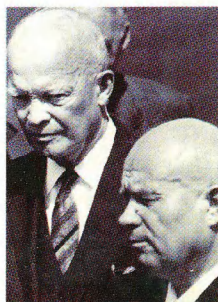

Peter Calvocoressi

Rupeți rîndurile!

**Al doilea război mondial
și configurarea
Europei postbelice**

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu

PETER CALVOCORESSI, istoric de marcă, semnează peste 20 de cărți, între care *World Politics since 1945* (ajunsă la a șaptea ediție). A fost conferențiar la Sussex University.

Lector: Ion Vișoiu

Redactor: Cezar Petrilă

Coperta: Florin Pînzariu

Tehnoredactare: Iulia-Ioana Mariniuc

Peter Calvocoressi, *Fall out. World War II and the Shaping of Postwar Europe*

© 1997, Addison Wesley Longman Limited. This translation of *Fall out. World War II and the Shaping of Postwar Europe*, First edition is published by arrangement with Addison Wesley Longman.

© 2000 by Editura Polirom Iași, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale :

CALVOCORESSI, PETER

Rupeți rîndurile! Al doilea război mondial și configurarea Europei postbelice /

Peter Calvocoressi; trad. de Liliana Anghel – Iași : Polirom, 2000

200 p.; 23 cm – (HISTORIA)

Tit. orig. (engl.): *Fall out. World War II and the shaping of postwar Europe*

ISBN: 973-683-437-9

I. Anghel, Liliana (trad.)

1. Război Mondial

2. Europa

94(100)"1939/1945"

Printed in ROMANIA

Peter Calvocoressi

Rupeți rîndurile!

**Al doilea război mondial
și configurarea
Europei postbelice**

Traducere de Liliana Anghel

INTRODUCERE

În lucrarea de față, mă refer la impactul celui de-al doilea război mondial asupra procesului fără sfârșit de reîmpărțire a Europei. Mai precis, la acele consecințe ale celui de-al doilea război mondial care, pe lângă faptul că încă sînt controversate, au o relevanță specială pentru Europa postbelică; și, în acest sens, am scris o serie de eseuri ce reunesc observații despre urmările războiului.

A fost cel de-al doilea război mondial unul împotriva Germaniei sau împotriva fascismului? Trebuia dus, în ambele situații, pînă la sfârșit, era capitularea necondiționată a Germaniei un obiectiv necesar, iar configurarea Europei postbelice – inclusiv războiul rece – o consecință necesară? Oare războiul a rezolvat sau cel puțin a modificat Problema Germană, cea care a lovit Europa timp de peste un secol și a devastat teritorii întinse ale acesteia? Și-a schimbat Germania modul de a gândi? Unde se află sau unde se ascunde fascismul acum? Aceste probleme nu erau noi și războiul nu a reușit să le înlăture, dar el reprezintă cel mai important aspect al manifestării lor actuale.

Războaiele se definesc cel mai simplu în termeni antagonici. Ele sînt purtate împotriva cuiva sau a ceva. Acel cineva este de obicei un stat, acel ceva este un complex de idei, laice sau religioase. În epoca modernă, necesitatea de a mobiliza energiile și de a risca viețile unui număr foarte mare de oameni face să fie din ce în ce mai mult nevoie să se găsească războaielor o justificare mai constructivă, mai mobilizatoare decît simplul antagonism: războaiele se definesc ca urmărind ceva, mai degrabă decît ca fiind împotriva cuiva. Printre scopurile războiului au ajuns să fie incluse și încercarea de a împiedica războiul sau, cel puțin, de a-i reduce frecvența sau – mai vag și mai nobil – de a opri propagarea răului. Paradoxul recurgerii la un război pentru a pune capăt altui război nu este atît de lipsit de sens pe cît pare, pentru că, neîndoielnic, războiul prilejuiește o concentrare extraordinară de inteligență și, cu toate că principalul scop al acestei concentrări este victoria, un alt scop al ei este realizarea unei păci durabile. Chiar și sub presiunea războiului, avem timp să ne gîndim la o ordine politică mai puțin violentă și anarhică, iar această gîndire poate deveni cu atît mai radicală, cu cît războiul este mai îngrozitor.

Încercarea de a găsi alternative războiului ca mijloc de aplanare a conflictelor sau de a-i înlătura pe cei răi a fost dintotdeauna o preocupare specific europeană. Trăsătura principală a acesteia a fost legalitatea – aplicarea legii ca măsură preventivă sau ca antidot, în primul rînd, prin clarificarea reglementărilor dreptului internațional privind războiul, conflictele violente și crimele împotriva umanității și, în al doilea rînd, prin aplicarea legii în cazul statelor și al conducătorilor lor. Această preocupare are două componente, ambele tratate în volumul de față.

Prima este juridică. Ea a dus, după cel de-al doilea război mondial, la procesul de la Nürnberg și la alte procese pentru crime de război și încălcări ale dreptului internațional. Aceste procese au căutat să aplice legea militară în cazul indivizilor și, mai mult, să facă acest lucru acolo unde trebuie făcut, adică în fața unui tribunal competent. Ele au demonstrat, de asemenea, chiar dacă numai întâmplător, că acțiunea legală a fost, în mare măsură, rezultatul unei reacții extralegale împotriva unor enormități ca bombardarea fără discernămint a civililor și locuințelor acestora, masacrarea de către germani a evreilor, slavilor și altor categorii de oameni, pur și simplu fiindcă erau ce erau. Impulsul a fost în aceeași măsură și moral, și legal. Mai puțin evident în acel moment, dar nu mai puțin crucial, a fost rolul războiului însuși, deoarece războiul și înfrângerea totală au furnizat – așa cum nimic altceva nu ar fi putut să o facă – prilejul favorabil pentru pașii importanți făcuți la Nürnberg în probarea și aplicarea legii. Războiul și victoria au fost premisele organizării acestor procese. Dar premisele de acest gen sînt rare și, prin natura lor, cu totul nedorite, astfel încît speranțele de a amplifica și continua aplicarea a ceea ce s-a început la Nürnberg au devenit cu timpul tot mai slabe. De la procesul de la Nürnberg încoace, au mai existat o sumedenie de asemenea crime, dar nu și procese de acest gen. La Nürnberg, s-a reușit impunerea legii, dar într-un context care nu s-a mai repetat. Instituirea, de către Națiunile Unite, a unor tribunale speciale care să cerceteze acuzațiile de crime din Bosnia și Rwanda ar putea să ajute la impunerea autorității legii în acest domeniu, dar și să scoată la iveală limitările frustrante ale unor astfel de acțiuni.

A doua componentă în încercarea Europei de a-și asigura un viitor mai pașnic este de natură politică. Încă din secolul al XVII-lea, pentru a nu ne întoarce prea mult în timp, Europa Occidentală a fost formată dintr-o aglomerare de state independente și laice, bazate pe o doctrină legală despre suveranitate în armonie cu această realitate politică primordială. Puterea era distribuită în interiorul unui grup tot mai numeros de state de importanță variabilă. În mod automat, situația genera ostilitate între state. De aceea, pentru a modera sau controla această anarhie latentă, oamenii politici au introdus ideea de echilibru de forțe, în speranța că permutările din alianțele politice vor preveni războaiele. Dar acest echilibru de forțe era mai degrabă un principiu decît un fapt, deoarece este imposibil să se găsească un punct anume în care echilibrul unui sistem de state să poată căpăta o stabilitate certă. Operatorii sistemului s-au folosit de capacitatea acestuia de adaptare atît pentru a-și impune dominația, cît și pentru a crea echilibru. Mai mult decît atît, în realitate era aproape imposibil pentru oricare dintre aceste state să ducă o politică de echilibru de forțe, cu mijloacele precare pe care le aveau la dispoziție pentru măsurarea puterii celorlalte state din sistem. Se poate ca sistemul să fi inhibat apariția cîtorva războaie, care nu au mai avut astfel loc – dar a condus, în mod logic și repetat, la numeroase alte războaie, culminînd cu dezastruoasele răbufniri de violență din secolul nostru. Ca mijloc de prevenire a războaielor în sistemul statal, echilibrul de forțe a fost un element pe care nu se putea conta. Se poate afirma că cele întîmplate în secolul XX au fost suficiente pentru a domoli dorința de război a Europei, dar același lucru s-ar fi putut spune și despre războaiele religioase din secolul al XVII-lea, care, aidoma războaielor din timpurile noastre, au stimulat

căutarea unui sistem mai bun, negăsit însă. Războaiele europene din secolul XX au readus dureros în discuție ideea că statul însuși este o puternică sursă de conflict. Dar, pentru europeni, renunțarea la supremația statului este o schimbare în organizarea puterii și în delimitarea loialității mai radicală decât oricare altă schimbare făcută de-a lungul a 500 de ani de istorie europeană.

Războiul rece, declanșat la scurt timp după cel de-al doilea război mondial, a înăbușit dezbaterile asupra reorganizării structurii politice europene. A intervenit o altă dezbatere. Pentru Europa, războiul rece a constituit o desprindere violentă de tradiția continentului, deoarece a adus în prim-plan mai degrabă aspecte ideologice decât teritoriale. Era vorba despre convingeri sau pretense convingeri și nu despre state sau granițele lor. Nu era vorba nici măcar despre Europa, deși de aici începuse totul. Războiul a mai scos la iveală și faptul că europenii au fost alungați din tabăra învingătorilor lumii, devenind în același timp mai dependenți ca niciodată de materiile prime, finanțele și relațiile din afara Europei. Dar războiul rece s-a terminat, așa cum au susținut observatorii săi cei mai echilibrați, iar chestiunea europeană a redevenit o prioritate în agenda de lucru a Europei. Această chestiune s-a pus în termenii propuși în timpul celui de-al doilea război mondial și adoptați cu ocazia câtorva încercări din perioada războiului rece. Ambele conflicte au radicalizat orientările politice care se prefigurau și i-au încurajat pe partizanii unificării, care contestau realitățile de mult stabilite, ideile înrădăcinate, loialitățile consacrate și interesele inveterate. Dacă pentru mulți europeni descompunerea statului suveran este tot atât de neliniștitoare ca viziunea – sau coșmarul – unei Europe cuprinse într-o gigantomahie americano-sovietică, nu este mai puțin adevărat că o uniune într-o formă sau alta ar putea totuși rezolva Problema Germană (până acum neapărînd nici o altă soluție); ar putea reduce riscul războiului în Europa într-un mod mai eficient decât echilibrul de forțe *ad-hoc* și decât acordul de înființare a Ligii Națiunilor sau Carta Națiunilor Unite; și ar putea crea o forță europeană capabilă să joace un rol substanțial independent în problemele internaționale pe care statele europene luate separat nu îl mai pot juca. De două milenii și jumătate, europenii au avut o înclinație pentru dezbaterile politice de această natură.

Europa are două avantaje speciale și inalienabile. În primul rînd, ea are un anumit grad de omogenitate culturală. Aceasta este o condiție *sine qua non* a cooperării eficiente: este ceea ce, spre exemplu, le lipsește Națiunilor Unite. În al doilea rînd, Europa este mică. Dacă privești o hartă sau iei împărțirea pe continente a lumii impusă de terminologia uzuală, definiția Europei este clară. Acesta este încă un atu, deoarece, în ciuda tuturor minunilor care au apărut în tehnologia comunicațiilor, de la aeroplan pînă la fax și la contactele cu alte lumi, distanța fizică acționează puternic asupra minții omenеști și condiționează activitățile monotone, cum este administrația. După primul război mondial, H.G. Wells a scris despre „marele efort de reconstrucție a lumii”. Aceasta s-a dovedit însă a fi o sarcină mult prea utopică pentru politicienii realiști și un teren fertil de vînătoare pentru cinici. Al doilea război mondial a făcut să apară perspectiva unei restructurări mai ușor de realizat a Europei și aceasta este probabil cea mai însemnată moștenire a înfrîngerii totale a Germaniei în război. Cartea se termină cu trecerea în revistă a celor cincizeci de ani care au urmat acelui moment,

ani în care schimbări radicale în raportul de forțe din lume au definit noile condiții pentru dezbaterile privind problemele Europei: condiții care, la sfîrșitul acestei jumătăți de secol, par destul de diferite de presupunerile care se făceau în mod obișnuit la începutul său.

Toate eseurile cuprinse în volumul de față sînt publicate aici pentru prima dată, cu excepția ultimului, care a fost conceput inițial, cu mici diferențe, ca o comunicare științifică, publicată de David Davies Memorial Institute of International Studies.

Peter Calvocoressi
Bath, noiembrie 1996

Capitolul 1

CAPITULAREA NECONDIȚIONATĂ

I

În ianuarie 1943, la Casablanca, în Maroc, Roosevelt și Churchill au convenit și au anunțat că țările lor nu vor negocia sfârșitul războiului cu Puterile Axei sub nici o formă, ci vor accepta numai capitularea necondiționată (deși nu aceasta a fost expresia pe care au folosit-o). Declarația, transpusă în fapt o dată cu capitularea Germaniei la 8 mai 1945, a fost îndelung criticată, în special pe motiv că ar fi prelungit războiul.

Luna ianuarie 1943 este considerată în mod obișnuit ca fiind momentul de cotitură al războiului. Totuși, atunci nu părea să fie așa. Dimpotrivă, sentimentul dominant era nesiguranța. Existau, pe de o parte, unele realizări pozitive, dar, în același timp, și confuzie și dezacorduri privind ceea ce trebuia făcut mai departe, precum și crizele de echipament militar. Campaniile din Africa – în Libia și în nord-vestul Africii – se apropiau de sfârșit, dar ele erau la periferia teatrului principal de război și, pînă în acel moment, decepționant de nefinalizate. Americanii sosiseră în forță, dar nu pe continentul european. Mediterana fusese recucerită și Bătălia Atlanticului luase o turnură spre bine – dar războiul aerian dintre bombardierele britanice și americane și apărarea constituită de aviația de vînătoare germană era indecis. La fel și războiul de pe frontul de est, despre care Aliații occidentali știau mai puțin decît și-ar fi dorit să știe. Germanii nu reușiseră să ocupe în 1941 Moscova sau Leningradul – și nici în 1942, cînd și-au îndreptat eforturile spre Caucaz. În timp ce Churchill și Roosevelt discutau la Casablanca, trupele terestre și forțele aeriene germane erau pe punctul de a suferi uriașa lor înfrîngere de la Stalingrad; și, privind iarăși retrospectiv, putem considera această bătălie ca fiind înfrîngerea ireversibilă a lui Hitler în Est¹. Dar producția de armament a Germaniei era în

1. Dacă nu acum, atunci cu ocazia bătăliilor de la Kursk, din 1943. Începînd cu unul dintre aceste două momente, Hitler pierduse controlul asupra războiului din Est. Strategiile lui ulterioare nu au făcut decît să transforme această înfrîngere în una totală și extravagantă. Întrebarea este: invazia germană din Uniunea Sovietică din 1941 s-ar fi terminat altfel dacă americanii nu ar fi

creștere, moralul ei părea neatins, armele ei secrete constituiau o necunoscută și – pentru cei foarte puțini care cunoșteau marele secret – tentativa Germaniei de a produce bomba nucleară nu putea fi socotită, pe atunci, un eșec, așa cum s-a dovedit ulterior.

De aceea, la Casablanca, în ianuarie 1943, incertitudinea era la fel de mare ca și triumful, iar cererea de capitulare necondiționată a fost unul dintre puținele lucruri concrete care s-au deslușit din această incertitudine. Cererea se adresa atât Germaniei, cât și Italiei. Partea care privea Italia era de mică importanță, dacă nu chiar neglijabilă. În ochii lui Roosevelt și ai lui Churchill, Italia era deja înfrântă. Singurul motiv pentru care Italia fusese inclusă în declarație era că ar fi părut ciudat să fie lăsată deoparte – de altfel, războiul cu Italia s-a încheiat prin două convenții de armistițiu, în noiembrie 1943, la mai puțin de un an de la Conferința de la Casablanca. Negocierile s-au purtat cu guvernul fascist, fără Mussolini, care fusese demis de rege în iulie și întemnițat (a fost eliberat de germani în septembrie). Aceste negocieri au fost secrete și făcute de mîntuială. Ele i-au scos pe italieni din război, dar nu și pe germani din Italia, unde războiul a continuat pînă la capitularea generală, ce a survenit douăzeci de luni mai tîrziu. Nici în cazul Italiei, nici în cazul Japoniei, cererea de capitulare necondiționată nu a împiedicat stabilirea păcii în alți termeni, atunci cînd s-a socotit că este mai bine să se procedeze astfel².

Declarația de la Casablanca a fost parțial un gest demonstrativ, parțial o tactică. A fost unul dintre acele fapte care par mai puțin semnificative în momentul respectiv decît mai tîrziu. În această privință, ea a fost opusul unui alt exemplu de verbiaj de conferință, Carta Atlanticului, care părea mai importantă în momentul întocmirii sale decît s-a dovedit ulterior. Conferința de la Casablanca a fost în același timp o celebrare și o anticipare a tulburărilor ce aveau să urmeze. Conducătorii aliaților aveau în față mai multe posibilități de

intrat în război împotriva lui Hitler în luna decembrie a celui an? În lumina înfrîngerilor suferite de Hitler în fața Moscovei și a Leningradului în 1941, care au culminat cu eșecurile din 1942, este greu să presupunem acest lucru. Toate acestea s-au întîmplat înainte ca americanii să ajungă în Africa. Ajutorul dat de englezi și americani lui Stalin în acea perioadă a fost prețios, dar limitat.

2. Statele Unite și Marea Britanie au cerut capitularea necondiționată a Japoniei pînă aproape de sfîrșitul războiului. Ultima lor cerere, din august 1945, a fost modificată și stipula doar că forțele armate japoneze trebuie să depună armele, lăsîndu-se temporar la o parte problema vinovăției monarhiei sacre a Japoniei. Acesta a fost unul din factorii determinanți ai capitulării Japoniei. Au mai fost și alții: distrugerile nucleare de la Hiroshima și Nagasaki, precum și eșecul Japoniei de a-l face pe Stalin să-și părăsească aliații și să accepte să nu invadeze Japonia. Autoritățile japoneze, după cum au aflat americanii prin descifrarea comunicațiilor diplomatice ale acestora, nu doreau să capituleze, fără să fie însă vorba de un refuz unanim sau ireversibil. Chiar și după Nagasaki, cabinetul japonez era nehotărît și divizat. Hotărîrea de capitulare a fost luată de împărat, care a comunicat-o personal cabinetului și poporului.

acțiune decât instrumente pentru realizarea lor (le lipseau în special vasele de desant, esențiale atât pentru revenirea pe continentul european, cât și pentru operațiuni în altă parte). Erau conștienți și stînjeniți că numai rușii luptă pe continentul european și – cel puțin în subconștient – erau nerăbdători să facă sau, în orice caz, să spună ceva care să-l mulțumească pe aceștia. Dacă Stalin se temea că aliații săi ar putea să încheie o pace separată și să-l părăsească la greu, opusul era de asemenea adevărat. Declarația de la Casablanca era orientată în egală măsură și spre Moscova, nu numai spre Germania. De asemenea, este posibil ca tonul său intransigent să fi fost influențat de descoperirea, pe parcursul anului 1942, a atrocităților tot mai numeroase comise de germani în Europa, dar ponderea acestui factor nu poate fi apreciată și nu putem spune mai mult decât că el a avut o contribuție secundară.

Nu este limpede ce a stat la originea declarației. La puțin timp după ce au emis-o, autorii ei par a fi stînjeniți, deoarece relatărilor lor privind acest eveniment sînt inexacte. Roosevelt susținea că declarația fusese subsidiară, aproape accidentală, iar Churchill dădea de înțeles că el o acceptase pentru că fusese luat prin surprindere și pentru că nu văzuse de ce nu ar fi fost de acord cu ea. De fapt, la Washington se discutase timp de aproape un an pe marginea unei declarații similare, prezentată de Roosevelt lui Churchill cu cinci luni înainte de întîlnirea de la Casablanca, cu solicitarea insistentă de a fi susținută, și care fusese luată în considerare de cabinetul britanic. Personal, Churchill avea rezerve în privința aplicării ei în cazul Italiei, dar nu a insistat în această privință și nu a ridicat decât cîteva obiecții verbale minore. Termenul „capitulare necondiționată” le-a sunat cunoscut americanilor, familiarizați cu celebra provocare a generalului Ulysees S. Grant către generalul Robert E. Lee, prin care s-a reușit să se pună capăt Războiului Civil american. Condițiile propuse de Uniune Confederației au fost respinse de președintele acesteia din urmă, Jefferson Davis, deoarece nu recunoșteau independența Sudului. Războiul a continuat, dar a fost curînd curmat de imperativele militare, care au făcut de nerefuzat cererea de capitulare necondiționată a generalului Grant. Acest deznodămînt a dat mîna liberă Nordului victorios – și nimic nu este mai satisfăcător decât să ai mîna liberă. Războiul Civil a contribuit foarte mult la implantarea în mintea americanilor a unei viziuni conform căreia războiul este o activitate în care ori câștigi, ori pierzi. Nu aceasta era tradiția europeană, unde războaiele se terminau de obicei prin tratate și congrese ale căror nume sînt la fel de bine cunoscute ca și bătăliile care le-au precedat și al căror scop principal era negocierea și ratificarea condițiilor de capitulare.

O altă amintire istorică era legată de felul în care se sfîrșise primul război mondial. Deși armatele germane fuseseră învinse în Franța în 1918, memoria colectivă a negat ulterior acest verdict, afirmînd că Germania ar fi capitulat din

cauza prăbușirii moralului populației civile. Implicația că Germaniei i-ar mai fi trebuit doar foarte puțin pentru a-i învinge atât pe Aliații occidentali, cât și pe ruși venea în sprijinul celor care urmăreau o a doua repriză de agresiune militară, pentru a transforma înfrîngerea în victorie și pentru a-și redobîndi onoarea națională. În realitate, Germania ratase la limită o victorie decisivă în 1918, dar nu din cauza vreunei lovituri pe la spate date de lașii de civili. În cel de-al doilea război, a existat un curent subteran generat de sentimentul că de această dată victoria trebuie să fie clară și, în aceeași măsură, necondiționată, în sensul că nu trebuia să apară nimic de genul celor Paisprezece Puncte ale lui Woodrow Wilson, prin care să se susțină că învinșii au fost de acord să pună capăt ostilităților în anumite condiții, propuse și apoi încălcate de învingători.

Dar mai puternice decît amintirile din trecut erau realitățile prezentului, iar dintre ele – nevoia de a susține alianța cu Uniunea Sovietică. În ciuda mult trîmbițatei și temutei superiorități a aviației militare germane, Luftwaffe, forța lui Hitler consta în trupele sale terestre, iar acestea erau în Rusia. Dacă nu ar fi fost pe frontul de est, ele ar fi fost pe cel de vest, unde ar fi făcut aproape imposibilă invazia continentală anglo-americană. Invadînd Uniunea Sovietică, Hitler și-a descoperit frontul de vest, iar Stalin, rezistînd invaziei germane, l-a menținut descoperit. Stalin fusese însă dintotdeauna suspicios în privința celor din Vest și nu a făcut niciodată distincția fermă pe care Roosevelt și Churchill o făceau între democrații anglo-americani și naștii germani: pentru Stalin, toți erau niște anticomuniști. Misiunea locțiitorului fîhrerului, Rudolf Hess, în Marea Britanie și tergiversările anglo-americane legate de alegerea momentului potrivit pentru deschiderea unui al doilea front împotriva lui Hitler în Franța au alimentat aceste suspiciuni. Stalin se temea că după victoriile lor în Africa, Aliații occidentali ar putea înclina spre o pace separată cu Germania, care nu numai că ar fi lăsat Uniunea Sovietică pe dinafară, dar ar fi pus-o și în cel mai cumplit pericol. Aliații occidentali aveau suspiciuni similare – ei își aminteau că sovieticii trataseră cu Hitler nu mai departe de 1939 – și aveau și ei nevoie, în aceeași măsură, de această alianță, dacă doreau să continue războiul printr-o invazie în Franța, mai devreme sau mai tîrziu³. Declarația de la Casablanca a avut ca scop potolirea temerilor Rusiei în privința unei păci separate între

3. Roosevelt a adoptat și el o viziune similară privind necesitatea ajutorului rusesc împotriva Japoniei, dar cele două cazuri erau diferite, deoarece curtea pe care i-o făcea lui Stalin pentru a-l convinge să intre în război împotriva Japoniei era o manevră lipsită de necesitate reală, care în final a folosit Uniunii Sovietice, fără să aducă Statelor Unite vreun beneficiu pe măsură. De aici s-a născut una din problemele postbelice majore, rămasă nerezolvată chiar și după o jumătate de secol: disputa ruso-japoneză privind insulele Kurile. Nici Gorbaciov, nici Elțin nu au putut rezolva această dispută, ceea ce a făcut ca Japonia să refuze să adere la sistemele internaționale de ajutor economic pentru Rusia postcomunistă.

Occident și Germania. Nu era nici pe departe sigur, în iarna din 1942-1943, că Stalin va dori sau va putea să continue lupta pînă la capăt. Marile bătălii de tancuri din 1943 – care aveau să dovedească acest fapt – nu se dăduseră încă, iar la Casablanca, supraviețuirea Uniunii Sovietice și dorința ei de a continua lupta era o problemă mai presantă decît ce se bănuia că ar fi putut face rușii în Europa Centrală și de Est, dacă ar fi ajuns vreodată acolo.

Aliții occidentali au acordat o importanță considerabilă războiului psihologic sau, într-un cuvînt, moralului. Le venea greu să creadă că odiosul regim nazist poate fi popular pe o scară așa largă sau într-un mod atît de profund – de aceea, și-au propus să atace acest presupus punct slab prin bombardamentele masive asupra caselor și locurilor de muncă. Ei au acordat mai puțină atenție grupurilor minoritare de germani antinaziști și mai tîrziu au fost acuzăți nu doar de subaprecierea acestor grupuri, ci și de subminarea lor printr-o serie de greșeli, dintre care cererea de capitulare necondiționată, care plasa populația Germaniei într-o situație mai proastă dacă ar fi acceptat înfrîngerea, decît dacă ar fi luptat pînă la capăt alături de Hitler și regimul său.

Mulți germani îl urau pe Hitler și unii chiar au conspirat împotriva lui. Alții erau tentați să conspire, dar nu au făcut-o. Între naziști și antinaziști exista o masă de nenaziști care nici nu era de așteptat să conspire și nici nu ar fi fost în măsură să o facă. De ambele părți acționau forțe mari. Gestapoul era bine informat despre nemulțumiți și conspiratori, iar pedepsele erau de o mare cruzime. Autoritățile nu aveau nici un scrupul în a folosi torturile cele mai diabolice, iar conspiratorii erau perfect conștienți de consecințele îngrozitoare pe care le-ar fi suportat dacă erau depistați sau numai bănuți. Pe de altă parte, existau o mulțime de motive pentru a te opune lui Hitler. Înainte de război și în primele lui faze, aceste motive erau diverse și necorelate. În armată, toată lumea aproba reînarmarea, dar existau și destule resentimente – profesionale sau din snobism – împotriva amestecului lui Hitler în problemele militare interne, ceea ce l-a determinat pe acesta să schimbe, în 1938, conducerea armatei – ceea ce pune în evidență atenția cu care urmărea opiniile militarilor, dar și abilitatea sa de a le controla fără a-și înstrăina armata în ansamblu. Ofițerii își doreau un echipament cît mai bun și cît mai mult – dar nu erau la fel de uniți în ceea ce privește declanșarea războiului și, cu siguranță, nu împotriva mai multor dușmani deodată sau cu Hitler în calitate de comandant suprem. Creștinii erau îngroziți de atacurile lui Hitler împotriva bisericilor, de indiferența lui față de credințele lor și de extremul său dispreț pentru modelele lor de comportament, însă erau divizați, unii înclinînd spre revolta deschisă, alții spre reconcilierea politică, adesea prea dornici să descopere inexistentele părți bune ale unei epoci îngrozitoare. Protestanți de vază, ca episcopul Wurm de

Würzburg, pot fi admirați ca neînfricați martiri și apărători ai valorilor creștine, dar tot așa de bine ar putea fi și criticați pentru că, ridicînd capetele, au înrăutățit lucrurile. Romano-catolicii, atît din Germania, cît și de la Vatican, ar fi putut pretinde că au motive să se poarte cu prudență și umilință în fața răului, încheind un tîrg cu Diavolul care, în persoana lui Hitler, era un fervent anticomunist, gata să semneze un tratat cu Vaticanul (cum făcuse și Mussolini în 1929) fiindcă oricum, o dată semnat, l-ar fi interpretat după bunul său plac. Liberalii și democrații, creștini sau nu, anatemizau nazismul, în timp ce despre socialiști și evrei, atît cît mai fuseseră lăsați în viață, nu este cazul să mai vorbim : ura lor era pe bună dreptate axiomatică. Opoziția cuprindea și patricieni cu nume celebre, de la Kleist la Bismarck ; funcționari publici civili și militari, în mod deosebit Karl Goerdeler, fost primar al Leipzигului, și feldmareșalul Ludwig Beck, fost șef de stat-major al armatei ; persoane influente, care mai dețineau încă funcții în stat, ca amiralul Wilhelm Canaris, șeful serviciului de informații al armatei (Abwehr) și ambasadorul Ulrich von Hassell ; creștini ca Helmuth von Moltke, Peter Yorck von Wartenburg și Adam von Trott zu Solz ; șefi de partide de stînga și de syndicate scoase în afara legii. Aceste grupuri distincte se apropiau din ce în ce mai mult – deși foarte încet – unul de altul, dar erau aproape total lipsite de putere⁴.

Înainte de începutul războiului, în 1939, ceea ce așteptau antinaziștii germani de la lumea exterioară, în special de la Marea Britanie, erau declarații precise și tactici care să-l țină sub control pe Hitler, care să-l facă să se discrediteze și, astfel, să deschidă calea unei acțiuni care să ducă la o schimbare de guvern la Berlin. Scopul – eliminarea lui Hitler – era limpede, dar nu și mijloacele și ceea ce ar fi urmat. Chiar și rolul viitor al unui partid nazist fără Hitler era neclar, pentru că dispariția lui Hitler nu ducea, în mod necesar sau măcar probabil, la dispariția partidului său, care era cel mai mare din Reichstag și, fără îndoială, popular printre germani⁵. Dar slăbiciunea opoziției nu era cauza principală a eșecului acesteia în acțiunea de a atrage simpatie și sprijin din străinătate. Scopurile sale erau opuse celor ale lui Chamberlain. Primul-ministru britanic era preocupat nu să-l răstoarne pe Hitler, ci să stabilească cu acesta o înțelegere care să împiedice războiul : pacea, pentru Chamberlain și

4. *Împotriva lui Hitler* (Michael Balfour, *Withstanding Hitler*, London, 1988) este cea mai pătrunzătoare relatare a îngrozitoarelor probleme morale și practice cu care se confruntau dușmanii germani ai lui Hitler. Cartea conține cîteva schițe deosebit de valoroase care descriu trecutul, convingerile și activitatea a treizeci dintre aceștia.

5. Toți cei care au trecut prin Germania în anii '30, cum am făcut eu mai mulți ani la rînd, au putut vedea că Hitler era privit, în general, nu ca un monstru, ci ca un salvator care a făcut să renască încrederea în sine a germanilor și le-a ridicat acestora nivelul de trai. Această venerație nu avea să dispară așa de ușor. Chiar și înfrîngerile suferite pe frontul de răsărit după capitularea de la Stalingrad au fost puse mai degrabă pe seama generalilor, decît pe seama lui Hitler.

cei ca el, era țelul suprem. Conferința de la München din 1938 a demonstrat clar că Marea Britanie îl considera pe Hitler unul dintre factorii principali ai strategiei sale pentru pace. Conspiratorii germani au fost profund descurajați de Conferința de la München, dar și-au reînnoit eforturile după conferință, în mare măsură pentru că altfel nu se putea.

După începerea războiului, obiectivele conspiratorilor s-au schimbat în mod inevitabil. Ei priveau războiul ca pe o greșeală dezastruoasă și doreau să pună capăt la ceea ce nu fuseseră în stare să împiedice – dar a conspira pe timp de război este mult mai problematic decât a conspira pe timp de pace, în parte pentru că, într-o țară aflată în război, aceasta înseamnă trădare, în parte deoarece conspiratorii, în special ofițerii, erau împrăștiati în străinătate: cea mai mare parte a armatei germane a petrecut aproape tot războiul în afara granițelor Germaniei. Din 1941, a apărut un nou element, introdus prin atacul lui Hitler împotriva Uniunii Sovietice, atac pe care ofițerii – și mulți alții – îl considerau o nebunie din punct de vedere militar, socotind, cam de prin 1943, că deschide calea unor victorii comuniste masive. Ei erau profund anticomuniști, fie prin apartenența lor la casta privilegiată, fie ca membri ai comunității creștine, și făceau greșeala de a presupune că Aliații occidentali sînt la fel de anticomuniști și dornici să oprească războiul ca și ei – pentru a pune stavilă Pericolului Roșu. De aceea, conspiratorii doreau să încheie o pace negociată, încercînd să afle în ce condiții ar fi dispuși Aliații occidentali să negocieze; nimeni nu a luat în considerare – sau prea puțin – o eventuală negociere cu Uniunea Sovietică. Conducătorii Bisericii germane, care au fost la Stockholm în mai 1942 pentru a se întîlni cu dr. George Bell, episcop de Chichester, erau gata să se angajeze în numele unui viitor guvern german să despăgubească Polonia și Cehoslovacia pentru pierderile de război (dar au fost mai puțin expliciți în privința frontierelor de după război) și să ofere evreilor compensații pentru ceea ce suferiseră, cît și pentru confiscarea proprietăților lor din Germania. Ceea ce au primit în schimb a fost însă prea puțin, doar un discurs al episcopului în Camera Lorzilor, prin care acesta cerea guvernului să insiste asupra faptului că Marea Britanie nu luptă decît împotriva nazismului. Deoarece situația militară din est se deteriora și un puci, cu sau fără încurajare din exterior, devenea din ce în ce mai improbabil, ei s-au îndreptat, din disperare și cu mari îndoieli și neînțelegeri între ei, către ultima soluție: asasinarea lui Hitler. În decursul ultimilor doi ani de război, s-au urzit o sumedenie de comploturi – dar toate au eșuat, din motive fără nici o legătură cu declarația de la Casablanca.

Înlăturarea lui Hitler nu era însă un țel suficient. Era nevoie să fie precedat și însoțit de coordonarea acțiunilor și de grabnica instituire a unui regim postnazist. Și acest lucru trebuia făcut de militari, pentru că, deși pe trăgaciul

armei asasine putea apăsa oricine, numai o susținere puternică și dinainte aranjată putea asigura preluarea puterii de către forțele antinaziste după căderea dictatorului. Dar ofițerii erau greu de convins. Lăsînd la o parte jurămîntul lor de credință – care era, într-o oarecare măsură, o scuză pentru faptul că nu acționau –, ei vorbeau adesea cu amărăciune sau furie despre Hitler, între ei, dar găseau motive să nu facă nimic altceva mai eficient pentru a opri dezastrele de care îl învinuiau. Bătrînul și foarte respectatul feldmareșal Gerd von Rundstedt era unul dintre aceștia, altul era feldmareșalul Erich von Manstein, remarcabil prin succesele sale. Renumitul general de tancuri Heinz Guderian și-a manifestat la un moment dat intenția de a-l înfrunta pe Hitler în privința strategiilor sale, dar, pus față în față cu fűhrerul, a făcut exact contrariul. Cel mai eficient dintre șefii de stat-major ai armatei din perioada războiului, generalul Franz Halder, era evaziv, cînd cald, cînd rece; superiorul său, feldmareșalul Walther von Brauchitsch, era numai rece. Persoana cea mai vizată, probabil, de conspiratori, feldmareșalul Günther von Kluge, dădea tot timpul înapoi în fața acțiunilor decisive, chiar în momentul critic. Se făceau tatonări pentru contactarea multora, dar puțini erau demni de încredere și, o dată cu trecerea timpului, scurgerile de informații către Gestapo s-au mărit, iar șansele unei acțiuni concertate s-au redus. În martie 1943, o tentativă de a-l ucide pe Hitler prin aruncarea în aer a avionului cu care acesta se întorcea de pe frontul de est, de la Smolensk, la cartierul său general din Rastenburg, în Prusia Orientală, a eșuat: explozibilul, pus în două sticle de coniac, nu a detonat. Eșecul nu a fost însă numai de ordin tehnic. Principalii autori ai planului, temerarul colonel Henning von Tresckow și Fabian von Schlabrendorff, fost avocat înainte de război, au ajuns la concluzia că cea de-a doua componentă esențială – coordonarea eficientă a măsurilor imediat următoare, la Berlin și în alte părți – a fost pregătită în mod necorespunzător. În 1944, jocul devenea cu mult mai periculos și mai urgent. Himmler era tot mai bine informat; principalul coordonator al conspiratorilor din Berlin, generalul Hans Oster, a fost îndepărtat din funcție, probabil din cauza Gestapoului; iar colapsul frontului de est se apropia, în mod evident, tot mai tare. Tresckow a găsit un aliat, unic prin curajul și relațiile sale, în persoana contelui Claus von Stauffenberg, un aristocrat din sudul Germaniei, care, după două tentative neduse la capăt, a reușit, la 20 iulie 1944, să plaseze două bombe puternice la numai cîțiva metri de Hitler. Planul era confuz, iar rezultatul a fost un dezastru de pe urma căruia opoziția nu și-a mai revenit. Hitler a fost proiectat afară printr-o fereastră, dar a scăpat cu viață și fără răni grave, iar planul de acțiune de la Berlin nu a apucat să fie realizat decît pe jumătate, după care conspirația a fost complet înăbușită. Cîțiva, inclusiv Tresckow, s-au sinucis. Mulți au fost torturați luni de zile și apoi executați.

Dintr-un anumit punct de vedere foarte evident, activitatea acestei opoziții a fost un eșec total. Ea nu a reușit să-l omoare pe Hitler și nu a avut nici un impact asupra cursului sau duratei războiului. Dar, pe termen lung, a fost departe de a constitui un eșec. Cei care s-au implicat profund în aceste înspăimântătoare acțiuni au salvat o bună parte din imaginea degradanților și dezastruoșilor ani 1933-1945, iar posteritatea nu a prețuit să le recunoască așa cum se cuvine curajul și fermitatea cu care au înfruntat atâtea pericole și nenorociri de neînchipuit. Ceea ce a fost contestat de contemporanii lor și de posteritate a fost eficiența. Judecarea lor este prin natura lucrurilor dificilă; dar există ceva neplăcut și deconcertant în ușurința cu care acești oameni serioși și plini de curaj au fost desconsiderați de aliații occidentali, pe motiv că ar fi neînsemnați sau incompetenți, sau nereprezentativi, sau pur și simplu împinși de interese egoiste. Unii dintre ei aveau uneori, într-adevăr, câte ceva din cele enumerate mai sus: spre exemplu, unii erau ciudat de neglijenți, permițând Gestapoului să afle cine sînt și cu ce se ocupă, în timp ce alții începeau să se gîndească să acționeze împotriva lui Hitler numai atunci cînd faptul că acesta era în viață ajungea să le pună în pericol propria lor supraviețuire. Unii dintre ei considerau că cererea aliaților de capitulare necondiționată le face misiunea mult mai anevoioasă. Adam von Trott, de exemplu, întreba cum ar putea aceste grupuri de germani să spere că vor găsi sprijin popular pentru o lovitură împotriva lui Hitler, atîta timp cît dușmanii Germaniei continuau să ducă războiul pînă în pînzele albe. Britanicii erau sceptici, considerîndu-i pe opozanți condamnați la ineficiență, indiferent dacă erau sau nu sprijiniți din afara Germaniei prin expresii de bunăvoință sau promisiuni în legătură cu felul în care va fi tratată Germania după război. Aliații nu puteau trimite – și nici nu li s-a cerut să trimită – ajutoare materiale de felul celor pe care le livrau mișcărilor de rezistență din țările europene aflate sub ocupație: opoziția germană nu era o mișcare de rezistență de acest tip și era de neconceput că ar fi putut deveni așa ceva. Aliații puteau da declarații în care să arate că făceau distincție între poporul german și criminalii naziști – și așa și făcuseră, încă de la începutul războiului –, dar se îndoiau că asemenea declarații ar fi putut afecta capacitatea militară a Germaniei sau ar fi slăbit voința germanilor de a le opune rezistență. Este nevoie de multă fantezie să crezi că cinicii se înșelau.

În Marea Britanie și America, cele două țări beligerante ai căror conducători au făcut declarația de la Casablanca, distincția dintre germani și naziști a fost clară de la începutul războiului și pînă la sfîrșit, fiind repetată adesea și practic necontestată de nimeni. Churchill se referea tot timpul la dușmani ca fiind naziștii, nu poporul german. Naționalismul primitiv se făcea remarcat tocmai prin absența lui. (În Marea Britanie, el s-a manifestat mai pronunțat împotriva guvernului lui Helmut Kohl decît împotriva celui al lui Hitler.) Distincția

aceasta nu era la fel de clară în Europa continentală, dar nici o țară de pe continentul european nu a avut vreun cuvânt de spus la Casablanca și nici nu a contat prea mult în consfăturile Alianților din perioada dintre declarația de la Casablanca și sfârșitul războiului. Condițiile stabilite de declarație nu au fost niciodată specificate în mod clar, dar ele pot fi identificate în linii mari pe două direcții de acțiune: clauzele teritoriale și impunerea de despăgubiri și alte măsuri punitive, în special economice. Hitler făcuse un număr de cuceriri la care germanii, indiferent de categorie, nu erau dispuși să renunțe – în special încorporarea cu forța a Austriei în cel de-al treilea Reich și anexarea orașului Danzig și a *hinterland*-ului său, poate chiar și cea a regiunii sudete. Declarația de la Casablanca a cerut capitularea pe baza ideii că toate cuceririle Germaniei vor fi reconsiderate numai de învingători, care vor hotărî soarta lor la sfârșitul războiului, fără nici un angajament anterior și, implicit, fără a consulta noul guvern german de după război. Este greu de înțeles de ce s-a socotit, din 1943 încoace, că această atitudine a fost irațională sau că a prelungit războiul. Alte condiții ar putea include limitarea efectivelor militare ale Germaniei, dar principala preocupare a germanilor pentru viitor era de ordin economic: restricțiile impuse industriei germane și despăgubirile punitive. În Statele Unite, dar nu și în Marea Britanie în mod semnificativ, exista un curent de opinie care urmărea, amestecînd o doză (cu totul nepotrivită) de *Realpolitik* cu setea de răzbunare, distrugerea economică a Germaniei, la fel cum mulți doriseră acest lucru în Franța, după primul război mondial. Această direcție de gândire a dat naștere planului Morgenthau (Henry Morgenthau era secretar de stat al trezoreriei în administrația Roosevelt), care viza divizarea și dezindustrializarea Germaniei și transformarea ei într-o țară agrară. Acest plan a fost prezentat la Conferința de la Québec, din septembrie 1944, și aprobat de Roosevelt și Churchill. S-a renunțat repede la acest plan. Departamentul de stat al Statelor Unite și Foreign Office-ul – ca și exportatorii britanici, plini de speranțe – l-au considerat nesăbuit. Producătorii europeni, dacă ar fi fost consultați, l-ar fi judecat încă și mai aspru. Efectele lui negative – dacă a existat vreunul – au fost de scurtă durată.

Declarația de la Casablanca și, *per contra*, orice asigurări verbale despre felul în care Germania înfrîntă urma să fie tratată în viitor (asigurări pe care conducătorii Alianților le-ar fi putut da, dar nu au făcut-o) ar fi putut afecta mai mult sau mai puțin masele lipsite de glas ale antinaziștilor, într-un fel sau altul. Întrebarea capitală, totuși, este dacă o altă tactică din partea Alianților ar fi sporit șansele unui puci: adică dacă i-ar fi făcut să nu mai șovăie pe ofițerii superiori, ca von Kluge. Întrebarea este, bineînțeles, fără răspuns, dar nu se poate să nu fii sceptic. Von Kluge și cei asemenea lui erau ceea ce erau, fără ca

acest lucru să fi fost rodul declarației de la Casablanca. Ei își dădeau seama că războiul era pierdut și de aceea profund îngrijorați de soarta de după război a Germaniei, aflată în mâinile dușmanilor victorioși, dar, indiscutabil, principala lor preocupare era să distrugă Marea Alianță, să încheie pace cu Vestul, fără a face același lucru și cu Estul și – după câțva timp, mai devreme sau mai târziu – să producă o răsturnare a alianțelor, care ar fi putut declanșa un nou război, menit să distrugă Uniunea Sovietică și comunismul. Acest țel grandios era pe de-a-ntregul fantezist și dacă, prin absurd, Aliații occidentali ar fi fost dispuși să-l ia în considerare, declarația de la Casablanca sau orice altă declarație nu le-ar fi stat în cale. Churchill era vestit pentru ostilitatea sa față de comunism și foarte îngrijorat de expansiunea puterii sovietice în inima Europei, dar nu și-ar fi încălcat promisiunea făcută lui Stalin, în timp ce Roosevelt era hotărât să continue alianța americano-sovietică și în timp de pace, destul de încrezător că va putea face din ea cheia de boltă a viziunii sale despre lume. Dușmanii germani ai lui Hitler așteptau un semn – dar semnul dorit de generalii și feldmareșalii care aveau puterea să dea o lovitură de stat era unul la care nici o persoană bine informată nu ar fi avut vreun motiv să se aștepte.

Pe măsură ce se apropia sfârșitul războiului, unii comandanți militari, ca von Kluge – și Reichsführerul SS Heinrich Himmler, care comanda armatele de pe frontul de est în acel moment –, erau dispuși să vorbească despre capitulare, dar nu una necondiționată, și nu o capitulare în fața rușilor alături de Aliații occidentali. Acești oameni aveau puterea de a scurta războiul, dar doreau să-și folosească această putere pentru a scurta doar jumătate din război, nu tot, și, în ciuda sacrificiilor implicate de continuarea luptei (consecințele postbelice și sacrificiile din timpul războiului), ar fi fost extrem de dezonorant pentru Roosevelt și Churchill să accepte sau chiar să ia în considerare ideea unui armistițiu în acești termeni. Obstacolul nu era capitularea necondiționată, ci condițiile speciale legate de capitulare cu care s-ar fi confruntat adversarii germani ai lui Hitler. Războiul și-a urmat cursul complet pînă la capitularea necondiționată, deoarece combatanții nu au fost niciodată în poziția de a contempla un alt mod de a-i pune capăt. Acest final s-a datorat, mai presus de orice, alianței Est-Vest, fără de care războiul s-ar fi putut termina cu victoria Germaniei sau cu un impas urmat de un compromis negociat. Oricare dintre aceste rezultate ar fi fost nefericite – ca să nu spunem mai mult – în foarte mare măsură, inclusiv pentru Germania.

II

Deși cererea Aliatilor de capitulare necondiționată enunțată la Casablanca a fost concepută într-o notă pozitivă, ea ascundea o anumită indecizie negativă. Ea era adresată în general germanilor, dar, în mod deosebit, și guvernului Uniunii Sovietice, adică lui Stalin. Asupra evenimentelor din Germania, ea nu a avut nici un efect sau poate unul imperceptibil; asupra lui Stalin a avut probabil un oarecare efect, dar unul ce nu poate fi calculat – importanța care i se acordă poate fi lesne exagerată. La acea dată, războiul dura, pentru americani, de mai bine de un an; pentru britanici, de mai mult de trei ani și trecuse de jumătate, dar avea să mai continue încă doi ani și trei luni. Eșecul planului lui Hitler de a distruge Uniunea Sovietică în doar câteva luni începea să devină evident, chiar dacă rezultatul final de pe fronturile de est nu era clar. Șansele de victorie asupra Germaniei erau mari. Problemele unui posibil acord postbelic începeau așadar să-și facă loc pe ordinea de zi.

Inamicii Germaniei trebuiau să se hotărască ce anume urmăreau prin acest acord, și se înțelege de la sine că numărul de programe posibile era egal cu cel al inamicilor principali ai Germaniei. În final, nu a mai existat nici un tratat de pace oficial cu Germania, din cauză că învingătorii nu au căzut de acord asupra termenilor acestuia și au terminat războiul pe poziții de pe care nici unul nu putea impune celorlalți voința sa. Acest impas a fost una din consecințele cele mai de seamă ale celui de-al doilea război mondial. Impasul s-a ivit din maniera în care armatele germane au fost înfrînte în luptele de pe frontul de est și din alegerea momentului pentru reînceperea luptelor în Franța.

Aliții occidentali doreau ca Stalin să-l înfrîngă pe Hitler, dar erau puși în încurcătură de dimensiunea victoriilor lui Stalin și de implicațiile lor politice, deoarece Stalin învingea nu numai armatele germane, ci cucerea și toată Europa de Est și Centrală, cu excepția țărilor cu ieșire la Marea Mediterană și Adriatică – Grecia, Iugoslavia și Albania. În această arie largă, acordul postbelic nu ar mai fi fost legat de expansiunea Germaniei, ci de cea sovietică; și, atîta timp cît armata sovietică era unicul cuceritor, Aliții occidentali erau obligați să se limiteze la negocieri nesustținute prin argumentul forței. Tăria argumentelor lor a fost condiționată de distribuția puterii militare în preajma momentului înfrîngerii Germaniei, iar acest model era condiționat, la rîndul lui, de alegerea momentului pentru invadarea Franței.

S-au adus argumente, în special de către John Grigg în cartea sa 1943 : *Victoria ce nu a fost să fie*⁶ (și bineînțeles, de către Stalin), că Aliții occidentali ar fi putut și ar fi trebuit să deschidă un al doilea front împotriva Germaniei cu

6. John Grigg, 1943 : *The Victory That Never Was* (New York, 1982).

cel puțin un an mai devreme decît au făcut-o. Consecințele, în caz de reușită, ar fi fost spectaculoase – și, în mod ironic, Stalin, care era teribil de critic la adresa amînărilor aliaților săi, ar fi fost primul care ar fi avut de pierdut dacă aceștia s-ar fi simțit în stare să-și croiască drum spre Germania în 1943, cînd el era prins în îngrozitoarele bătălii de lîngă Kursk, la mii de kilometri depărtare⁷. După toate probabilitățile, războiul ar fi fost mai scurt, ar fi fost uciși mai puțini oameni, civili și militari, s-ar fi distrus mai puține locuințe și întreprinderi, nu s-ar mai fi risipit atîtea resurse, iar războiul s-ar fi terminat fără ca rușii să ocupe Praga, Viena și Berlinul. Istoria britanică postbelică ar fi fost mai puțin oneroasă și mai puțin dependentă. Nici Cortina de Fier, nici războiul rece nu ar fi fost ceea ce au fost, deși probabil s-ar fi manifestat sub alte forme. Dacă toate aceste semne de întrebare le-ar fi trecut prin minte oamenilor politici și strategilor, ar fi renunțat ei oare la prudență și ar fi încercat o invazie în 1943? Poate că este chiar mai bine că nu au făcut acest lucru. Critica lui John Grigg este mai cu seamă o polemică împotriva invaziei Siciliei și a Peninsulei Italice în 1943, care, după cum argumentează ei, ar fi trebuit întreprinsă mai devreme sau deloc. El susține că refuzul de a invada nordul Franței în 1943 s-a datorat unei strategii prost concepute, precum și lipsei nu de resurse, ci de voință, în special din partea britanicilor, care au reușit să-i convingă pe americani să nu întreprindă o invazie rapidă, invazie care, din punctul de vedere al britanicilor, era nu numai prea riscantă, ci de-a dreptul irealizabilă.

Au existat mai multe planuri. Unul dintre acestea, *Sledgehammer*^{*}, prevedea o invazie în 1942. Cînd Molotov a vizitat Washingtonul în acel an, Roosevelt i-a dat de înțeles că ar fi fost posibilă o invazie în 1942. Președintele nu a specificat că era vorba despre Franța metropolitană, dar se putea deduce acest lucru. Englezii erau îngroziți, iar Roosevelt și șefii săi de stat-major au retractat

7. Bătălia de la Kursk a făcut evidentă înfrîngerea germanilor de către armatele sovietice; ea a durat din prima săptămînă a lunii iulie 1943 pînă la mijlocul lui august. Platoul Kursk se întindea pe o suprafață de aproximativ 130 de km de la nord către sud și 160 de km către vest. El putea fie să servească drept punct de lansare pentru o ofensivă sovietică, fie să ofere germanilor ocazia unei mișcări de învăluire prin care să prindă în capcană cele cinci armate sovietice din interiorul lui. Bătălia a fost începută, după numeroase amînări, de germani, înspre Kursk, oraș nodal, aflat în mijlocul platoului. Atacul a eșuat rapid pe ambele flancuri ale platoului, ceea ce a dus la victoria ofensivelor sovietice către Orel, în nord, și Harkov, în sud. În această bătălie au luptat patru milioane de oameni și șase mii de tancuri, plus douăsprezece mii de avioane, germanii fiind copleșiți numeric în ceea ce privește ambele arme. Debarcările Aliaților în Sicilia, produse tot atunci, și amenințarea la adresa Italiei au avut un oarecare impact, fie prin aceea că l-au forțat pe Hitler să-și retragă trupele de pe frontul de est, fie fiindcă i-au oferit un pretext să reducă din amploarea unei bătălii deja pierdute. După Kursk, întrebarea nu era cine ar putea cîștiga în Est, ci cît de repede și pînă unde pot rușii să înainteze.

* Barosul (n.tr.).

ceea ce s-a dovedit a nu fi fost decît o afirmație imprudentă. Americanii s-au concentrat apoi asupra planului *Torch**, invazia din nord-vestul Africii din noiembrie, pe care doreau să o înlăptuiască singuri, fără nici un ajutor din partea britanicilor în prima fază. În acest timp, Churchill s-a dus la Moscova ca să-i spună lui Stalin că o invazie în Europa în 1942 era imposibilă și să încerce să-l convingă că planul *Torch* era o alternativă la fel de importantă. Churchill a plecat lăsîndu-l pe Stalin să aștepte o invadare a Franței în 1943 (*Roundup***). În timp ce *Sledgehammer* a fost plănuît ca un act disperat, ce trebuia pus în practică dacă rezistența sovietică în fața invaziei germane ar fi dat greș, *Roundup* era un plan menit să completeze și să exploateze victoriile sovietice din Est și descoperirea, de către Hitler, în urma acestor victorii, a frontului său din Vest. Acest plan a fost privit cu suspiciune de șefii serviciilor de informații și, deși Churchill însuși începuse prin a crede în el, evenimentele – în special prelungirea finalului tunisian al campaniilor din Africa – l-au anulat.

Existau două condiții esențiale pentru o invazie peste Canalul Mîneei, în ambele direcții : capacitatea de transport și controlul aerului. În 1940, Hitler își adunase navele de transport necesare, dar nu reușise să obțină, în urma Bătăliei Angliei, supremația aerului, ceea ce l-a făcut să renunțe și să-și îndrepte atenția în altă parte. Pe lîngă aceste două condiții, trebuia să se mai ia în calcul forța probabilă a apărării. În 1942-1943, armata germană era redutabilă și strategii estimau că, în ciuda situației dificile din Uniunea Sovietică, Hitler ar fi putut disloca 100-200 de divizii din Est în Vest : această posibilitate nu a dispărut pînă după sfîrșitul bătăliilor din Est, din Ucraina și Bielorusia, purtate în vara lui 1943. Au avut loc discuții aprinse – și la acea dată, și de atunci încoace – despre disponibilitatea vaselor de debarcare și a altor nave de transport maritim necesare pentru operațiunile *Roundup* și *Overlord****, dar mai important decît navele era ceea ce urma să se transporte cu ele. Un element indispensabil îl constituiau trupele americane – dar, în 1942-1943, acestea nu erau nici numeroase, nici suficient de antrenate (după cum a demonstrat campania din Africa de Nord-Vest) și existau temeri justificate cu privire la transportul acestor trupe, nu în Canalul Mîneei, ci la traversarea Atlanticului. În 1942 și la începutul anului următor, submarinele germane din Atlantic atinseseră apogeul lor distructiv. Principala armă folosită împotriva lor fusese spargerea codurilor mașinilor de criptare Enigma – dar, din februarie 1942, submarinele germane din Atlantic primiseră un sistem nou de criptare, pe care Bletchley Park nu l-a putut descifra pînă în decembrie. Cum în aceste luni numărul navelor scufundate crescuse în mod alarmant, pînă la aproximativ 8 milioane de tone pe an,

* Torța (n.tr.).

** Încercuirea, adunarea (n.tr.).

*** Suzeranul (n.tr.).

deoarece amiralul Dönitz își dublase flota de submarine, reușind să se apropie de obiectivul său de 800.000 tone scufundate pe lună, iar vârful succeselor submarinelor germane nu avea să fie atins decât în primăvara următoare, se scursese deja o bună parte din anul 1943 înainte ca Aliații să fie suficient de mulțumiți de nivelul de siguranță din Oceanul Atlantic, încât să permită transportarea contingentelor masive de oameni și a cantităților imense de echipamente necesare. Aliații au trebuit să țină cont și de posibilitatea unei rezistențe armate din partea francezilor la o eventuală debarcare a lor – o posibilitate reală, de vreme ce la Vichy, Pétain asculta de Laval. După căderea Franței în 1940, Churchill își dăduse seama că victoria nu putea fi câștigată fără a-i atrage și pe americani în război dar aceasta nu era tot : era nevoie și ca ei să fie aduși în Europa, iar pînă la mijlocul lui 1943 această problemă rămăsese nerezolvată.

În final, operațiunea *Overlord* s-a dovedit a fi o inițiativă extrem de riscantă. Ea era îndreptată împotriva unui inamic cu mult superior numeric ; depindea într-o măsură hotărîtoare de inovații bizare și neexperimentate, de un plan de disimulare care era în mod inerent precar (deși, pînă la urmă, a izbutit în mod magistral) și de starea vremii. *Overlord* a constituit un salt în necunoscut, al cărui eșec ar fi fost dezastruos pentru toți Aliații, poate cu excepția lui Stalin. În Germania, unde moralul civililor și militarilor era încă destul de ridicat și unde sectoarele esențiale ale industriei de război erau încă în creștere, Hitler avea șanse să câștige nu numai cea mai mare victorie a sa din acei ani, ci și timp pentru perfecționarea armelor V și a noului model, revoluționar, de submarine. Calcularea greșită a momentului declanșării operațiunii *Overlord* ar fi dus la pierderea războiului de către inițiatorii acesteia.

Originea și justificarea amînării repetate a creării celui de-al doilea front se aflau dincolo de disputele de ordin strategic, de strategiile logistice și de simplele confuzii. S-a spus de multe ori că războiul a fost modernizat de revoluția industrială, dar dacă acest lucru este adevărat în privința armelor și doctrinelor militare, afirmația este mai puțin adevărată în privința spiritului războiului. *Blitzkrieg*-ul german a primit renumele de ultimă realizare a războiului modern – bombardierul în picaj Stuka fiind imaginea sa centrală –, dar spiritul *blitzkrieg*-ului nu era chiar atît de îndepărtat de spiritul brigăzii de cavalerie ușoară de la Balaklava* sau de cultul bravurii, caracteristic pentru războaiele cavalerilor medievali și pentru o mare parte a clasei ofițerilor din epoca modernă. Mașina de război a Germaniei a adăugat tehnologia la vitejie și puterea brațului, la superioritatea numerică și valoare și a dovedit în 1940 cît de bine făcuse acest lucru comparativ cu francezii – și, în acel stadiu, nici nu trebuia să facă mai mult. Dar în Marea Britanie și Statele Unite războiul

* Se face referire la celebrul atac al cavaleriei ușoare britanice din bătălia de la Balaklava (25 octombrie 1854), din timpul războiului Crimeii (n.tr.).

devenea o întreprindere cerebrală. Noua știință a analizei tactice, inventarea și testarea unor metode noi și bizare de a transporta dintr-un loc în altul mase de oameni fără a le pune viața în pericol, impunerea acestor activități în birourile tactice, în mod tradițional suspicioase și sceptice, și în formațiunile de luptă, mobilizarea capacităților industriale și a forței de muncă pentru nevoile de război (lucru făcut de mîntuială în primul război mondial) – toate aceste inovații necesitau o metamorfoză culturală și, din cauza complexității lor, precum și a noutății, încetineau mersul lucrurilor. Ele îi făceau pe conducători să nu vrea să declanșeze operațiunile pînă cînd nu erau siguri că totul era în ordine. Atitudinea generală era de a pune mai întîi toate lucrurile la punct și abia apoi de a trece la fapte. Era reversul situației în care se trecea direct la fapte, iar apoi, dacă lucrurile mergeau prost, de a mai încerca încă o dată, în altă manieră.

Al doilea război mondial poate fi împărțit în trei faze ce se întrepătrund : criza supraviețuirii ; conturarea victoriei ; contemplarea viitorului. Prima fază a trecut pentru Marea Britanie o dată cu Bătălia Angliei, pentru Uniunea Sovietică – o dată cu bătălia pentru Stalingrad. În această fază, acțiunea disperată putea fi justificată, dar psihologia supraviețuirii diferă de psihologia victoriei și acțiunea disperată nu își găsește justificare în aceasta din urmă. *Sledgehammer* a marcat tranziția între cele două faze, iar următoarele acțiuni, *Roundup* și *Overlord*, au fost plănuite plecînd de la premisa că nu era nevoie să se mai recurgă la măsuri disperate. În consecință, faza a doua a fost prelungită, iar faza a treia, amînată și transformată.

În afară de Uniunea Sovietică, nici o altă țară europeană continentală nu a avut un cuvînt de spus în negocierile postbelice privind soarta Europei. Acesta a fost al doilea factor dominant în faza inițială a reorientării Europei după cel de-al doilea război mondial, constituind un caz unic în istoria continentului. Era ca și cum Europa ar fi fost tratată asemenea Africii în urma Congresului de la Berlin din 1885. După capitularea Germaniei, a fost instituit un control comun, într-o formulă concepută dinainte exclusiv de anglo-americani, pe de o parte, și Uniunea Sovietică, pe de altă parte (plus Franța, care era tratată ca o rudă săracă, dar nu îndeajuns de săracă pentru a fi exclusă), dar aranjamentul nu a ținut. Controlul comun trebuia să fie un mecanism de tranziție, care să ducă la o înțelegere permanentă – dar principalii învingători nu au reușit să cadă de acord asupra naturii acestei înțelegeri, toate tentativele în acest sens fiind abandonate în iarna din 1947-1948. Rușii doreau să sleiască Germania de puteri și să-și însușească tot ce puteau, ca despăgubiri de război – angajamente de plăți în bani și evacuarea rapidă a instalațiilor industriale, echipamentelor și altor bunuri materiale ; dar americanii, care cochetaseră și ei cu o astfel de politică, și-au dat seama că, sărăcind Germania, erau nevoiți apoi să-i ofere ajutor – și, plecînd de la această neînțelegere fundamentală privind problema

majoră a economiei germane, s-a renunțat la controlul comun, iar Germania a fost divizată în două secțiuni, care s-au transformat ulterior în state separate. Stalin a acceptat această împărțire, în parte pentru că nu prea avea de ales și în parte pentru că prefera să aibă controlul absolut asupra unei părți a Germaniei, decât controlul parțial asupra întregii țări. Acesta a fost primul semn fățiș și vizibil al războiului rece. Prin el s-a demonstrat că armata sovietică, deși învingătoare în confruntarea cu cea germană, nu se putea compara cu mașina de război americană, susținută de o formidabilă economie și de un imens arsenal, ambele intacte. Stalin și-a limitat ambițiile, stabilindu-și controlul asupra a ceea ce devenea o Europă a sateliților – practic, un nou imperiu regional, intrat sub controlul și, de atunci înainte, sub protecția puterii militare sovietice, dar funcționând prin intermediul unor partide comuniste obediente. Acest imperiu arăta impozant pe hartă, ceea ce a contribuit la crearea mitului celor două superputeri, state de un nou tip și aproximativ egale unul cu celălalt. Mitul s-a consolidat atunci când Uniunea Sovietică s-a dovedit capabilă să producă arme nucleare, cu numai câțiva ani mai târziu decât Statele Unite. Dar hărțile nu sînt, prin ele însele, reprezentări demne de încredere ale echilibrului de forțe.

Împărțirea Europei a anihilat, pe toată durata războiului rece, ideea că Europa ar fi un conglomerat politic distinct și autonom și a făcut să fie dată uitării Problema Germană, anume cum poate fi integrată Germania în sistemul statelor europene. Dar, totodată, ea a și adîncit această problemă, încurajînd renașterea puterii germane cu o uimitoare și – pentru mulți europeni – chiar surprinzătoare rapiditate. Pentru unii dintre ei, cel mai promițător răspuns la această întrebare era înlocuirea vechiului sistem al statelor – în care Germania ar fi fost în mod inevitabil puterea dominantă – printr-o uniune, în care asperitățile mai deranjante ale acestei dominații ar fi fost netezite de avantajele unei cooperări bine consolidate. La cincizeci de ani de la capitularea din 1945 a Germaniei, rubla era fără valoare, iar dolarul mai puțin căutat decât marca germană, sistemul statelor europene fiind înlocuit de o nouă ordine politică și economică, la care, în 1939, politicienii sau economiștii nici nu ar fi putut să viseze. Cei care nu agreau noua ordine chiar mai mult decât se temuseră de vechiul sistem o considerau ca fiind încă un simplu vis ; cei care o salutau o considerau mai reală decât era în fapt.

III

Capitularea necondiționată – și procesele de la Nürnberg ce au urmat, pentru care aceasta era o premisă obligatorie – au forțat Germania, fosta și viitoarea putere dominantă în Europa, să-și privească în față propriul trecut, să regîndească modul în care își satisface nevoia de putere, își croiește ambițiile și adoptă ideile radicale care privesc viitorul Europei.

Capitolul 2

HESS, FALSUL HESS ȘI PREȚUL PĂCII

I

Rudolf Hess a devenit celebru fără voia lui. El și-a petrecut cea mai mare parte a vieții de adult ca demnitar subaltern, subordonarea fiind mult mai vizibilă decât nivelul înalt al funcțiilor. Era șeful adjunct al Partidului Nazist și părea chiar să fie predestinat acestui rol secundar. Dar în două ocazii sau poate doar într-una singură, el a jucat un rol mai important – în 1941 și în 1987. După una din citirile poveștii vieții lui, a fost ucis în ambele ocazii.

În mai 1941, Rudolf Hess a zburat de la Augsburg, din sudul Germaniei, pînă în Scoția, în încercarea de a face pace între Germania și Marea Britanie, în ajunul atacului german asupra Uniunii Sovietice. Dar s-a afirmat că nu ar fi ajuns niciodată în Scoția.

În 1946, Rudolf Hess a fost adus în fața Tribunalul Militar Internațional de la Nürnberg, a fost găsit vinovat și – caz unic – condamnat la închisoare pe viață. Acest om a rămas în închisoarea Spandau din Berlin, unde, în 1987, s-a constatat că s-a sinucis la vîrsta de nouăzeci și trei de ani. S-a afirmat însă că nu s-ar fi sinucis, ci că ar fi fost asasinat. În Germania, ancheta poliției, începută după moartea sa, a rămas, din punct de vedere oficial, încă deschisă.

Rudolf Hess s-a născut în Alexandria, în 1894. Tatăl său moștenise de la părinți o afacere comercială prosperă, într-un prosper oraș cosmopolit. Avea o casă pe coasta mediteraneană a Egiptului și o altă proprietate la țară, lîngă München, unde familia – tatăl, mama și cei trei copii – își petreceau vacanțele de vară. Rudolf a început școala în Alexandria și, mai tîrziu, a continuat-o în Bavaria. Avea rezultate bune. Era un băiat inteligent, serios, un pic cam puritan. În loc să meargă de la școală direct la universitate, a pornit pe un fel de drum ocolit, făcînd niște studii comerciale în Elveția. Apoi a izbucnit primul război mondial.

A luptat în Franța și în România și a fost rănit de cel puțin trei ori : prima dată, destul de grav, în 1916, în Franța, unde a petrecut o lună în spital, apoi de încă două ori în anul următor, în România. Cea de-a treia rană a fost gravă și l-a ținut în spital timp de patru luni. Nu s-a mai întors pe front. În derivă după

război și dezorientat de înfrîngerea Germaniei, el a fost deviat de la o carieră în afaceri sau în învățămînt către politica de dreapta, unde s-a remarcat printr-o atitudine discretă, lipsită de strălucire, dar hotărîtă și puternic anticomunistă. S-a aflat pentru scurt timp într-unul din cele trei Corpuri Libere de ofițeri și soldați demobilizați, deveniți șomeri, care s-au unit căutînd mijloace de subzistență sau răzbunare, sau provocînd scandaluri în Germania de după război, a fost implicat în cîteva încăierări întîmplătoare, din care s-a ales cu încă o rană ușoară. S-a înscris apoi la Universitatea din München, a intrat în partidul ce avea să devină NSDAP (Partidul Nazist), a întîlnit o fată care-i împărtășea ideile, Ilse Prohl, cu care s-a și căsătorit, dar nu înainte de 1927; ba chiar și atunci, după cum s-a spus, fiindcă l-ar fi îndemnat Hitler. Zece ani mai tîrziu, se naștea fiul său Wolf, unicul copil rezultat din această căsătorie. Hitler i-a fost naș.

La scurt timp după sfîrșitul primului război mondial, Hess i-a întîlnit pe cei doi oameni care i-au influențat cel mai mult viața: Adolf Hitler și profesorul (anterior generalul) Karl Haushofer, celebrul geopolitician, de la care a împrumutat ideea fascinant de simplă conform căreia lumea ar fi mai bună dacă ar fi împărțită între germani și englezi și ar fi condusă de ei, într-un parteneriat pașnic, dar bine delimitat. Fiul lui Haushofer, Albert, a devenit unul dintre prietenii cei mai apropiați ai lui Hess. Din cauza sentimentelor ambivalente în privința naziștilor pe care începuse să și le manifeste tot mai frecvent, el a fost însă executat, pe la sfîrșitul războiului.

Față de Hitler, Hess ajunsese să dea dovadă de o loialitate statornică, devenită faimoasă, încît Hitler îi arăta o încredere de care puțini sau nimeni din anturajul său pestriț nu se bucura. Hess a fost implicat în puciul Hitler-Ludendorff din 1923. A scăpat nearestat după ce puciul a dat greș, dar s-a predat singur cînd a aflat că Hitler fusese arestat și trimis la închisoare. A stat închis împreună cu Hitler, la Landsberg, lîngă München, și aici a început cooperarea sa strînsă cu fîhrerul, care a durat timp de aproape douăzeci de ani. La Landsberg, Hitler și-a ocupat timpul scriind *Mein Kampf*, iar Hess l-a ajutat.

Devenit cancelar al Germaniei în 1933, Hitler l-a făcut pe Hess adjunctul său la conducerea Partidului Nazist, ministru fără portofoliu al Reichului și al treilea, după Göring, în ierarhia guvernamentală. Poziția lui Hess era înaltă, dar vagă. Era apropiatul lui Hitler; i se acordase un soi de autoritate, atît în afacerile interne, cît și în cele externe, în special în ceea ce privește germanii din străinătate (*Volksdeutsche*). Era cel mai puțin agresiv dintre baronii de prim rang ai lui Hitler, deosebindu-se de ei și prin aceea că muncea mult și îi plăcea curățenia. Era, în același timp, nesuferit și puțin temut de ceilalți: nesuferit din cauza felului oarecum superior în care se purta, temut din cauza legăturii sale strînse cu fîhrerul. Poziția sa era rîvnită de mulți rivali invidioși, în special

de adjunctul său, Martin Bormann. Hess avea o slăbiciune pentru astrologi, dar altminteri era considerat ca fiind absolut întreg la minte și relativ cumsecade. Pentru lumea din afară, el părea să aibă toate calitățile necesare pentru a fi numărul doi și nici una care să-l facă numărul unu.

Izbucnirea războiului, în 1939, a redus oarecum importanța lui Hess, față de cea a lui Göring, în calitatea acestuia de comandant al aviației militare germane, a lui Goebbels, ca responsabil cu propaganda și cu menținerea moralului populației, a principalilor comandanți ai trupelor terestre și aeriene, generali și amirali, față de cea a altor conducători naziști și șefi de partid, transformați în proconsuli în teritoriile cucerite. Dar, timp de doi ani, Hess a rămas în miezul problemelor, executînd cu conștiinciozitate tot ce îi cerea Hitler, dar avînd, în același timp, tot mai puțin de lucru și tot mai mult timp să-și lase mintea să rătăcească. Devenea treptat din ce în ce mai tulburat și mai neliniștit. Se temea de un război pe două fronturi, pe care Germania l-ar fi pierdut și, în consecință, de victoria comunismului, pe care îl detesta¹ într-un mod obsesiv. El era convins că britanicii aveau aceleași sentimente față de comunism, dar că se aflau sub călcîiul clicii lui Churchill, care, din cine știe ce motiv misterios, îl ura pe Hitler mai mult decît comunismul : în *Mein Kampf*, Marea Britanie este tratată ca un aliat firesc al Germaniei împotriva Uniunii Sovietice. El știa, probabil, că în 1940, unii politicieni britanici influenți doriseră cel puțin să analizeze posibilitatea unei păci negociate cu Germania și, cu siguranță, auzise de o serie de grupări din Germania – unele dintre ele antinaziste, altele făcînd însă parte din Partidul Nazist – care, prin 1941, erau dornice să se încheie o pace în Vest. Prietenul său cel mai apropiat, Albert Haushofer, era în contact cu una sau mai multe dintre aceste grupări și venea tot timpul cu planuri de întâlniri secrete cu agenți britanici, în orașe neutre ca Madrid sau Geneva. Cîteva dintre aceste planuri aveau în vedere eliminarea lui Hitler și înlocuirea lui cu un alt lider nazist, cei mai evidenți candidați fiind Göring și Hess însuși. Se poate presupune că, pe măsură ce se apropia data stabilită pentru invadarea Uniunii Sovietice și din cauza impasurilor de netrecut în care tot intrau complotiștii-pacifiști, pe

-
1. Cînd Hitler a încheiat faimosul său pact cu Stalin, în august 1939, amîndoi trebuie să fi avut în minte posibilitatea unui război pe două fronturi – dar unul în care victima să fie Uniunea Sovietică, atacată, din două părți, de Germania și Japonia. Acest lucru nu s-a întîmplat. Hitler, nu Stalin a fost prins în clește. Japonia, deși s-a alăturat Axei în 1940, a încheiat și ea, în 1941, un tratat de neagresiune cu Uniunea Sovietică și s-a angajat în război mai degrabă împotriva Statelor Unite decît împotriva Uniunii Sovietice. Stalin a aflat de această alegere prin spionul de la Tokyo al Armatei Roșii, Richard Sorge, și astfel a putut să-și mute armatele de pe frontul din Extremul Orient, aducîndu-le să apere Moscova. Consecințele au fost de o importanță extremă, deoarece, dacă Japonia nu ar fi atacat Statele Unite, Hitler nu ar fi declarat război acestora, iar Statele Unite probabil că nu ar fi declarat război Germaniei. Niciînd nu a fost istoria europeană mai puternic marcată de vreo putere asiatică, de cînd arabii au cucerit Spania, au invadat Franța și au asediat Constantinopolul.

Hess l-a apucat disperarea și a hotărît să se erijeze în eroul salvator, ducîndu-se nu la Madrid sau Geneva, ci în Marea Britanie. Intenționa să zboare în Scoția, să aterizeze cît mai aproape de reședința ducelui de Hamilton, un prieten de-al lui Haushofer, cu care acesta din urmă corespundase în termeni aluzivi despre o posibilă întîlnire la care să se discute pacea, și să ceară să fie dus în fața regelui George al VI-lea. A redactat niște scrisori lămuritoare adresate fîhrerului și soției și care urmau să fie înmîinate acestora numai după plecarea sa. Nu l-a mai văzut niciodată pe fîhrer, nici pe soția sa, timp de 29 de ani. Nu l-a întîlnit nici pe rege, căruia, se poate spune cu siguranță, i-ar fi ținut probabil o cuvîntare rostită cu toată politețea cuvenită, dar ignorînd complet slaba influență pe care o avea monarhul în lumea politică britanică.

Hess a plecat de la Augsburg pe 10 mai 1941, ora 17.45, într-un Me.110, un avion de vînătoare bimotor. Un avion de acest tip a fost reperat în largul coastei comitatului Northumberland, cam pe la ora 22.00. Era o seară liniștită, atît din punctul de vedere al vremii, cît și al activității inamicului. S-a crezut la început că avionul era un bombardier Do.215, o judecată făcută *a priori* plecînd de la ideea că în regiunea respectivă nu avea ce să caute nici un avion Me.110, deoarece, chiar dacă ar fi reușit să ajungă în Anglia, nu s-ar mai fi putut întoarce în Germania. Dar mai mulți membri ai vigilentului Corp de Supraveghere, bazîndu-se pe ceea ce vedeau cu ochii lor, au insistat că era un Me.110 – iar un ofițer din Corpul de Supraveghere, ajungînd repede la locul unde se prăbușise, a confirmat această identificare, menționînd de asemenea că era nou-nouț și fără armament. Avionul, după ce fusese reperat deasupra nordului Angliei și sud-vestului Scoției, ajunsese pînă la coasta de vest, se întorsese și se prăbușise pe un cîmp nu departe de reședința ducelui de Hamilton de la Dungavel, în Lanarkshire, la sud de Glasgow. Resturile lui s-au împrăștiat pe o suprafață de aproape un hectar, provocînd un mic incendiu. Pilotul, care fusese văzut cum sare cu parașuta, a făcut o manevră greșită, și-a rănit glezna cînd a atins pămîntul, a fost înconjurat de un mic detașament de oameni înarmați din apărarea locală și din poliție ; el a declarat că este căpitanul Horn și a cerut să fie dus în fața ducelui. Nu s-a amuzat deloc vîzîndu-i rîzînd pe cei ce-l capturaseră. Ofițerul din Corpul de Supraveghere l-a recunoscut ca fiind Hess – prilej de și mai multe rîsete.

Vestea plecării și sosirii lui Hess a produs consternare în Germania și confuzie în Marea Britanie. Explicațiile, și de o parte, și de alta, aveau un singur lucru în comun : Hess nu trebuia luat în serios. Aceste explicații erau menite să servească propagandei imediate și nu aveau nici o legătură cu adevărul în această chestiune, oricare ar fi fost el. Hitler, evident consternat și furios și temîndu-se de posibilitățile propagandistice oferite englezilor de fuga unui lider nazist de rang atît de înalt, a convocat o adunare a șefilor de partid și a

gauleiter-ilor, a citit scrisoarea pe care Hess lăsase vorbă să-i fie înmînată și a declarat că acesta își pierduse mințile. I-a dat instrucțiuni lui Goebbels, care avea unele rețineri, să facă publică această versiune, cu toate întrebările incomode ce ar fi putut apărea în legătură cu motivul pentru care ținuse atît de mult timp un nebun ca adjunct al său. Era tot ce mai putea face pentru a reduce prejudiciul – și a reușit și de această dată să marcheze un punct, oferind lumii întregi explicația sa înainte ca englezii să se poată hotărî ce să spună. În dimineața zilei de 13 mai, BBC a fost autorizat să anunțe că adjunctul fîhrerului se refugiase în Marea Britanie, la bordul unui avion pe care îl pilotase singur, fiind urmărit de Gestapo. Punctul de vedere al guvernului britanic, expus de Churchill în Camera Comunelor, a fost că Hess era perfect sănătos, dar că avea prea puțină importanță politică. El urma să fie tratat ca un prizonier de război capturat în uniformă, dar care era probabil și criminal de război.

În acel moment, nu mai era nici un dubiu privind identitatea prizonierului. Acesta fusese dus la Dungavel, unde îi spusese ducelui că este Hess, iar emisarii de la Londra nu se îndoiau de acest lucru. Niciodată pe parcursul captivității sale, nici la Nürnberg, după sfîrșitul războiului, nu a fost exprimată vreo îndoială în această privință, deși, dacă am da crezare unui martor de mai tîrziu, Hess era mort de mult. Nu a existat vreo îndoială nici în privința misiunii sale. Venise să-l vadă pe duce și, prin bunele oficii ale acestuia, pe rege, ca un emisar care încearcă să facă pace între Germania și Marea Britanie. Era o poveste simplă și, în același timp, plauzibilă, care poate explica suspiciunile iscate la Moscova, unde Stalin se temea de o pace separată în Vest, ce ar fi coincis cu izbucnirea unui nou război în Est. (Stalin a cerut insistent ca Hess să fie judecat imediat pentru crime de război, iar guvernul britanic a pregătit un memorandum detaliat, spre a-i fi prezentat lui Stalin de ambasadorul britanic Stafford Cripps, în încercarea de a calma suspiciunile rușilor și de a se disculpa de complicitatea la o presupusă intenție de a încheia pace – lucru pe care, întîmplător, Marea Britanie ar fi fost pe deplin îndreptățită să-l facă în acel moment.)

Hess i-a spus ducelui de Hamilton că zborul său reușit fusese precedat de alte trei încercări nereușite. Toate relatările sale ulterioare privind această misiune au păstrat aceleași elemente. După spusele sale, Hitler era convins că va cîștiga războiul, dar voia să pună capăt măcelului cît mai repede. Hess pretindea că îi cunoaște foarte bine gîndurile lui Hitler. Venise în Marea Britanie fără să-l prevină pe acesta, dar cu propuneri de pace pe care știa că Hitler le aproba și pe care le-a reformulat în vederea interviului său cu lordul cancelar, Lordul Simon. După două zile petrecute în Scoția, a fost arestat și dus în Turnul Londrei și, la scurt timp, într-o casă cu pază specială, undeva lîngă Aldershot, în custodia Ministerului de Război. Din acest moment încep să

apară zvonurile că nu ar fi tocmai întreg la minte, iar Churchill și-a schimbat părerea în privința sănătății lui mintale și a scris că ar trebui să fie tratat ca un caz medical. I s-a interzis un timp accesul la ziare și radio. Încet-încet, și-a dat seama că misiunea lui a fost inutilă și a intrat într-o fază de depresie nervoasă la limita paranoiei. A încercat să se sinucidă. În cea mai mare parte a timpului părea lucid și vioi, dar manifesta și semne de amnezie, reale sau născocite, și de multe ori era bolnav. A fost vizitat de lordul cancelar, de Lordul Beaverbrook și de mai multe ori de ministrul-consilier al ambasadei elvețiene la Londra. Miniștrii britanici au încercat să obțină de la el informații despre planurile și resursele lui Hitler, în timp ce el încerca să se folosească de ei pentru a obține eliberarea din detenție și permisiunea de a se înfățișa regelui. În iunie 1942, a fost transferat într-un alt loc de detenție, în Țara Galilor, unde starea sănătății sale s-a îmbunătățit – dar pierderile de memorie au început să pună tot mai mult stăpânire pe el și a făcut o a doua încercare de sinucidere, reală sau simulată. Scrisa mult – scrisori și memorii care, deși reluau aceleași idei, erau lucide. Existau acum serioase îndoieli în privința stării sale mintale.

În timpul proceselor de la Nürnberg din 1945-1946, unde am participat, erau multe semne de întrebare în discuțiile despre Hess, dar nimeni nu sugerat vreodată că omul pe care îi priveam zi de zi, așezat în boxă între Göring și Ribbentrop, nu ar fi fost Hess. Ca mai toți cei din sala de ședințe, nu îl văzusem niciodată pe Hess în carne și oase, dar îi văzusem fotografiile în ziare, înainte de război, și omul acela semăna cu Hess. Nu existau motive să credem că era un impostor, după cum nu existau motive să punem la îndoială identitatea oricărui alt om din acea boxă. Această întrebare nu s-a pus atunci, dar s-a pus alta, una medico-legală : oare trebuia judecat acest om ? Era oare atât de nebun sau, chiar dacă nu era nebun, avea el o memorie atât de slabă încât să nu poată urmări procesul sau depune mărturie ? În această privință, existau mari rețineri în a-l încadra într-o categorie specială, care să-l îndreptățească la o sentință aparte. Când, la sfârșitul procesului, judecătorii s-au întâlnit pentru a hotărî verdictele și sentințele, judecătorul rus a cerut insistent ca Hess să fie condamnat la moarte, dar colegii săi nu au fost de acord – și, printr-un compromis, Hess a fost condamnat la închisoare pe viață. Dacă punctul de vedere al rușilor ar fi avut câștig de cauză, nu s-ar fi pus niciodată vreo întrebare asupra identității prizonierului ; dar, mulți ani mai târziu, cineva a ajuns la concluzia fermă că omul despre care la Nürnberg crezusem că ar fi Hess, de fapt nu era Hess. Haideți să-l numim falsul Hess.

Această opinie uimitoare se bazează pe o singură mărturie, remarcabilă prin ea însăși, dar nesprijinită de alte probe. Este opinia lui Hugh Thomas, chirurg în armata engleză, care, în 1972, era detașat la Berlin, cu misiunea de a-i îngriji pe militarii britanici. Spre surprinderea sa, a aflat că obligațiile sale ca

medic includeau și tratarea unicului supraviețuitor dintre criminalii de război, aflat la închisoarea berlineză Spandau ; și, fiind un om curios din fire, a hotărât să citească tot ce îi va cădea în mână despre acest neobișnuit pacient, acordînd o atenție specială antecedentelor lui medicale. Cam un an mai târziu, a avut ocazia să-l examineze pe prizonier și a rămas încremenit de uimire : prizonierul nu putea să fie Hess. Hugh Thomas a scris o carte publicată în 1979 și republicată într-o ediție revăzută în 1988, cu titlul *Hess : A Tale of Two Murders**. El nu scrie ca un om obsedat de o idee bizară, ci ca unul uimit de ceea ce constatare cu propriii săi ochi. Fiindcă Thomas, pe lângă faptul că citise despre rănilor lui Hess, suferite în primul război mondial, se străduise să obțină copii după rapoartele medicale aflate în arhivele armatei germane, din care reieșea că pieptul și spatele lui Hess ar fi trebuit să prezinte cicatrice adînci, de neșters (doamna Hess a confirmat mai târziu acest lucru). Dar prizonierul nu prezenta astfel de răni. Cînd, la un examen medical ulterior, Thomas l-a pus pe prizonier în fața acestei enigme, acesta a dat semne de extremă neliniște, chiar pierzîndu-și controlul asupra funcțiilor sale fiziologice. În acel moment, Thomas a fost sigur că Rudolf Hess nu ajunsese nicodată în Scoția.

Este prea puțin spus că Thomas era doar intrigat de descoperirea sa. Deoarece plecarea lui Hess de la Augsburg era incontestabilă – exista chiar o fotografie care atesta acest lucru –, au apărut cîteva întrebări ciudate. În urma observațiilor sale medicale, Thomas transformase povestea unui om în povestea a doi oameni și, pe măsură ce mergea pe firul poveștii, el dădea peste frînturi de adevăr care îi întăreau convingerile privind acest caz – sau cel puțin nu i le infirmau. Investigațiile doctorului Thomas ar trebui urmărite citind cartea acestuia ; dar, pe scurt, cele mai grăitoare elemente au fost în număr de două : că avionul care a plecat de la Augsburg și cel care a aterizat în Scoția aveau însemne (numere) diferite și că falsul Hess, deși aranjat cu multă grijă să semene cu Hess, nu avea asupra sa nici unul din documentele pe care ar fi trebuit să le aibă Hess, nici măcar documente personale. Thomas s-a mai întrebat și de ce nu a vrut falsul Hess, dacă era într-adevăr Hess, să o vadă pe doamna Hess mai devreme de 1969, la 28 de ani după zborul de la Augsburg și la 23 de ani după întemnițarea sa la Spandau.

Deci ce s-a întîmplat cu Hess și cine era falsul Hess ? Ce se întîmpla oare, dacă, așa cum ne sugerează această enigmă, Hess chiar fusese eliminat și falsul Hess ajunsese în Scoția pentru a continua misiunea lui Hess cel adevărat, după ce acesta nu i-ar mai fi stat în cale ? Și de ce și-a asumat falsul Hess timp de 46 de ani o identitate fictivă, deși această identitate l-a azvîrlit în procesul secolului, era cît pe ce să-i aducă condamnarea la moarte și l-a silit să stea în

* *Hess : povestea a două asasinat* (n.tr.).

închisoare timp de 46 de ani ? Istoricul nu vede aici doar două persoane – Hess și falsul Hess –, ci două relatări contradictorii. Una este simplă și în concordanță cu tot ce știm, cu excepția acelei unice probe medicale referitoare la un trup omenesc ce nu se potrivește cu descrierea. Cealaltă versiune este fantastică, dar greu de dat la o parte. Prima versiune, acceptată de toată lumea înainte de 1979, fiind de altfel singura pînă în acel moment, îl prezenta pe Hess plecînd spre Marea Britanie într-o misiune care avea cîteva aspecte bizare, dar care, în sine, era plauzibilă, o misiune care nu a dus la nimic și care a fost consemnată în notele de subsol ale istoriei. Nu există nimic în această poveste care să ne împiedice să îi dăm crezare. Este foarte posibil ca Hess să fi făcut ceea ce i se ceruse și nu trebuie neapărat să fi fost nebun pentru a îndeplini această misiune. A doua versiune este nu doar mai complexă, dar și deconcertant de inexistentă. Temeiul ei este infirmarea primei versiuni prin dezvăluirea faptului că nu existau cicatrice pe trupul prizonierului de la Spandau, al cărui nume, dacă nu era Rudolf Hess, este necunoscut și astăzi, iar scopul misiunii sale, doar o presupunere. Această versiune atîrnă de un singur fir, chiar dacă acesta nu este subțire și implică fundamentarea cea mai suspectă posibilă : teoria conspirației, ultima soluție a cercetătorului derutat. Ea are însă ceva mai mult de atît, o anumită turnură la care vom reveni după ce îl vom fi urmărit pe Hess din Țara Galilor pînă la Nürnberg.

Rudolf Hess a fost adus în 1946 în fața Tribunalului Militar Internațional ca inculpat în procesul principalilor criminali de război. Deoarece fusese cîndva numărul doi în Partidul Nazist, el era aproape automat candidat la inculparea după toate capetele de acuzare. A fost așezat în boxa acuzaților alături de Göring, personajul cel mai important dintre acuzați. Înainte de a-l plasa acolo, tribunalul fusese nevoit să ia în discuție starea lui mintală. Hitler îl stigmatizase ca fiind nebun, ceea ce făcuseră și englezii, care îl ținuseră închis timp de cinci ani. În însemnările sale, la cîțiva ani după terminarea procesului, Churchill a susținut ideea că, prin zborul său în Marea Britanie, Hess își ispășise crimele (un argument nu tocmai puternic) și că acest caz era de competența medicinei, nu a justiției. Întrebarea pe care și-o punea tribunalul era dacă, din punct de vedere medical, Hess era în stare să ia parte la proces. Dacă se constata, din punct de vedere legal, că era bolnav psihic sau că suferea de pierderi grave de memorie, nu ar fi trebuit să fie judecat. Tribunalul a numit o comisie de medici care a produs un raport deconcertant și nesatisfăcător, în concluzia căruia se spunea că Hess era apt să fie judecat. În consecință, tribunalul a hotărît judecarea lui. (Rușii, mai ales, erau deosebit de hotărîți să-l vadă în boxa acuzaților, socotind că pasul dintre a-l judeca și a-l spînzura nu era deloc mare.) Contribuția prizonierului la rezolvarea acestei probleme a fost prea puțin utilă. El a declarat că amnezia pe care o manifestase în timpul detenției

sale din Țara Galilor fusese de ordin tactic și că singura sa problemă era concentrarea, nu discernământul. A mai spus și că reușise să-și inducă în eroare propriul avocat (pe care l-a și concediat) și că dorea să se apere singur. Cîțiva ofițeri nervoși din completul de judecată l-au convins să renunțe la această intenție alarmantă, iar el a acceptat un alt avocat – care nu a făcut o treabă prea bună, într-un caz, trebuie să recunoaștem, dificil. Hess a declarat încă de la început – și, apoi, încă o dată, în ultima fază a procesului – că își asumă responsabilitatea pentru faptele sale pînă în 1941 și își recunoaște semnătura de pe mai multe documente de stat prezentate de acuzare ca probe împotriva sa : cele mai multe dintre ele priveau planurile de agresiune împotriva Cehoslovaciei, Poloniei, Olandei, Belgiei și Franței.

Pe aproape toată durata procesului său, Hess a dat dovadă de indiferență. Își lăsa căștile deoparte și citea cărți ce păreau să fie romane fără mari pretenții literare sau intelectuale. Cîțiva observatori au comentat ciudatul comportament al acestui om care, în fond, era judecat și în pericol de a fi condamnat la moarte și care ar fi trebuit să aibă măcar o cît de mică bănuială de ce i se întîmplă. Dar ne îndreptăța oare acest comportament să-l credem nebun? Privindu-l de-a lungul a mai multe luni de proces, nu am putut ajunge la o concluzie atît de tranșantă. Aveam impresia că nu era nebun, dar nici absolut întreg la minte, ci un caz care sfidează categoriile obișnuite. Dacă era un maniac, oricum nu era singurul maniac din boxă. Ceea ce îl făcea diferit de ceilalți era comportarea lui : era liniștit, apatic, aparent refuzînd să creadă că procesul avea vreo importanță. Acest lucru nu ar fi fost anormal dacă, așa cum credeam eu, Hess ar fi ajuns la concluzia că soarta îi era pecetluită. Dăduse greș în încercarea de a se face ascultat în Anglia și nu avea nici o speranță că îi va merge mai bine într-un tribunal internațional pentru criminali de război. Putea la fel de bine să renunțe să mai facă ceva, să acorde numai un minim de atenție la ce răzbătea din sporovăiala avocaților, prelungită fără rost, și să-și ia o înfățișare de dispreț politicos. Telford Taylor, vicepreședintele american al consiliului apărării, a cărui carte, *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (New York, 1992)*, este cea mai remarcabilă cronică a proceselor și antecedentelor lor, consemnează un incident grăitor. Taylor, care asculta cu jumătate de ureche o cuvîntare a unuia dintre colegii săi, a remarcat că vorbitorul făcuse o greșeală în privința pozițiilor ocupate de Göring și de Hess în ierarhia Reichului. Și-a îndreptat repede privirea către boxa acuzaților și a remarcat nu numai că Göring, gesticula indignat de această eroare, ci și faptul că Hess auzise și se uita la Göring cu un zîmbet răutăcios : avocatul american îl plasase pe Hess un pic deasupra lui Göring, în loc să facă invers. Deci, măcar o parte din timp, Hess era mai atent

* *Anatomia proceselor de la Nürnberg* (n.tr.).

decît dădea impresia că este. Dar era ciudat și, încet-încet, am ajuns la concluzia că ciudățenia lui nu era numai prefăcătorie. Era reală în cea mai mare parte a timpului. El nu a fost chemat ca martor – fusese convins de avocatul său să nu depună mărturie – și observatorii nu au avut ocazia să-l judece în starea de tensiune la care ești supus în timpul unei audieri ; dar i s-a permis, la sfîrșitul procesului, să țină un discurs final. A fost un discurs stînjenitor, o trecere în revistă dezlînată și pe alocuri incoerentă a situației grele a Germaniei de la Tratatul de la Versailles înapoi, discurs pe care președintele curții, Lordul Lawrence, l-a tolerat cîtva timp, chiar și atunci cînd Göring a încercat să-l facă pe Hess să se așeze. În final, Lawrence i-a ordonat să-și încheie discursul, ceea ce a și făcut, cu o surprinzătoare schimbare de ton, cu o declarație clară și plină de demnitate a mîndriei sale cu privire la ceea ce făcuse pentru Germania și la credința sa în Hitler. După această reprezentare, nici o persoană în depline facultăți mintale nu l-ar fi putut considera absolut întreg la minte. Verdictul final al lui Taylor este că Hess nu ar fi trebuit să fie judecat, nici condamnat la închisoare pentru tot restul vieții – și acesta ar fi și verdictul meu.

Sentința tribunalului pare stînjenitoare în acest punct. În ea se arată că Hess avea un comportament anormal, nimic mai mult. El era găsit vinovat de crime împotriva păcii, dar nu și de crime de război sau de crime împotriva umanității și, prin ceea ce de fapt era un compromis între ruși și restul judecătorilor, s-a ajuns la singura condamnare la închisoare pe viață. A fost trimis la Spandau, o închisoare din secolul al XIX-lea, situată în sectorul britanic al Berlinului, în care încăpuseră odinioară 600 de deținuți, dar care fusese reamenajată pentru a putea adăposti șapte. Aceștia erau, în afară de Hess : von Neurath, Raeder, Dönitz, Funk, Schirach, Speer. Cu excepția lui Hess, toți au fost eliberați prin anii '50 și '60, Hess rămînînd unicul locatar din 1966 pînă la moartea sa, în 1987. În ultima parte a acestei perioade, s-au făcut mai multe apeluri pentru eliberarea lui, inclusiv din partea șefilor de stat din SUA, Marea Britanie și Franța, dar rușii au fost de neclintit. A încercat să se sinucidă în 1977. Zece ani mai tîrziu, lumea afla că, la vîrsta de nouăzeci și trei de ani, Hess murise în sfîrșit, de propria sa mîină, prin spînzurare.

Din nou intervine Hugh Thomas. După părerea lui Thomas, de prin anii '80, prizonierul de la Spandau era incapabil să se mai spînzure, fiind slăbit și deformat. Thomas a adus dovezi pentru a demonstra că a fost ucis cu o lovitură în partea din spate a capului și prin strangulare. S-au făcut două autopsii, una la cererea autorității cvadripartite din Berlin și cea de-a doua la cererea familiei, după ce trupul le-a fost încredințat pentru înmormîntare. Descoperirile lor nu se potrivesc atît una cu alta, cît și cu anunțul oficial de moarte prin spînzurare. În Marea Britanie, la întrebările puse în parlament miniștrilor guvernului Thatcher s-au dat răspunsuri evazive și care păreau neadevărate. Adepții teoriei

conspirației au tras concluzia că mai era ceva de ascuns. Apăruse încă un mister. De ce, după atîția ani, și în pragul morții, fusese nevoie să fie înlăturat cu brutalitate și falsul Hess ?

II

Cînd Hess a pornit spre Marea Britanie în mai 1941, Germania se afla la un pas de a declara război Uniunii Sovietice. Escapada lui Hess a fost întotdeauna privită ca o încercare de a pune capăt războiului dintre Germania și Marea Britanie prin negocieri și nu există nici un motiv pentru a contesta acest punct de vedere. Nu numai că este cunoscut faptul că Hess se ocupa tot timpul cu planuri vizînd acest scop, dar, la Nürnberg, avocatul său chiar a prezentat o schiță a unui plan pe care Hess îl trimisese lordului cancelar al Angliei, Lordul Simon. În acest plan, Hess propunea o bază de discuție în patru puncte pentru realizarea păcii : în primul rînd, lumea să fie împărțită în două sfere de influență, Europa ca domeniu al Axei și al aliaților săi, iar Imperiul Britanic, ca domeniu al Marii Britanii ; în al doilea rînd (dar nu mai puțin important), Marea Britanie să restituie Germaniei fostele sale colonii ; în al treilea rînd, cetățenii germani și englezi care suferiseră prejudicii în timpul războiului sau înainte de război să primească despăgubiri ; și, în al patrulea rînd, Italia să fie inclusă și ea, în același timp, în armistițiul și în pacea dintre Germania și Marea Britanie. Acesta era, se pare, modul de gîndire al lui Hess. Ca modalitate de a scoate Anglia din război, planul avea șanse infime de reușită, dar probabil că Hess era de altă părere. Din punctul de vedere al englezilor, planul lăsa Germania stăpînă pe întreaga Europă continentală, situație care, mai mult decît orice altceva, determinase Marea Britanie să se gîndească la război și apoi să-l declare. În al doilea rînd, sfera Imperiului Britanic ar fi fost puternic restrînsă dacă fostele colonii germane, aflate acum sub dominația Franței și Angliei, ar fi fost retrocedate Germaniei și dacă Franța, Belgia și alte state europene aflate în sfera de influență a Germaniei ar fi trebuit să cedeze Germaniei (ca suzeran al Europei) un anume grad de control asupra coloniilor care nu fuseseră niciodată germane : în ansamblu, o considerabilă micșorare a puterii britanice, atît pe continentul european, cît și în afara lui. Dar această propunere scrisă pe dosul unui plic ar putea fi privită ca o simplă invitație la discuție, una nu prea subtilă, dar cel puțin un preludiu care cerea o continuare. În spatele ei se afla o concepție mai vastă, privind o posibilă co-domație anglo-germană, concepție asemănătoare celei căre se putea întîlni în Anglia și în Germania înainte de sfîrșitul secolului al XIX-lea. Erau destui în ambele țări care cochetaseră și înainte cu ideea că atît englezii, cît și germanii ar aparține unui soi de rasă superioară. Cu toate acestea, oricît de binevoitor ar fi fost punctul de vedere

asupra relațiilor anglo-germane, orice plan de genul celui al lui Hess din 1941 era de la început sortit eșecului. Chiar lăsînd la o parte enormitățile comise de Hitler în ultimii ani, acest plan ignora faptul că relațiile anglo-germane atinseseră și depășiseră stadiul lor optim cu vreo jumătate de secol în urmă. Marea Britanie ajunsese să se teamă de puterea germană, în care vedea un instrument de subjugare a unei Europe continentale din care Marea Britanie, chiar și marginal, făcea parte. Cea mai importantă problemă în litigiu în ambele războaie mondiale a fost puterea Germaniei, nu comportamentul sau ideologia guvernului german. Faptul că Hess și probabil și Hitler s-au putut gîndi la inițierea unor tratative cu Marea Britanie făcînd niște propuneri care urmăreau eliminarea acesteia din urmă de pe continentul european dovedește totala lor lipsă de înțelegere a realității sau, în cazul lui Hitler, o relativă indiferență față de reacția Marii Britanii. Erau totuși, în Marea Britanie, cîțiva care ar fi fost poate dispuși să asculte niște propuneri mai realiste.

Așa și făcuseră cu un an înainte, pe vremea cînd cabinetul britanic discuta stabilirea unei legături cu Mussolini și Hitler. Scopul abordării lui Mussolini fusese de a descoperi care era prețul neparticipării sale la război (tot așa cum predecesorii săi din primul război mondial fuseseră plătiți ca să intre în război) și acest scop era în mod deosebit în asentimentul francezilor aflați în suferință. Nu s-a realizat nimic din această idee, după cum nu a ieșit nimic nici din propunerile de a sonda intențiile lui Hitler. Pentru englezi, la acea dată războiul de-abia începuse, primele lui manifestări din Norvegia, Țările de Jos și Franța erau deprimante, iar despre Hitler se credea (în mod corect, după cum s-a dovedit) că ar fi mai dispus să-și încheie succesele din Vest printr-o pace cu Marea Britanie, decît să o cotopească.

Marea Britanie nu ar fi putut purta însă asemenea negocieri decît de pe o poziție care ar fi silit-o să-și recunoască slăbiciunea și să renunțe la principalele ei obiective strategice – și, cu toate că opiniile membrilor cabinetului erau divizate, împotrivirea de neclintit a lui Churchill a fost mai puternică decît cei care șovăiau. Un an mai tîrziu, situația s-a schimbat în anumite privințe, dar nu esențial. Hitler a rămas neconvins în privința războiului cu Marea Britanie (deși nu se temea de el), iar pornirea lui de a face ordine în vestul Europei s-a consolidat prin decizia de a invada Uniunea Sovietică în acea vară. Marea Britanie câștigase Bătălia Angliei, dar nu avea încă suficiente motive să se aștepte la participarea armată a americanilor la acest război. Marea Britanie ar fi putut obține în 1941 niște condiții de pace mai bune decît cele la care s-ar fi putut aștepta în 1940, dar avea puține motive – și misiunea lui Hess a confirmat acest calcul – să presupună că Hitler ar fi acceptat orice altă condiție decît cea de stăpîn absolut al continentului european. Churchill – care, în 1941, controla

mai bine situația din guvern decât în 1940 – continua să se opună cu înverșunare negocierilor, atitudine pusă, în general, pe seama caracterului său, dar care nu era lipsită de un calcul rațional.

Diferența esențială dintre Churchill și adversarii săi în această chestiune era că el urmărea un obiectiv strategic simplu – și numai unul singur. Obiectivul lui era să câștige, iar victoria să fie fără echivoc. Acest țel simplist a fost unul din punctele sale forte. Reorientarea din 1940, dinspre Chamberlain către Churchill, a însemnat instalarea în funcție a unui om ce avea un țel, în locul unui om aflat în mare încurcătură tocmai fiindcă nu și-l putea găsi. Chamberlain și cei asemenea lui ar fi putut renunța cu mai multă ușurință la război tocmai fiindcă nu urmăreau niște obiective strategice bine definite. Chamberlain se dedicase misiunii de a împiedica războiul. În mod onorabil și absolut de înțeles, el se ferea să declare un război în care ar fi fost uciși sute de mii de oameni tineri, în timp ce el ar fi fost prea în vîrstă ca să plece pe front. Era o sarcină grea, poate imposibilă pentru el și de aceea a făcut-o prost. S-a amăgit prea ușor și prea mult timp crezînd că și-ar fi putut servi patria și întreaga lume mai bine dacă ducea tratative de pace cu Hitler, care era însă un om ce nu dădea înapoi în fața războiului – ba chiar afirmase acest lucru. Hitler avea un țel unic, de nestrămutat, anume extinderea teritorială a Germaniei ; iar acest țel nu putea fi atins fără război. Chamberlain și Hitler vorbeau limbi diferite, deoarece pentru Chamberlain problema în discuție era pacea sau războiul, în timp ce pentru Hitler era vorba despre căi și mijloace, nu despre scopuri. Erau și lucruri pe care Chamberlain nu le-ar fi acceptat niciodată, dar nu era limpede care erau acestea ; el nu a formulat nici o strategie care să fie marcată de niște repere pentru delimitarea ariei de discuție. Cel care se declară dispus să discute oriunde și oricînd este, de cele mai multe ori, un om în voia valurilor.

Chamberlain dorea să-l „oprească” pe Hitler. Metoda lui era să încerce să-l convingă pe Hitler să renunțe la coteropirea teritoriilor altor țări, căutînd totodată să satisfacă nemulțumirile îndreptățite ale Germaniei. Dar nu acesta era esențialul. Germania avea motive de nemulțumire care derivau din Tratatul de la Versailles – dar Hitler avea și alte ambiții, fără nici o legătură cu acest tratat. Nemulțumirile îl ajutaseră pe Hitler să ajungă la putere, dar aplanarea lor nu era scopul său principal. Deși, în ceea ce privește detaliile și stabilirea momentului, intențiile lui Hitler erau vagi sau, cel puțin, flexibile, țelul său principal – pe care îl afirmase încă o dată clar și în mod public în *Mein Kampf* – era unul concret : să cucerească teritorii care i-ar fi adus Germaniei nu numai resurse bogate, ci i-ar fi asigurat și stăpînirea asupra Europei. În această privință, Hitler era de neclintit și aici se află motivele pentru care trebuie condamnată politica de împăciuire din anii '30, deoarece ea îi permitea lui Hitler și

Germaniei să aspire la ceva ce, în ultimă instanță, restul Europei nu le putea permite să aibă. Chamberlain căuta să obțină un preț acceptabil pe care să-l plătească pentru a preveni războiul, dar un asemenea preț nu exista. Hitler era pregătit să accepte orice i s-ar fi oferit – cum s-a întâmplat la München, de exemplu – și apoi să lupte ca să obțină tot ceea ce mai dorea în plus. Churchill a fost întotdeauna neîncrezător în jocul pe care îl făcea Chamberlain cu Germania lui Hitler și a avut avantajul să observe acest joc din afară. Când a izbucnit războiul și el a devenit prim-ministru, în mintea sa totul era clar: Hitler și Germania nu puteau fi opriți decît dacă erau înfrîniți.

Chamberlain a încetat din viață la sfîrșitul anului 1940. I-au supraviețuit cîțiva politicieni în vîrstă care îi împărtășeau punctul de vedere și, ca și el, dețineau posturi în cabinetul lui Churchill. Aceștia urmăreau alert posibilitățile de a menține pacea, dar erau mai puțin atenți la consecințe. La începutul verii anului 1940, cînd Franța se afla pe punctul de a fi copleșită și Italia pe punctul de a extinde războiul pînă la Mediterana, Halifax, Butler și alți conservatori din vechea și din mai tînăra generație au întrebat dacă mai are rost să se continue lupta. Ei doreau să sondeze posibilitatea de a încheia o pace care, fără să producă prea multe reproșuri și umilire, ar fi salvat vieți omenеști, bunuri materiale și chiar poziția, serios amenințată, a Marii Britanii în Europa și în lume. De asemenea, ei erau motivați de neîncrederea pe care o aveau față de persoana lui Churchill. Pe de altă parte, Churchill nu putea admite așa ceva. Prioritățile lui erau altele. El considera că extinderea Germaniei, amînată între 1914-1919, trebuia reprimată, că nu trebuia să i se permită lui Hitler să transforme continentul european într-o proprietate germană (ca în cazul celebrului lui Bonaparte, care alipise la averea familiei sale Genova, Lucca și multe altele). S-ar putea să nu fi calculat sau prevăzut costul, deoarece nu era un om deprins cu calculele. Însă aspectul esențial pentru istorie este faptul că punctul său de vedere a reușit să se impună, la limită în 1940, dar practic fără efort în 1941. În 1938-1940, Hitler cucerise sau înglobase opt state independente, iar în 1941 aborda încrezător ultima etapă, invadarea și distrugerea Uniunii Sovietice. Nu există nici un motiv să presupunem că Churchill s-ar fi opus împăcării – ori înainte, ori în timpul războiului – dacă ar fi considerat că amenințarea reprezentată de acest program german ar fi putut fi oprită astfel; dar nu credea aceasta – și, cu siguranță, modul lui de gîndire era corect. Ar fi fost, probabil, în favoarea ideii distrugerii Uniunii Sovietice (dacă acest lucru ar fi fost pe agenda de lucru), dar nu a unei distrugerii venite din partea lui Hitler. Deci declanșarea războiului a fost o decizie corectă, la fel și continuarea lui, în ciuda dezastrelor și a perspectivei unor zile și mai negre.

Atitudinea lui Churchill a fost prezentată ca un triumf al sentimentelor, asupra rațiunii – un triumf fericit, dacă aceasta este modalitatea corectă de a

aprecia conflictul dintre cei ce doreau să facă pace și cei care se încăpățîneau să reziste. Dar a dramatiza acest conflict, socotindu-l ca fiind unul între rațiune și lipsă de rațiune, este o abordare superficială și greșită. Halifax, Butler și adepții lor judecau pe un temei îngustat de situația deznădăjduită existentă. Le lipsea viziunea. A include viziuni în calcule este un lucru periculos, dar uneori potrivit – iar crizele din 1940 și din 1941 au constituit ocazii în care acest procedeu a fost nu numai potrivit, privind retrospectiv, ci și justificat. A existat totuși o fisură în aceste calcule ample. Să presupunem că Hitler ar fi putut fi înlăturat. Era oare aceasta o posibilitate reală și ce ar fi schimbat ea? Răspunsurile la aceste întrebări sînt scurte: posibilitatea era minimă în acel moment, iar diferența ar fi fost neglijabilă. În următorii ani au existat mai multe tentative de a-l ucide pe Hitler, dar nici una nu a reușit – el s-a sinucis. Mai la obiect era răspunsul la cea de-a doua întrebare. Încercarea de a încheia o pace în 1941 în termenii propuși de Hess sau în alți termeni asemănători presupunea substituirea unui lider nazist cu un altul; dar nu presupunea schimbarea politicii germane, cu atît mai puțin iminenta invadare a Rusiei, și ar fi avut o foarte mică influență asupra stăvilirii puterii Germaniei sau ambițiilor acesteia în Europa: planul lui Hess nici măcar nu a avut pretenția să sugereze acest lucru, deoarece era un plan care viza întărirea dominației Germaniei asupra continentului, cu consimțămîntul britanic, și îndepărtarea puterii britanice peste mări și țări. Așadar, Hess și cine va mai fi fost în spatele lui în 1941, la fel ca pacifiștii britanici din 1940, erau lipsiți de importanță. Nici într-un caz, nici în altul nu a venit vreun răspuns din partea adversă sau, dacă a venit, a fost unul foarte slab. La cheștiunea privind pacea, răspunsul a fost NU.

Întrebările care au rămas sînt interesante, dar secundare. Avea oare cineva din Anglia o cît de mică bănuială despre escapada lui Hess? Serviciul Secret? Adepții lui Chamberlain? Churchill însuși? Hess – sau falsul Hess – a fost repede ascuns într-una sau mai multe locuințe conspirative, dar acest lucru nu este foarte surprinzător.

Dacă Hess nu mai era Hess, ce se întîmplase în realitate cu Hess? Ingeniosul Thomas sugerează, și nu într-un totuș lipsit de dovezi, că ar fi fost doborît cu o premeditată cruzime deasupra Mării Nordului, chiar în acea seară din mai 1941, din ordinul lui Göring. Hess nu era un om pentru care să vărsăm multe lacrimi – dar dacă a ajuns în Scoția și, în cele din urmă, la Nürnberg, atunci la proces și multă vreme după aceea a fost tratat cu mai multă asprime decît poate accepta, împăcată, conștiința noastră.

Și cine era falsul Hess? Acest om nu are nume – este una din părțile cele mai ciudate ale cazului său. În cazurile de acest fel, în general sînt prea mulți candidați, nu prea puțini. Thomas presupune că era o sosie a lui Hess, aleasă și folosită de Göring sau de Himmler ca parte integrantă a unei conspirații

pentru a se descotorosi de Hess și de Hitler. Falsul Hess a reușit destul de bine să-l înlocuiască pe Hess, cu unele scăpări din cînd în cînd. De exemplu, el părea să fi renunțat la regimul său vegetarian, la masă mîncă mai urît decît Hess și știa ciudat de puține lucruri despre jocul favorit al lui Hess, tenisul. Dar, poate, fiind sau devenind Hess, el uitase aceste lucruri. Cele mai bizare întrebări despre falsul Hess sînt de ce a trebuit să-și tăinuiască identitatea și după război și de ce a trebuit să fie omorît? Dacă, după cum propune Thomas, ar fi fost șantajat de Himmler, și-ar fi jucat rolul primit doar pînă în 1945 – dar de ce a continuat și după moartea lui Himmler și după prăbușirea organizației SS și a întregului stat nazist? Pentru a explica presupusul asasinat, Thomas bănuiește că, la o vîrstă înaintată, îi cam slăbise judecata, începuse să vorbească fără control și trebuia redus la tăcere. De cine, însă? Degetul arătător se îndreaptă către ruși sau britanici, dar într-un mod neconvingător².

Îndeosebi rușii erau însetați de răzbunare în privința lui Hess. Ei au insistat să fie judecat la Nürnberg și au făcut presiuni ca să fie condamnat la moarte. Îl urau sau se temeau de el. Cea mai simplă explicație ar fi că ei îl asociau cu încercările de a încheia războiul în vest și de a condamna Uniunea Sovietică să înfrunte singură armatele lui Hitler. Acest raționament acorda Marii Britanii, prin faptul că aceasta continuase războiul, o mai mare importanță pentru soarta Uniunii Sovietice decît ar fi vrut rușii să recunoască. Stalin era veșnic suspicios în privința planurilor de încheiere a unei păci separate în vestul continentului și avea tot mai multe motive de alarmare, pe măsură ce vedea mai bine caracterul inevitabil al planului *Barbarossa* și incapacitatea sa de a i se opune, dar nu putem ști dacă a avut cunoștință despre vreun complot anume. E puțin probabil ca el să fi făcut vreo distincție între Churchill și adepții lui Chamberlain, de vreme ce Churchill era mult mai renumit decît oricare acolit al lui Chamberlain pentru ostilitatea sa față de Revoluția bolșevică. Retrospectiv vorbind, este foarte clar că britanicii au fost stînjeniți de venirea neașteptată a lui Hess în Scoția, dar acest lucru nu a fost chiar atît de îngrozitor. Era exact genul de incident care îi face pe oameni să se învîrtă în cerc, dar un asemenea comportament nu este suficient pentru a justifica presupunerea că britanicii ar fi avut unele urme tulburi de ascuns. William Ockham nu ar fi fost de acord cu un asemenea stil de argumentație: *enuntiata non sunt multiplicanda praeter necessitatem* (enunțurile nu trebuie dezvoltate mai mult decît este necesar sau, mai simplu, nu mai complicați un argument doar ca să obțineți răspunsul dorit).

2. Hugh Thomas a scris mai tîrziu o altă carte, care contestă punctul de vedere general acceptat privind moartea lui Hitler și a Evei Braun, *Doppelganglers: The Truth about the Bodies in the Berlin Bunker* (Doppelgänger-ii: adevărul despre trupurile aflate în buncărul de la Berlin), London, 1995.

Nu știu cu certitudine cînd sau unde a murit Rudolf Hess și, de asemenea, nu știu dacă a existat sau nu un fals Hess. Aș vrea să cunosc răspunsurile la aceste întrebări, deoarece mă intrigă. Dar mă împac cu gîndul că nu o să le aflu, deoarece importanța lor istorică este însemnată.

Dimpotrivă, întrebarea dacă Marea Britanie și Germania ar fi putut și ar fi trebuit să încheie pace în 1941 este o întrebare de cea mai mare însemnătate. Dacă s-ar fi făcut acest lucru, milioane de vieți ar fi fost salvate. Nu ar mai fi existat Holocaustul și nici statul Israel. Probabila – dar nu certa – prăbușire a Uniunii Sovietice, însoțită de dispariția Gulagului, ar fi salvat încă și mai multe vieți și ar fi pus capăt multor suferințe. Marea Britanie ar fi sîrșit războiul mult mai puternică și mai bogată decît s-a întîmplat în 1945, iar Statele Unite nu ar mai fi intrat în război în Europa. Pe de altă parte, regimul nazist din Germania sau ceva asemănător lui ar fi supraviețuit și ar fi prosperat și același lucru s-ar fi petrecut și în Italia, cel puțin pentru o vreme. Franța ar fi trebuit să se supună, într-o oarecare măsură de bunăvoie, chipurilor malefice de politicieni de dreapta care ar fi stăpînit continentul. Chiar și pentru Marea Britanie, beneficiara aparentă a unei păci timpurii, situația nu este atît de ușor de cîntărit. Acesteia i-ar fi fost relativ ușor și fără îndoială că ar fi fost ispitită să încerce să-și mențină poziția imperialistă în lume, care începuse deja să se clatine. O pace încheiată în 1941 – presupunînd încă o dată înfrîngerea Uniunii Sovietice de către Germania, care ar fi luptat pe un singur front – ar fi fost o victorie a lui Hitler și a concepției sale despre Europa ca un continent cu un singur stăpîn, Germania. Marea Britanie ar fi fost izolată de această Europă, devenită amenințătoare din punct de vedere economic și respingătoare pe plan ideologic. Oricum, ar fi fost puțini americani prin preajmă, în afară de directorii de corporații, care ar fi făcut afaceri cu giganții industriei germane sau ar fi înființat un supercomplex militar-industrial : un Wall Street fără Gettysburg.

Războiul care s-ar fi putut sîrși încă din 1941 ar fi fost un război european și, în acest caz, Europa ar fi devenit ceea ce Hess și Hitler intenționau să devină – un loc în care nimeni altcineva nu ar mai fi putut trăi. Este greu pentru un supraviețuitor să spună că toți cei care nu au supraviețuit trebuiau să moară. Dar așa a fost în 1941. În războaie nu se intră cu inima ușoară. Mergi la război cu un anumit scop și, dată fiind natura războiului, acest scop trebuie să fie serios gîndit, calculat și menținut. Și trebuie să renunți la el sau să faci compromisuri numai dacă ajungi la concluzia că i-ai supraestimat serios importanța sau că ai subestimat serios prețul pe care trebuie să-l plătești pentru a duce acest război.

III

Rudolf Hess a întruchipat linia politică, în nici un caz limitată numai la germani, ce urmărea încheierea unei înțelegeri între statele democratice și cele fasciste în vederea înfruntării și poate chiar a luptei împotriva Uniunii Sovietice care, în afară de faptul că era de temut din cauza mărimii sale și a puterii sale imposibil de apreciat, era și sursa și protectoarea comunismului european din secolul XX. A existat un moment când fascismul și comunismul, reprezentate de Hitler și de Stalin, păreau dornice să încheie o altă înțelegere – dar Hitler nu a avut niciodată intenții serioase în această privință. (După cum nu a avut nici intenția de a crea alianța sovieto-americană care l-a zdrobit.) Statele democratice nu au preferat războiul împotriva Germaniei în locul unui război împotriva Uniunii Sovietice. Acest război a fost provocat de Hitler, iar statele democratice au făcut tot ce au putut pentru a-l evita. Din punctul de vedere al acestor state, nu putea fi vorba despre o opțiune morală între Hitler și Stalin – dar, în practică și în felul în care au evoluat lucrurile, mai întâi a fost războiul împotriva Germaniei și, o dată pornit acest război, nu mai avea sens să-l întrerupă la jumătate, ca să se antreneze în altul – alături de naziști, dar fără sprijinul Statelor Unite. Imediat după al doilea război mondial, a urmat războiul împotriva Uniunii Sovietice, sub o formă ciudată, numită războiul rece, care a durat mult mai mult, dar a ucis mai puțini oameni și a transformat din nou Germania – o Germanie democratică acum – în cel mai puternic stat din Europa.

Capitolul 3

DRESDA: RĂZBOI, LEGE ȘI MORALITATE

I

Pe 13-14 ianuarie 1945, orașul Dresda a fost atacat și în mare parte distrus de Comandamentul Bombardierelor din RAF și de Corpul 8 Aerian al Statelor Unite. Atacul principal a fost efectuat noaptea de către Comandamentul Bombardierelor și a constat din două operațiuni distincte, cuprinzând 800 de misiuni susținute minuțios de cel mai sofisticat echipament tehnic și de atacuri simulate și de diversiune răspândite pe o zonă foarte vastă. Atacurile britanice au fost urmate de un raid american de zi. Operațiunile combinate au durat paisprezece ore, de la 22.15 pînă la amiază. Nu au existat avioane de vînătoare germane care să stea în calea atacatorilor, ci doar o foarte slabă apărare antiaeriană, numărul avioanelor doborîte fiind de numai trei. Avioanele de vînătoare de zi și de noapte din Luftwaffe fuseseră eliminate complet în lunile precedente, iar unitățile de apărare antiaeriană ale orașului fuseseră împrăștiate în alte părți ale Germaniei și pe frontul de est. Numărul morților a fost în jur de 35.000, plus un număr incalculabil de cadavre carbonizate în asemenea grad încît nu doar că nu mai puteau fi identificate, dar nu se mai înțelegea nici dacă sînt de oameni sau nu. A fost o acțiune realizată cu multă competență, care a constituit culmea uneia dintre cele mai lungi, mai grele și mai costisitoare campanii din acest război: un adevărat război în război. Scopul acestei campanii era de a sili Germania să capituleze, distrugîndu-i orașele, industria de război și moralul. Raidul asupra Dresdei nu a atins prin el însuși acest scop, dar, cîteva luni mai tîrziu, niște atacuri similare asupra a două orașe japoneze (deși cu bombe de un tip nou și înspăimîntător) au dus la capitularea imediată a Japoniei.

Distrugerea Dresdei a fost un moment dintr-o campanie mai lungă și, în același timp, prin grozăvia sa fără seamăn, o oroare singulară cu valoare de simbol. Numărul de victime, la un loc cu dimensiunile pagubelor, faima și frumusețea orașului, cît și lipsa lui de apărare au stîrnit revoltă și reacții violente și au făcut din acest incident un simbol care concentrează toată

brutalitatea absurdă a războiului și, mai ales, a atacurilor aeriene. Atacul a fost condamnat de două grupuri de oameni : cei care vedeau în el armele și tacticile de distrugere în masă și cereau ca acestea să fie interzise cu mai multă fermitate și cei care condamnau războiul modern *in toto*, ca fiind incompatibil cu civilizația.

Bombardarea orașului Dresda a fost consecința logică a unei teorii care susținea că războaiele pot fi câștigate folosind numai aviația. Această teorie îi încânta foarte mult pe aviatori. Diversele arme din componența armatelor naționale sînt și au fost conduse dintotdeauna, în mod tipic, de oameni plini de zel profesional și arzînd de dorința de competiție, oameni care atunci cînd nu sînt ocupați să răstoarne sau să terorizeze guvernele civile – cum fac de obicei în multe părți ale lumii – își folosesc o mare parte din energia lor pentru a se denigra unii pe ceilalți. Apariția forțelor aeriene în secolul XX a făcut ca aceste conflicte să devină triumphiulare, iar piloții, fiind nou-veniți, au avut mai mult de tras decît alții. Ei au devenit mai plini de ei decît generalii de armată și cu mult mai mult decît amiralii. Totuși, ar fi nedrept și superficial să-i descriem ca nefiind altceva decît niște egoiști care se mînceau între ei sau niște cowboy în uniformă. Pretențiile lor de a-i fi întrecut pe generali și pe amirali nu erau total nefondate, deși de multe ori aveau grijă să exagereze lucrurile în favoarea lor. Mai întîi a fost experiența primului război mondial. Capitularea Germaniei din 1918 nu a survenit datorită marinei britanice, ale cărei mari nave de luptă nu au făcut practic nici o pagubă flotei oceanice a marinei germane, în afara faptului că au înfruntat-o (unele nave au ratat și această șansă) o zi și o noapte, în mai 1916. Armatele germane au fost într-adevăr silite să se predea, deși mai tîrziu au susținut că au făcut acest lucru nu pentru că fuseseră înfrînte de armatele inamice, ci din cauza prăbușirii moralului civililor germani (moral care, în al doilea război mondial, a devenit o țintă de primă importanță a forțelor aeriene). Impactul aviației militare a rămas ambiguu, deoarece aceasta era încă într-un stadiu incipient ; nu i se putea reproșa nimic, pentru că aviația nu fusese folosită decît în mică măsură. În anii dintre cele două războaie mondiale, nu era absurd să se afirme că războaiele viitoare ar putea fi scurtate și câștigate prin atacuri aeriene care să distrugă moralul și industria inamicului : aceasta era una dintre definițiile războiului modern. În locul unor confruntări directe, forțele armate atacau direct voința de luptă a inamicului și capacitatea sa economică de a lupta. Lozinca celor mai optimiști piloți era : „Lăsați totul în seama noastră !”. La care s-ar putea adăuga, *sotto voce* : „Și nu ne stați în cale”. Folosind jargonul unei alte meserii, aviatorii puteau chiar să pretindă că aveau eficiență economică, iar ca răspuns dat moraliștilor, că războiul aerian, apărut în primul război mondial, nu era mai oribil sau mai inuman decît războiul purtat în tranșee. Simboluri ale ororilor războiului au fost Somme și

Passchendaele, nu acrobațiile acestor tineri temerari în mașinile lor zburătoare. Ceea ce nu bănuia nimeni la acea dată, deoarece ar fi părut mai degrabă de domeniul științifico-fantastic, era ce aveau să facă forțele aeriene în cel de-al doilea război mondial.

Mareșalul Arthur Harris, numit șef al Comandamentului Bombardierelor la începutul anului 1942, a fost printre cei mai hotărâți adepți ai folosirii extreme a forțelor aeriene, după cum i-o cerea și postul. La fel și superiorul său, mareșalul-șef al forțelor aeriene, sir Charles Portal, șeful statului-major al Aviației Militare și unul din predecesorii lui Harris la Comandamentul Bombardierelor. (Fusese comandant-șef aici timp de șase luni, în 1940.) Winston Churchill gădea și el uneori ca ei, dar nu în mod consecvent și nu cu atîta convingere. La răstimpuri, îmbrățișa și el ideea bombardamentului strategic, fiind susținut în aceasta de consilierul său științific de încredere, profesorul Lindemann (devenit mai târziu Lord Cherwell), un fervent maniac al bombelor ; dar avea mai multă încredere decît piloții și oamenii de știință în bravura și dîrzenia populației civile și nu vedea de ce i-ar fi socotit pe germani mai puțin curajoși sau hotărâți decît englezii.

Împrejurările l-au făcut pe Churchill să încline mai mult în favoarea folosirii bombardierelor. La Casablanca, în ianuarie 1943, cînd el și Roosevelt, împreună cu șefii armatelor lor, s-au întîlnit pentru a hotărî ce să facă după izgonirea germanilor și a italienilor din Africa, Churchill a acceptat ideea bombardamentelor anglo-americane asupra Germaniei. Între sfîrșitul campaniei din Africa și viitoarea invazie în nordul Franței se întrezărea o perioadă de așteptare. S-a considerat că acest interval putea fi cam pe șase-șapte luni, timp în care rușii erau siliți să continue lupta, pentru a supraviețui. Aliații lor trebuiau să găsească ceva util de făcut (intervalul a ajuns în final la optsprezece luni, dar acest lucru nu putea fi prevăzut în acel moment). S-a vorbit despre ocuparea Siciliei sau a Sardiniei, sau a amîndurora, și de folosirea lor ca puncte de acces către Italia peninsulară – dar, pentru americani și mai ales pentru ruși, aceste incursiuni nu ar fi fost de ajuns pentru a antrena forțele terestre ale lui Hitler sau pentru a ușura soarta rușilor, care luptau cu disperare pe Volga, la Stalingrad. Arma cea mai la îndemînă era bombardierul greu. Primul raid american pe teritoriul Germaniei folosind astfel de bombardiere s-a desfășurat chiar în acea lună.

Comandamentul Bombardierelor începuse războiul cu avioane învechite și inefficiente, ale căror zboruri însemnau cel mai adesea o adevărată sinucidere pentru echipajele lor, avioane care își aruncau bombele la distanțe de cîteva mii de ținte și care nu reușeau să se mai și întoarcă cu bine la bază. În cursul anului 1942, Comandamentul a fost însă transformat prin introducerea bombardierului cu patru motoare, a unor tipuri noi de bombe, de putere mai mare, bombe incendiare și prin sosirea unui nou comandant-șef. Grație acestor transformări,

Comandamentul a început să-și spună cu yîntul asupra mersului războiului, prin cîteva raiduri de proporții asupra orașelor de coastă (Lübeck și Rostock) și așa-numitul raid „al celor o mie de bombardiere” asupra Kölnului : termenul este un semn prevestitor a ceea ce urma să vie, mai degrabă decît o descriere precisă a atacului. Numeroasele afirmații făcute de cei care pretindeau că folosirea independentă a forțelor aeriene ar fi putut duce la cîștigarea războiului începeau pentru prima dată să pară plauzibile. Prin 1943, întrebarea nu era dacă să se acorde bombardamentului strategic un rol principal, ci cum să se facă acest lucru. Altfel spus, Comandamentul Bombardierelor ajunsese „în culmea gloriei”.

Au existat totuși diferențe de opinii cu privire la ce anume trebuia bombardat. Harris era adeptul bombardării orașelor – adică a oamenilor și a locuințelor acestora : ceea ce, pe scurt, se numea „de-habitate”. Gîndea astfel nu pentru că ar fi avut o înclinație nefirească să omoare sau ar fi considerat că moralul germanilor era șubred, ci fiindcă forțele de care dispunea nu puteau deocamdată să distrugă ținte mai mici, decît plătind un preț prea mare de vieți omenești și aparate de zbor : raidul din mai 1943, pentru distrugerea cîtorva baraje de pe teritoriul german, dovedise acest lucru. Raportul de forțe dintre avioanele de vînătoare de noapte și bombardierele cu misiuni nocturne era încă în favoarea celor dintîi. Deși bombardierele puteau trece de acestea și ajungeau la țintă, ori provocau pagube prea mici, ori nu se mai întorceau. La Casablanca, șefii militari și politicienii au formulat o directivă ce stabilea ca prioritară distrugerea instalațiilor petroliere, a industriei de avioane și adăposturilor pentru submarine, dar Harris o ignora ori de cîte ori putea (adică aproape întotdeauna), continuînd să demonstreze eficiența aviației prin bombardarea orașelor germane. (Deși nimeni nu a știut acest lucru decît după război, industria Germaniei nu era încă exploatată peste capacitate, așa încît, chiar dacă bombardierele ar fi fost capabile să lovească țintele cu precizie, existau destule mijloace de producție de rezervă care ar fi putut umple golurile de producție. Speer și-a cîștigat faima nu prin miracole, ci prin abila utilizare a acestor capacități de rezervă.)

În 1944, Harris a făcut ceea ce i se cerea, adică a bombardat ținte din transporturi și comunicații, pregătind astfel terenul pentru operațiunea *Overlord*. S-a conformat ordinelor împotriva voinței sale, deoarece nu credea că *Overlord* va fi o operațiune reușită. Se îndoia chiar că va demara vreodată. În timpul acestor luni, campania lui Harris împotriva orașelor germane a devenit spectaculoasă și ireversibilă, cu ajutorul unor noi tehnici, cum ar fi dispozitivele de ochire perfecționate și panglicile metalice numite *Window*, care derutau radarele apărării. Prin simpla sporire a atacurilor, puterea de distrugere a acestora a crescut cu mult mai mult decît greutatea cumulată a explozivului, deoarece bombele creau adevărate furtuni de foc care incinerau zeci de mii de oameni,

incapabili să se salveze de această catastrofă¹. În Hamburg, au fost uciși cel puțin 40.000 de civili, iar jumătate din supraviețuitori au părăsit orașul. Berlinul a fost bombardat de șaisprezece ori în patru luni, în iarna din 1943-1944.

Programul a fost întrerupt de nevoia de a iniția operațiunii în sprijinul debarcării în Normandia; dar nu a fost decît întrerupt, căci a fost reluat și extins, pe măsură ce orașe pînă atunci inaccesibile intrau unul după altul în raza de acțiune a Comandamentului de Bombardiere. Spre sfîrșitul anului 1944, Harris a declarat că distrusese practic toate orașele mai mari ale Germaniei (de 100.000 de locuitori sau mai mult), mai puțin cincisprezece, și că era pregătit să le distrugă și pe restul. Cele mai multe dintre orașele rămase erau în Saxonia, aflată în pericol iminent de a fi mai întîi invadată de refugiați și apoi de Armata Roșie, deoarece rușii traversaseră Oderul, în loc să se oprească pentru iarnă. Harris considera că atacurile asupra altor ținte îl abat de la scopul lui principal. El a primit în septembrie 1944 o nouă directivă, care menținea ca ținte prioritare instalațiile petroliere, urmate de căile de comunicații (căile ferate și fluviale), producția de tancuri, fabricile de muniție, fabricile și depourile pentru mijloacele motorizate, dar a continuat în stilul său cît a putut de mult și cu prețul unor discuții aprinse cu Portal. Acesta din urmă nu a stăruit, astfel încît nu s-a ajuns pînă la punctul în care Harris ar fi fost nevoit să-și prezinte demisia sau să fie eliberat din funcție. O directivă ulterioară din partea șefilor de stat-major, din ianuarie 1945 – operațiunea *Thunderclap* –, a dat Comandamentului de Bombardiere mîna liberă să acționeze pe o arie extinsă, de la Berlin către est. Comandamentul își alegea singur țintele, noapte de noapte.

Directiva de la Casablanca, din ianuarie 1943, pomenea de o ofensivă strategică sub forma unor operațiuni combinate anglo-americane, dar cooperarea fusese slabă pînă atunci, în special din cauză că americanii insistau să folosească strategia primejdioasă a bombardamentelor pe timpul zilei, cu bombardierele grele, care se bazau pe protecția oferită de blindajul puternic, în loc să fie escortate de avioane de vînătoare pînă la ținte și dincolo de ele. Pierderile la care se puteau aștepta în schimbul creșterii preciziei bombardamentelor erau îngrozitoare și, pînă la sfîrșitul anului 1943, ecuația a funcționat dezastruos pentru americani. Avioanele de vînătoare germane pentru misiuni nocturne puteau opune rezistență Comandamentului Bombardierelor, în schimb aviația de vînătoare de zi reușea mult mai mult împotriva Corpului 8 Aerian american. Raportul de forțe s-a schimbat brusc atunci cînd americanii au creat

1. Termenul „furtună de foc” a apărut după raidul asupra orașului Hamburg din 5 iunie 1943. O „furtună de foc” este o intensificare a proceselor naturale. Clădiri în flăcări creează temperaturi care aspiră aerul fierbinte, care împrăștie fragmentele de materiale arzînde, care dau naștere la alte incendii, care fac și ele să crească temperatura, care, la rîndul ei, generează curenți de aer cu viteze de furtună și temperaturi de 800 grade Celsius.

noul avion de vânătoare Mustang, capabil să escorteze bombardierele pe tot traseul și să scoată din luptă avioanele de vânătoare germane. În prima jumătate a anului 1944, germanii au pierdut controlul aerului pe timpul zilei, iar americanii au început să bombardeze țintele cu precizie și fără pierderi prea mari. După război, generalul Galland, șeful statului-major al aviației, spunea că aventura lui Hitler în Ardeni, de la sfârșitul anului 1944, distrusese definitiv Luftwaffe. Drumul era liber pentru genul de cooperare preconizat la Casablanca. Următorul pas logic pentru Comandamentul Bombardierelor și următorul pas logic pentru Corpul 8 Aerian s-au contopit.

Cînd comandanții celor două unități au discutat cum să pună în aplicare instrucțiunile primite pentru a șubrezi și mai mult voința germanilor de a lupta, ei au ezitat să includă Dresda pe lista lor de ținte de primă importanță. (Și Nagasaki a fost o alegere dubioasă, el apărînd pe listă în ultimul moment, cînd s-a hotărît să fie bombardat în locul orașului Kyoto, considerat prea sacru.) Dresda fusese capitala principilor electori și a regilor Saxoniei, a căror domnie, încheiată prin abdicarea ultimului rege în 1918, mai dăinuia încă în memorie. Re construit în cea mai mare parte în secolul al XVIII-lea, orașul era una din capodoperele arhitecturii barocului european tîrziu. Fusese supus la două raiduri aeriene minore, dar scăpase fără pagube substanțiale, iar cetățenii săi erau mai îngrijorați de valul de refugiați veniți dinspre est și de apropierea înspăimîntătoare a trupelor rusești dezlănțuite decît de orice amenințare de bombardament aerian venită din partea englezilor sau americanilor. Dresda nu era un oraș deschis în sensul în care fusese declarată Roma, dar era ne semnificativă pe plan industrial, iar rutele de cale ferată care o traversau erau secundare: din ambele puncte de vedere, Dresda era mai puțin importantă decît alte orașe din Saxonia, cum ar fi Leipzig și Chemnitz, și se situa într-o altă categorie strategică și juridică decît marile orașe industriale din bazinul Ruhr. Autoritățile nu consideraseră necesar să înființeze adăposturi antiaeriene. Nu au sunat nici măcar sirenele.

În prelegerile ținute la Cambridge în 1963², dr. Noble Frankland, care știa din proprie experiență ce însemna să fii navigator pe un bombardier și care, după război, a scris (împreună cu profesorul C.K. Webster) istoria oficială a bombardamentelor britanice în Germania, a argumentat pertinent că fiecare operațiune trebuie judecată în contextul său. În legătură cu Dresda, el a citat trei împrejurări speciale. Prima a fost nevoia de a da o lovitură puternică Germaniei, deoarece dorința de victorie, moralul trupelor de pe frontul de vest slăbiseră pe timpul iernii și deoarece exista o stare de neliniște cauzată de noile

2. Publicate ulterior sub titlul *The Bombing Offensive against Germany (Bombardarea Germaniei)*, London, 1965.

arme germane care intraseră sau urmau să intre în luptă : armele V, avioanele cu reacție, submarinele dotate cu tuburi Schnorkel de alimentare cu aer. A doua împrejurare a fost necesitatea de a veni în ajutorul armatelor rusești în marșul lor către vest, iar a treia era încăpăținarea firească a omului de a face de fiecare dată un pas mai mult decât ultima dată – în acest caz, de a alege de fiecare dată ținte tot mai îndepărtate. Aș adăuga o a patra împrejurare, despre care aveam personal cunoștință la acea dată : argumentul că Dresda era un nod feroviar prin care urmau să treacă importante forțe germane. Chiar ținând cont de aceste circumstanțe, considera Frankland în 1963, atacul asupra Dresdei era discutabil. Treizeci de ani mai târziu, el îmi pare, fără îndoială, lipsit de orice justificare.

Armele V 1 și V 2 au început să fie folosite în vara și toamna anului 1944. Apariția lor era îngrijorătoare, dar intervenise prea târziu. Atacul cu V 1 asupra Angliei a durat numai câteva luni, iar cel cu V 2 împotriva Londrei a fost stăvilit pe la sfârșitul anului 1944 (dar a continuat o vreme împotriva orașului Anvers). Noile submarine germane au fost atât de cumplit bombardate, pe tot parcursul lui 1944, în chiar fabricile constructoare și în adăposturi, încât nici unul nu a reușit să tragă, ca ripostă, măcar o singură torpilă. Aliații erau bine informați despre potențialul și progresele avioanelor cu reacție, atât de vînătoare, cât și de bombardament, și erau mulțumiți să știe că acestea nu reprezentau încă un pericol iminent.

Pe măsură ce Aliații din Vest și din Est se apropiau de Germania, s-au luat măsuri ca primii să faciliteze înaintarea celor din urmă. Aceste măsuri constau în informarea reciprocă privind „direcțiile de atac” și în solicitările de acțiuni de sprijin pe care rușii le făceau forțelor engleze și americane. Nu îmi amintesc de nici un fel de solicitare de acest gen în legătură cu Dresda și pînă acum nu am găsit nici un indiciu că ar fi existat vreuna – nici nu cred că generalii occidentali s-ar fi gîndit vreodată să-i ajute pe ruși fără ca aceștia să le-o fi cerut în mod expres, deoarece considerau că nu era treaba lor să intervină fără să fie solicitați. Nu cred că englezii și americanii se gîndeau la soarta rușilor atunci cînd au pus la cale raidurile asupra Dresdei.

Punctul al treilea formulat de Frankland este valabil. Este firesc ca orice comandant militar să dorească să desfășoare campania în care este antrenat pînă la limitele ei practice și tactice extreme. Există însă și alt fel de limite. Comandanții occidentali ai formațiunilor de bombardiere primiseră de la superiorii lor ordin să bombardeze Germania și executau acest ordin alegîndu-și țintele și desfășurîndu-și forțele așa cum găseau ei de cuviință. Aveau posibilitatea să aleagă, iar în această alegere erau datori să țină seama nu numai de chestiunile de ordin strategic și tactic, ci și de legile războiului. Ceea ce au hotărît să facă la Dresda era, din punct de vedere legal și moral, nejustificat.

Înainte să examinăm aceste chestiuni, voi face o observație personală asupra circumstanțelor atacului, așa cum le vedeam eu atunci.

În februarie 1945, eram șeful unei secții din Baraca 3 de la Bletchley Park. Secția mea avea misiunea să interpreteze și să transmită mai departe informațiile provenite din interceptarea și descifrarea codurilor secrete ultracomplexe ale Luftwaffe – pe scurt, informațiile Ultra. În această poziție, eram frecvent, uneori chiar de mai multe ori pe zi, în legătură telefonică cu câțiva ofițeri de informații de la Ministerul Aviației din Londra și din alte părți și în legătură și mai strânsă cu alți colegi care se ocupau de informațiile similare provenind din comunicațiile armatei germane terestre – aceștia lucrau în aceeași baracă cu noi, în încăperea de vizavi. Una din preocupările noastre principale la începutul lunii februarie era să aflăm localizarea și intențiile Armatei a 6-a SS Panzer, comandată de generalul SS Sepp Dietrich. Această armată fusese transferată din Est în Vest pentru ofensiva lui Hitler în Ardeni, în decembrie 1944, și tocmai se întorcea în Est, după ce fusese respinsă. Întrebarea era : pe ce rută ? Existau câteva motive *a priori* să se presupună că va trece prin Dresda, dar nici un indiciu clar că așa va face. Deși nodul feroviar din Dresda nu era unul de primă importanță, era practic intact, iar dacă Armata a 6-a ar fi fost prinsă acolo, gara și împrejurimile ei nu numai că ar fi devenit o țintă legitimă, dar și una care merita din plin să fie lovită. Informațiile primite la Bletchley Park ne indicau faptul că armata nu urma să treacă prin Dresda. Cu o zi înainte de raidul preconizat, am primit un telefon de la ministrul aviației – care, din întâmplare, fusese predecesorul meu la conducerea secției –, care dorea să știe dacă eram sigur că Armata a 6-a SS Panzer nu va trece prin Dresda. Deoarece părea foarte îngrijorat, l-am întrebat ce se întâmplă. Mi-a răspuns că Dresda urma să fie supusă unui atac puternic și că pretextul ar fi fost mișcările Armatei a 6-a. Mi-a spus că dacă eram absolut sigur de ceea ce îi spusese, el va lua legătura cu comandanții aviației aliate și le va spune că motivele pentru bombardarea Dresdei nu erau întemeiate. Am repetat că știam în acel moment în ce constau ordinele către Armată dar, ca de obicei, nu puteam exclude posibilitatea, oricât de vagă, ca ordinele respective să fie schimbate sau anulate telefonic ori prin alte mijloace prin care nu circulau informațiile Ultra. Mai târziu, ministrul mi-a spus cum comandantul-șef al Corpului 8 Aerian se arătase dispus să contramandeze raidul pregătit, cu condiția ca și șeful Comandamentului Bombardierelor, cu care urma să-și concerteze acțiunile, să fie de acord ; dar că acesta nu a fost de găsit, iar adjunctul său nu voia să-și asume răspunderea de a anula operațiunea în absența superiorului său, pe baza unei înștiințări atât de neașteptate. Privind lucrurile după tot acest timp, mă îndoiesc că mișcările făcute de Armata a 6-a SS Panzer erau cauza principală pentru bombardarea Dresdei. Ar fi fost mai convenabil dacă Armata a 6-a ar fi fost

dirijată prin Dresda și este sigur că înainte și după raid se vorbea de respectivele mișcări de trupe în acest context. Există însă și o oarecare stinghereală, simțită de toată lumea, nu numai de cei mai sensibili. Churchill i-a dat glas câteva săptămâni mai târziu, într-un cerc restrâns.

Argumentele de acest tip trebuie să fi părut exasperant de irelevante sau chiar mai rău șefului Comandamentului de Bombardiere. Scopul primordial al lui Harris era să distrugă orașele germane. Politica lui se dovedise, după cum spunea singur, rodnică : orașele erau pe cale să fie distruse în întregime. Mai rămăseseră de bombardat doar câteva. Harris era convins că în acest fel contribuie substanțial la victorie – și încă la una grabnică ; el era conștient de necesitatea de a-și impune și apăra punctul de vedere în fața criticilor, care doreau ca el să-și folosească forțele în alte moduri, pe care el, comandantul acestor forțe, le considera greșite ; pe deasupra, era și un om încăpăținat, mai degrabă impulsiv decît chibzuit, de o mîndrie care îl făcea sfidător. Nu are nici un rost să ne întrebăm care dintre acești factori au jucat cel mai mare rol în desfășurarea evenimentelor. Cît privește aspectele morale ale faptelor sale, este posibil ca el să fi avut remușcări, de aceea posteritatea va ezita probabil să-l judece : chestiunile morale arareori primesc răspunsuri precise. Legea – căreia, în mod sigur, Harris i-a acordat prea puțină atenție – este însă mai precisă și trebuie să condamne numai faptele lui din acea situație.

II

Nu vom vorbi prea mult despre caracterul moral al bombardamentelor strategice sau în masă. Pentru unii moralști, întregul război este imoral și a face distincția între acte de război morale și imorale înseamnă a scăpa din vedere esența problemei. Alții acceptă războiul ca pe o activitate omenească de care nu ne putem dezbată și încearcă să-l umanizeze, propunînd diferite reguli care să-l țină sub control. Acest tip de reguli își extrag forța lor imediată din legi, dar sancțiunile care rezultă pornesc în ultimă instanță din preceptele morale.

Este ușor, dar superficial să afirmăm că moralitatea nu are ce căuta în treburile publice. Adevărul este mai complicat. Moralitatea răzbate și în treburile publice sau în activitatea corporațiilor, dar foarte firav. Toate aceste activități sînt făcute de oameni, iar oamenii sînt înzestrați cu simțul binelui și al răului. Proveniența acestui simț este una din întrebările care au fost dezbătute secole de-a rîndul fără să capete un răspuns concludent, dar persistența dezbaterii demonstrează și validitatea întrebării, și profunzimea dilemei pe care aceasta o conține : conflictul între îndatoririle publice sau de grup și moralitatea personală. Unui individ i se poate cere să aprobe sau să treacă cu vederea o

purtare pe care, într-o situație personală, ar condamna-o și ar respinge-o fără șovăire. În secolul al V-lea î.Ch., comandantul atenian Temistocle, imediat după victoria de la Salamina, care salvase Grecia de pericolul de a deveni o satrapie persană, a mărturisit că știa cum să aducă Atenei supremația permanentă asupra celorlalte orașe-state grecești – dar nu s-a putut hotărî dacă să facă acest serviciu neprețuit cetății sale, deoarece planul său era, pe cât de sigur, pe atât de dezonorant. Deci, ne spune Plutarh, care a povestit această întâmplare în cartea sa despre viața lui Temistocle, și-a descărcat sufletul în public și a cerut îndrumare. I s-a spus să-i explice planul său, între patru ochi, lui Aristide, un personaj faimos prin bunătatea sa, care l-a respins pe temeiuri morale : planul consta în a merge în port și a distruge toate corăbiile aliaților care îi ajutaseră pe atenieni să scufunde flota persană la Salamina. Bunul Aristide a dezvăluit apoi totul concetățenilor săi, care i-au aplaudat decizia. (Ulterior l-au exilat, căci fusese prea bun.) După 2500 de ani, în 1930, Henry L. Stimson, secretar de stat al Statelor Unite, a descoperit că instituția sa descifra cu succes codurile folosite de țările prietene. El a ordonat să se pună capăt acestui obicei, pe motiv că gentlemanii nu-și citesc unul altuia corespondența. Fie că Plutarh a înflorit sau nu această frumoasă poveste, fie că dispoziția dată de Stimson a fost sau nu respectată, aceste pilde dovedesc existența unui element moral în treburile publice.

Conducătorii atenieni din secolul al V-lea î.Ch. și gentlemanii americani din secolul XX d.Ch. sînt, cu siguranță, nereprezentativi pentru rasa umană în general – dar aceste întâmplări dovedesc că persoanele importante, aflate în posturi de mare răspundere, pot fi conștiente și îngrijorate de dilema dintre bine și util. Ele mai arată și că utilul are, de obicei, câștig de cauză : altfel, aceste întâmplări ar trece neobservate și nu ar mai merita osteneala să fie povestite. Moralistul poate fi descris ca un om de paie care își descarcă cugetul dîndu-se cu capul de un zid plasat convenabil în cale sau cu un sfînt nebun. Fluturînd cu disperare steagul virtuții, abia dacă găsește cîțiva oameni care să-l observe pe el sau steagul său – deși acest lucru nu este întru totul adevărat. Există o fărîmă din el în fiecare dintre noi. Hermann Göring spunea că moralitatea se oprește în punctul în care interesele statului sau ordinele conducătorului sînt precumpănitoare. Opinia contrară este că moralitatea nu dispare niciodată în chestiunile legate de ființa umană. Deoarece a acționat conform convingerilor sale, Göring a ajuns să fie judecat într-un tribunal.

Dacă este adevărat că, de-a lungul timpului, constrîngerile morale în treburile obștești au căpătat din ce în ce mai multă forță, cum s-a ajuns oare la aceasta ? Pe scurt, răspunsul este următorul : prin asocierea moralei cu justiția. Morala a devenit relevantă și s-a impus prin acțiunile oamenilor legii, care posedau o

doză suficientă din capacitatea umană de a distinge între bine și rău, avînd în plus și o armă mai eficientă decît îndemnul moral. Oamenii legii hotărîsc pedepse și sancțiuni precise în lumea reală, nu într-o problematică lume viitoare. Legea, chiar și legea de război, funcționează deoarece majoritatea oamenilor, de cele mai multe ori, preferă să fie de partea legii. Astfel, legea și aplicarea ei influențează comportamentul – mai ales acolo, am putea spune, unde legea este considerată în concordanță cu moralitatea.

Grecii și romanii nu vedeau nici o obiecție legală în a se război. Grecii nu au încercat să introducă legi împotriva războiului decît în ocazii speciale, cum ar fi Jocurile Olimpice³. În perioada clasică, războaiele grecești au fost, cu puține dar memorabile excepții, războaie ale grecilor împotriva grecilor. Romanii porneau războaiele cu și mai puține rețineri. După cucerirea Peninsulei Italice, singurii dușmani ai Romei rămăseseră barbarii, uneori temuți și întotdeauna disprețuiți. De aici, o nouă atitudine față de război și o ambivalență sofisticată a acestuia, care a fost mai târziu copiată de creștini. Protocreștinii, ca toate minoritățile persecutate, condamnau violența de orice fel și în special războiul ; dar, după ce Constantin I s-a convertit și a înființat primul stat creștin, creștinii au ajuns apologeți ai războiului, iar bisericile lor au devenit adevărate tabere de zeloți. O mică parte dintre creștini au rămas pașnici și au păstrat vie tradiția pacifistă timp de 2000 de ani, dar majoritatea a preferat să-și mîntuiască conștiința creînd distincții juridice între războaiele drepte și cele nedrepte, între războaiele din interiorul creștinătății (regretabile) și războaiele împotriva păgînilor și ereticilor (regretabile, dar necesare sau de-a dreptul pioase). În Evul Mediu, și Biserica, și casta războinicilor au încercat să umanizeze războiul. Războaiele erau încă mici ca amploare. Ele erau purtate de trupe mici sub conducerea unei caste de elită, care s-au transformat în corpuri speciale de profesioniști. Deși acești războinici erau ignoranți și disprețuiau legile, ei și-au înființat totuși un cod de conduită al lor, pe de o parte din mîndrie, iar pe de alta din interes personal. Acesta a fost descris ca fiind un cod al onoarei și uneori chiar așa a fost – dar codurile tind să fie mai puțin eficiente în practică decît dacă le privim retrospectiv. În același timp, acest autocontrol – exercitat de o categorie neobișnuită să gîndească și recunoscută nu atît pentru firea ei temperată – era realizat cu întreruperi și într-un mod nu prea sigur ; în plus, codurile – ca, de exemplu, codul cavalerilor – se cristalizează de obicei abia atunci cînd fenomenul pe care îl codifică se află deja în declin. Ordinul Jartierei a fost înființat cînd Evul Mediu și societatea feudală erau aproape pe sfîrșite⁴.

3. În Antichitate, Jocurile Olimpice erau un prilej de pace, nu de exprimare sublimată a resentimentelor naționale, în folosul televiziunii.

4. Codurile de comportament din cercurile înalte ale capitalismului modern sînt și ele de acest tip.

Codurile de legi erau mai puțin fragile decît codurile de onoare. S-au dezvoltat pornind de la credința romană în eficiența legii și de la încercările Bisericii de a găsi niște sancțiuni legale care să vină în sprijinul sancțiunilor morale împotriva celor cu un comportament nedemn de niște buni creștini. Sfîntul Augustin (354-430), un sfînt destul de bătaios, este în general considerat fondatorul teoriei războiului drept. Această încercare de a obține cvadratura cercului a rezultat într-o dihotomie numită de oamenii legii *Jus ad bellum* și *Jus in bello*, însemnînd regulile care stabileau cum se declanșează în mod justificat un război și regulile care stabileau conduita în timpul războiului. Această distincție s-a păstrat pînă în timpurile moderne, fiind progresiv elaborată, complicată și reformulată succesiv de Convențiile de la Haga și Geneva din secolele al XIX-lea și XX. Timp de aproape 1000 de ani după Sf. Augustin, *Jus ad bellum* a fost cea mai importantă dintre cele două categorii. Era echivalentul medieval al legilor cu privire la ordinea publică din perioada modernă. Ea încerca să stabilească un monopol perfect asupra războaielor legitime. Un război putea fi declanșat de papă sau de un principe calificat să o facă, dar nu și de episcopi (din punctul de vedere al papei) și nici de vasali (din punctul de vedere al principelui). *Jus ad bellum* a făcut ca războaiele purtate de rangurile inferioare celor de mai sus să fie socotite simple încăierări. Războaiele erau ori drepte, ori criminale. Un război purtat cu binecuvîntarea papei era în mod automat un război sfînt și, prin urmare, legitim ; un război dus de un principe era legitim dacă putea crea aparența că este purtat pentru o cauză dreaptă și cu o intenție onorabilă.

Toate celelalte războaie erau acte ilegale de agresiune, prevestind acuzațiile de război de agresiune făcute în rechizitoriul de la Nürnberg. În realitate însă, războaiele duse de principii medievali rămîneau, în nouă cazuri din zece, nesancționate de lege, fiind contestate numai atunci cînd era vorba de un prinț lipsit de putere sau de un uzurpator. Cu timpul, dreptul de a purta război a trecut de la principe la monarhul absolut și de la acesta la statul național, pînă cînd, în 1945, el a fost luat tuturor statelor care au semnat sau au aderat la Carta ONU (exceptînd cazurile de războaie de apărare). Acesta a fost un pas important, pe care cele mai puternice state l-au făcut cu mari rezerve, considerînd de fapt, în adîncul sufletului, că este vorba de o restricție care nu se aplică în cazul lor personal.

Mai relevant pentru actuala cercetare este *Jus in bello*, adică regulile care prescriu ce nu are voie un beligerant să facă, chiar dacă starea de război legitimează multe acte considerate ilegale pe timp de pace. S-a aplicat mai puțin statelor decît războinicilor sau comportamentului individual. Începuturile sale au fost modeste : protecția mesagerilor, ambasadurilor, clericilor și altor cîteva categorii utile sau privilegiate de oameni. *Jus in bello* s-a extins pînă la

interzicerea anumitor arme – spre exemplu, arbaleta, care nu trebuia folosită împotriva creștinilor (cavalerii, care erau o clasă conservatoare, nu au fost de acord cu noua armă, fără de care părinții lor se descurcaseră foarte bine). Exista și o oarecare protecție a populației urbane, dar, cel mai adesea, dacă un civil era ucis, se considera că-și meritase soarta, deoarece stătuse în calea războinicilor. În Evul Mediu, aceștia erau încă puțini la număr și, cu excepția unor masacre ocazionale izolate, nu au existat multe scene de ucidere în masă a victimelor nevinovate, cum li se va spune mai târziu. Creștinătatea a exacerbât ferocitatea războiului și, în același timp, a încercat să o domolească : bisericile creștine încă mai fac acest lucru.

Dacă *Jus in bello* s-a născut din încercarea de a stabili niște reguli care să facă războiul mai ordonat și mai eficient, el a fost inspirat și de dorința de a-l face mai uman, interzicând excesele. În secolul al XIII-lea, Sf. Toma d'Aquino (1225-1274) și-a concentrat gândirea sa sistematică asupra legilor războiului, cu un scop moral. El a dat girul Bisericii Romane (Biserica Ortodoxă din Răsărit fiind mai puțin preocupată de acest lucru) unei definiții mai stricte a regulilor războiului și unor limitări mai drastice ale distrugerilor provocate de război, întărind prin aceasta legătura dintre moraliști și legiști. În consecință, oamenii legii din timpul Renașterii, în special Hugo Grotius (1587-1645), prin tratatul său despre război și pace, au investigat subiectul cu mania lor profesională pentru exactitate, o inițiativă aplaudată la răstimpuri de clerici și de filosofi. Cea mai importantă dintre doctrinele lăsate ca moștenire de Evul Mediu timpurilor mai noi a fost regula conform căreia distrugerea trebuie să fie ponderată, adică forța folosită și pagubele produse să nu fie mai mari decât este strict necesar pentru a îndeplini țelurile războiului (poți stoarce lămâia ca să scoți zeama din ea, dar nu trebuie să strivești și simburii). *Jus in bello* din Evul Mediu nu ar fi condamnat bombardamentul în general, dar ar fi condamnat bombardarea unui anumit oraș dacă aceasta ar fi servit altor scopuri decât cele militare, dacă ar fi depășit cu mult nivelul cerut de scopurile militare sau (posibil, dar nu foarte sigur) dacă scopul ei ar fi fost uciderea fără discernământ a populației civile. Nu trebuie să studiem prea îndelung aceste definiții pentru a ne da seama că ele lasă fără răspuns întrebările cele mai serioase.

Secolul al XIX-lea a schițat un început de răspuns. Legile războiului s-au mutat din tratatele savante și predicile înfocate în conferințele diplomatice și proiectele de lege. Războiul s-a schimbat, după cum se schimbase și lumea. Revoluția industrială, consolidarea sistemului statelor suverane, mobilizarea generală au făcut ca războiul să distrugă și mai multe bunuri și vieți omenești. De acum, războiul însemna război între state, fiecare stat pretinzând că este el

însuși o lege în sine⁵. Prima Convenție de la Geneva privitoare la tratamentul aplicat răniților, celor bolnavi și prizonierilor de război a fost adoptată în 1864, fiind prima din seria de convenții încheiate la Geneva în legătură cu victimele de război. Convențiile de la Haga, care au început să fie adoptate în același timp și care erau întemeiate pe principiul că pricinuirea de suferințe inutile este contrară legii, au condamnat anumite tipuri de arme (gazele toxice, gloanțele dum-dum) și, în general, uciderea prizonierilor și atacurile asupra unor orașe sau clădiri lipsite de apărare; de asemenea, ele au cerut respectarea construcțiilor cu caracter religios, istoric, artistic sau de alte tipuri și au limitat drepturile beligeranților asupra teritoriilor ocupate și asupra locuitorilor acestora. Aceste două curente au evoluat convergent, pentru a crea în secolul nostru un domeniu generic de legi ale războiului, dezvoltat mai târziu într-un corp de legi privind conflictele armate. În aceeași perioadă, s-au făcut și alte încercări, dintre care cele mai remarcabile au fost acordul de înființare a Ligii Națiunilor și Pactul Briand-Kellogg din 1928, prin care se încerca limitarea dreptului de recurgere legitimă la război prin impunerea unor condiții mai stricte de justificare a acestuia.

Pe măsură ce legile devin mai precise, cealaltă problemă, a aplicării lor, ajunge și ea să fie tot mai persistentă. Legea care nu este aplicată își pierde din putere. Când s-a încheiat cel de-al doilea război mondial, nu exista – și nici acum nu există – un tribunal internațional competent în a judeca criminali de război (sau criminali de orice fel). Tribunalele naționale ar putea îndeplini această funcție dar, din motive evidente, de obicei nu o fac. La sfârșitul primului război mondial, Tratatul de la Versailles a obligat Germania să judece criminalii de război, dar puține procese au avut loc, iar cei care au fost condamnați au găsit cu o surprinzătoare ușurință calea de a ieși din închisorile în care fuseseră trimiși. În timpul celui de-al doilea război mondial, s-au purtat câteva discuții legate de posibilitatea de a convinge statele neutre să judece aceste cazuri, dar state neutre erau puține și nici unul nu dorea să o facă. Astfel, învingătorii au instituit tribunale speciale la Tokyo și la Nürnberg. Acestea erau tribunale *ad-hoc*, ale căror competențe erau definite și limitate de condițiile în care acestea fuseseră create: tribunalul de la Nürnberg a fost înputernicit să-i judece și să-i condamne pe „marii criminali de război ai Axei europene” și în final nu a judecat decât germani. Jurisdicția lui era restrânsă la numai trei

5. Războiul Civil american a fost o încercare, pe de o parte, de a transforma un stat suveran în două și, pe de altă parte, de a împiedica acest lucru. El a dus la una din primele și cele mai importante hotărâri privind modul în care trebuie să se desfășoare războiul în condițiile de astăzi: Ordinul General nr. 100 din 1863, dat de președintele Abraham Lincoln referitor la comportamentul forțelor armate pe câmpul de luptă, era un set de ordine și interdicții menite să umanizeze războiul.

categorii de fapte, din care una era „crime de război” – mai precis, „încălcarea legilor și a cutumelor războiului”. Exemplele de astfel de crime includeau „distrugerii care nu au fost motivate de necesități militare”. Prin urmare, tribunalul de la Nürnberg nu a fost împiedicat să judece legitimitatea bombardamentelor în cazuri generale sau particulare, dar a fost împiedicat să ia în considerare orice acuzație de bombardament ilegal adusă cuiva care nu era în serviciul Axei europene. Este greu de respins acuza care s-a tot adus că această situație s-a creat din cauză că guvernele statelor învingătoare nu erau dispuse să permită propriului lor tribunal să le judece chiar pe ele. Dar acest lucru nici nu surprinde. Dacă s-ar fi instituit un tribunal internațional cu competență juridică penală, guvernele statelor învingătoare ar fi fost extrem de nemulțumite să vadă că acest tribunal ar fi inițiat asemenea proceduri, dar ar fi întâmpinat greutăți dacă ar fi încercat să le împiedice.

Deși bombardarea Dresdei nu intra sub autoritatea juridică a tribunalului de la Nürnberg, ea se afla totuși sub incidența legii. Ar fi trebuit examinată în instanță, dar nu exista tribunalul care să o facă. Bombardamentele în masă sau pe arii extinse își aveau originea în discuțiile purtate cu ocazia conferinței de la Casablanca din ianuarie 1943 și reprezentau o încălcare a declarațiilor anterioare la nivel înalt, făcute de conducătorii englezi și americani, care spuneau că nu vor avea loc raiduri aeriene capabile să pună în pericol un număr mare de civili. Casablanca a însemnat o renunțare la aceste aspirații. În primele faze ale războiului, conducătorii aliați respinseseră bombardamentele în masă, în parte, se pare, pentru că le socoteau mult prea inumane și în parte pentru că își dădeau seama, deși vag, că erau un lucru nepermis – dar, mai presus de toate, fiindcă își imaginau că acest tip de bombardament nu ar fi fost eficient sau, dacă ar fi fost eficient, putea fi cumva limitat numai la țintele clar militare, asupra cărora excesele ar fi fost scuzabile. Dar, prin 1943, bombardamentul devenise un bun expedient. De aceea, ei au autorizat bombardamentul, ceea ce echivala cu un triumf al soluțiilor practice asupra regulilor morale și legale de comportament : câștigarea războiului trecea pe primul plan și bombardamentele erau modul în care acest scop putea fi atins. Astfel, ei confereau celui de-al doilea război mondial una din principalele sale trăsături : în timp ce victimele din rîndul civililor în primul război mondial au fost în număr nesemnificativ, în cel de-al doilea război mondial, numărul acestora s-a ridicat la jumătate din numărul total de victime.

Din punct de vedere legal, nu exista nici o îndoială că orice operațiune ce viza numai civili era o crimă de război. În aceeași măsură însă, nu s-ar fi putut spune că o operațiune era ilegală numai din cauză că un număr mic de civili erau, cu bună știință, puși în pericol printr-un atac care, altfel, ar fi fost admisibil. Cele mai multe operațiuni militare îndreptate împotriva orașelor

germane s-au situat între aceste două extreme. Ele se bazau pe anumite rațiuni militare, dar presupuneau și pagube și jertfe din rîndul civililor. Puse în balanță și unele, și celelalte, primele precumpăneau, pretextul fiind că era vorba de necesități strategice, ceea ce făcea inutilă orice altă discuție. La întrebarea „cine hotărăște ce este o necesitate strategică? ”, răspunsul este că hotărîrea e luată în primă instanță de comandanții militari, dar că un tribunal poate, mai târziu, să vadă altfel lucrurile. Această situație este obișnuită și fundamentală în dreptul național : orice om (în deplinătatea facultăților sale mintale) acționează așa cum înțelege el situația în care se află, dar acțiunea lui este supusă legii. Una din funcțiile dreptului internațional este aceea de a extinde acest principiu dincolo de problemele interne ale unei țări și de a statua că acțiunile ilegale nu devin legale nici măcar pe timp de război și nu trebuie scutite de pedeapsă doar pe motiv că inițiatorii lor le cred legale în momentul în care le comit. Această regulă poate părea aspră, dar ea face parte din prețul ce trebuie plătit pentru a ne putea bucura de avantajele considerabile ale unei vieți reglementate de lege. Există, în multe cazuri, circumstanțe atenuante, dar nesocotirea legii nu este una dintre ele.

Dacă raidul asupra Dresdei ar fi fost supus atenției unui tribunal cu competențe în domeniul justiției militare, inculpații ar fi putut pretinde că scopul acestui raid a fost de a grăbi sfîrșitul războiului. Patru săptămîni mai târziu – pe 10 martie 1945 –, Tokyo a fost bombardat cu cruzime de 334 superfortărețe zburătoare, în cel mai devastator și fatal raid de pe tot parcursul războiului. Acesta a durat trei ore începînd de la miezul nopții și a fost îndreptat către partea cea mai populată a orașului, dînd naștere unor incendii fără precedent, care au sufocat, incinerat sau au făcut să fiarbă (în rîu) 100.000 de oameni – ori poate de două ori mai mulți – și au pustiit un sfert din oraș. Acest raid nu a pus capăt războiului. A fost urmat, în cursul aceluiași an, de bombe nucleare aruncate la Hiroshima și Nagasaki. Despre raidul de la Hiroshima se poate spune că a avut un mare efect în scurtarea războiului – dar, dacă judecăm astfel lucrurile, nu se poate afirma același lucru și despre raidul de la Nagasaki. Dresda era lipsită de apărare și nu avea prea mare însemnătate pe plan industrial și militar. La Nürnberg și în procesul de la Tokyo, comandanții-șefi inculpați au fost judecați și condamnați la ani grei de închisoare sau la moarte pentru crime de război săvîrșite pe pămînt, pe mare, dar nu și în aer. Nu exista o lege specifică privind bombardamentul aerian, dar dreptul cutumiar prevedea reguli generale și principii aplicabile acestuia : obstacolul nu era unul legal. Tribunalul a condamnat (și Națiunile Unite au susținut ulterior acest verdict) caracterul criminal al acestor încălcări ale legilor războiului, cît și răspunderea personală ce revenea celor care le săvîrșiseră. Bombardarea Dresdei nu a fost adusă în

fața instanței de la Nürnberg, dar dacă acest lucru ar fi fost făcut, ar fi fost condamnată ca o încălcare a unei legi stabilite de multă vreme.

Legea nu este întotdeauna respectată, cu atât mai puțin pe timpul războiului. Dar acesta nu este un motiv pentru a o oculta sau a o interpreta greșit.

III

Unde există lege, se simte și nevoia ca ea să fie aplicată. Dacă nu este aplicată, legea pare lipsită de sens și ajunge izvor de nemulțumire. Una din justificările procesului de la Nürnberg era hotărîrea de a aplica legea în cazul crimelor de război și – mai mult cu titlu de încercare – legea privind recurgerea la război, alături de legile umanitare. Un singur proces sau chiar o duzină de asemenea procese nu sînt probabil suficiente. În dreptul național, procesele au loc în fiecare zi și, prin acestea, legea este aplicată, definită și afirmată; iar procesele juridice nu se transformă în dispute politice decît în cazuri excepționale. Puterea juridică este separată de puterea executivă din principiu și, de asemenea, din cauză că, în afara cazurilor de activități subversive totalitare, separarea nu este greu de menținut. În sfera internațională însă, procesele nu sînt numeroase, de aici tendința de a profita cît mai mult de ocaziile ivite și de a le folosi cît mai bine. Dar există și avertismente care ar trebui auzite, în special două: primul se referă la procesele care, din diverse motive, ajung în fața instanței la zeci de ani de la întîmplarea evenimentelor. Al doilea avertisment se referă la situațiile în care justiția contravine unor considerații de natură nejuridică.

Unele crime sînt atît de înfricoșătoare – masacrarea evreilor în cel de-al doilea război mondial este un exemplu elocvent –, încît urmărirea celor răspunzători de ele apare justificată și obligatorie chiar după scurgerea unei jumătăți de secol sau mai mult și chiar în ciuda caracterului evident nesigur al identificării vinovaților, de care depind atît de mult cazurile de acest fel. Cei neavizați uită că trimiterea în judecată a cazurilor de asemenea natură presupune două decizii distincte: hotărîrea luată de instanța judecătorească pe baza dovezilor incontestabile care îi sînt prezentate și decizia preliminară a autorității de urmărire penală privind înaintarea dosarului respectiv la tribunal, dacă probele disponibile justifică acest lucru. În Marea Britanie, unde parlamentul a emis în 1991 un act care autorizează urmărirea penală pentru crime de război comise în Europa de Est în timpul celui de-al doilea război mondial, procurorul general nu este (așa cum ar dori unii să fie) un automat căruia i se cere să înainteze instanței de judecată toate acuzațiile referitoare la astfel de crime. El este un funcționar însărcinat cu aplicarea legii, a cărui datorie este de a deosebi

afirmațiile nefondate de dovezile reale și de a se convinge pe sine că, inițiind procedura penală, nu va irosi timpul instanței judecătorești, supunându-i spre examinare acuzații insuficient susținute de probe solide. Trecerea timpului este unul din cele mai importante considerente legate de aceste cazuri. Timpul nu face să dispară răspunderea pentru crimă, dar poate șterge urmele dovezilor⁶. Nu există o limită legală de timp pentru inițierea procedurilor penale (în procesele civile există), iar o persoană acuzată de crime de război nu poate invoca prescrierea faptei numai pentru că acuzatorii săi nu l-au prins mai devreme. Dar procurorul însuși trebuie să hotărască dacă timpul și impactul acestuia asupra memoriei umane nu au redus cumva atât de mult probabilitatea unei condamnări, încât a cere cu insistență această condamnare ar însemna ori o pierdere de vreme (în sensul că urmărirea judiciară ar avea prea puține șanse de reușită), ori, ceea ce este mai grav, ar duce la o eroare judiciară. Nu numai că amintirile pot fi înșelătoare, dar cu cât sînt mai afectate de vreme, cu atât sînt mai susceptibile să se contamineze de dorința de răzbunare. A veni în instanță cu un șir de cazuri slab susținute, prezentate mai degrabă cu patos decît cu rigurozitate, înseamnă a periclita bunul nume al legii, în special cînd la mijloc se află interese naționale sau sectare. Mulți oameni au fost revoltați de insistența rușilor de a-l ține pe Rudolf Hess în închisoare și după ce ajunsese un bătrîn neputincios, dar cel puțin Hess fusese acuzat, judecat și condamnat la numai cîțiva ani după ce comisese crimele. Justiția amestecată cu dorința de răzbunare poate fi socotită justiție, dar este o justiție impură și face mai mult rău decît bine ideii de dreptate⁷.

Al doilea aspect care ne avertizează că nu trebuie să ne așteptăm la prea mult din partea dreptului penal internațional se verifică în cazul războiului din Bosnia, declanșat în 1991 în urma dezintegrării federației iugoslave. Acest război s-a dezlănțuit cu o ferocitate și o barbarie care i-au îngrozit pe europeni la fel de mult ca și atrocitățile celui de-al doilea război mondial și i-au determinat să ceară să se dea criminalilor pedepse pe măsură, așa cum s-a procedat la Nürnberg. În 1993, Consiliul de Securitate a instituit un tribunal *ad-hoc*, cu sarcina de a examina și judeca depozițiile privind anumite categorii de crime comise după 1991 în fosta Iugoslavie, iar în anul următor, Comisia de Drept Internațional a supus atenției Adunării Generale ONU un proiect de statut pentru un tribunal permanent. Acest proiect prevede măsuri detaliate privind jurisdicția tribunalului, modul său de constituire, dreptul de a iniția o

6. În cazul *Polykhoritch - Commonwealth*, judecat în Australia în 1993, la o jumătate de secol de la evenimentele în discuție, acuzatul a fost achitat pe motiv că identificarea sa era discutabilă.

7. Vechile Curți de Echitate din Anglia se conformau unei maxime care spunea că acela care se prezintă în fața Curții de Echitate trebuie să fie cu minile curate.

acțiune judecătorească, măsurile de garantare a corectitudinii proceselor, sentințele, procedura de apel și așa mai departe, dar esența problemei este de a ajunge la un echilibru între ceea ce este legal întemeiat și ceea ce este juridic eficient și, totodată, politic acceptabil. Teoretic, orice state, indiferent de cât de multe ar fi, au competența să creeze și să opereze în comun, de pe poziții egale de suveranitate, un tribunal cu jurisdicție internațională. Statele respective pot face acest lucru printr-un tratat internațional sau printr-o convenție care le-ar lega și le-ar crea obligații reciproce lor, dar nu și altor state. În practică, totuși, nici un tribunal nu va fi luat în seamă dacă inițiatorii săi sînt puțini sau neînsemnați.

Faptul că justiția a cerut instituirea procedurilor penale împotriva celor suspecți de crime de război în Bosnia este de netăgăduit, dar analogia cu procesul de la Nürnberg este incompletă, deoarece în cazul Bosniei au existat două imperative, nu unul singur. Unul era dreptatea, iar celălalt pacea, ambele fiind în conflict unul cu celălalt. În 1946, în Europa era pace, dar nu și în Bosnia anilor '90, iar reinstaurarea păcii părea să fie, pentru mulți, nevoia precumpănitoare – nu numai pentru bărbații, femeile și copiii din Bosnia, ci și pentru oamenii dintr-o zonă mult mai largă, la care războiul se putea extinde rapid. Singura pace la care se putea ajunge era cea obținută prin negocieri; obținerea păcii prin capitularea totală a unuia sau mai multor beligeranți era un lucru imposibil. Mai mulți diplomați din diverse țări au încercat să încheie o asemenea pace în împrejurări care le-au făcut zadarnică munca timp de ani de zile. Unii dintre cei cu care au negociat erau suspecți sau chiar acuzați de crime de război. Propunerea de a-i urmări în justiție pe acești oameni a fost un impediment suplimentar în calea păcii, fiindcă oamenii nu vin la masa negocierilor dacă, imediat ce apar, sînt arestați și condamnați la ani grei de închisoare (în acest caz, pedeapsa cu moartea era exclusă).

Premisele proceselor de la Nürnberg și din Bosnia au fost profund diferite, procesul de la Nürnberg fiind mai neobișnuit, deoarece una din caracteristicile lui era înfrîngerea totală și capitularea necondiționată a unuia dintre beligeranți – o caracteristică foarte rară. Tribunalul de la Nürnberg s-a ocupat de probleme majore – nu într-un mod desăvîrșit, dar totuși destul de bine. Realizările lui nu pot fi însă repetate frecvent sau cu ușurință, iar modelul procedural respectiv nu a devenit parte integrantă normală a mecanismelor de aplicare a legii și în problemele internaționale, mai ales în cazul legilor legate de desfășurarea războaielor. E mai bine să nu pretindem că acest lucru s-ar fi întîmplat. Nu s-a creat, între 1945 și 1993, nici un tribunal internațional de drept penal cu caracter permanent și nici vreo altă curte de justiție *ad-hoc*, în ciuda faptului că un asemenea tribunal internațional, dacă ar fi existat, ar fi avut foarte mult de lucru.

Răbufnirile de criminalitate furibundă, precum cele din Bosnia, Rwanda și din alte părți ale lumii, sau – lucru mai puțin mediatizat – conduita criminală a unor guverne care îi torturează pe disidenți sau pe cetățenii supărători stîrnesc interesul pentru crearea unei curți penale permanente. Chiar și simpla existență a unei asemenea curți ar facilita punerea sub acuzare a suspectilor și poate că ar reduce astfel brutalitatea și fărâdelegile. O curte de justiție permanentă are mai multă autoritate și accesibilitate decît un tribunal *ad-hoc*. La sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, cu ocazia semnării Cartei Națiunilor Unite și a revizuirii rolului Tribunalului Internațional de la Haga, s-ar fi putut înființa și un tribunal penal internațional – dar, în mod paradoxal, procedurile judiciare de la Nürnberg și de la Tokyo au zădărnicit acest lucru, deoarece se considera că este mai bine să se aștepte rezultatele acelor procese și codificarea legii în lumina sentințelor lor. În 1948, Adunarea Generală a Națiunilor Unite a cerut Comisiei de Drept Internațional să studieze posibilitatea creării unei curți internaționale de justiție penală, dar problema a fost lăsată în suspensie din cauza războiului rece. Ea a fost readusă la viață o dată cu sfîrșitul războiului rece și cu proliferarea noilor valuri de atrocități din diferitele părți ale lumii, deși vechile obstacole încă mai existau. După cum simpla existență la nivel național a unui sistem judiciar eficient poate stîrni frica printre răufăcători, tot astfel existența unui sistem judiciar internațional poate speria guvernele care se pot trezi puse sub acuzare de acesta, cu atît mai mult cu cît toate doresc să-și păstreze dreptul suveran de a-și judeca singure propriile cauze. Este posibil ca aceste guverne să dorească să judece, în propriile lor tribunale și după legile lor interne, persoanele acuzate de crime internaționale, dar ele refuză să cedeze unor curți străine dreptul de a-i judeca pe cetățenii lor și privesc cu oroare orice aluzie la eventuala supunere la o astfel de procedură a propriilor conducători⁸. În prezent, orice propunere de a crea un tribunal penal internațional s-ar lovi de un veto în Consiliul de Securitate, probabil din partea celor cinci membri care au acest drept. Doar o organizație mai restrînsă – poate Uniunea Europeană – ar putea face o încercare într-un viitor mai apropiat, dar lucrul cel mai greu este că legea, deși oarecum înrudită cu etica, nu este decît o rudă distantă și arțăgoasă a politicii și diplomației*.

8. Judecarea în SUA a lt. Calley pentru crime comise în și în jurul localității My Lai din Vietnam a fost un asemenea proces, deși nu s-a desfășurat după legile internaționale sau în fața unui tribunal internațional. Într-un caz mai recent, *Filartiga*, Curtea Supremă a Statelor Unite a afirmat dreptul intern al tribunalelor americane de a-i judeca pe cetățenii străini acuzați de anumite categorii de fapte penale care încalcă legile internaționale și care au fost comise chiar în afara Statelor Unite.

* În 1998, la Conferința Diplomatică pentru Înființarea unei Curți Penale Internaționale, desfășurată la Roma sub egida ONU, a fost semnat un acord pentru constituirea unui astfel de tribunal.

Nimic din ce s-a spus sau s-a făcut la Nürnberg nu împiedică apariția în viitor a unor noi Dresde, dar acel proces a făcut ca ele să fie, într-o oarecare măsură, mai greu de repetat : mai întâi, prin discutarea problemelor referitoare la legalitatea bombardamentelor aeriene în masă și la regula proporționalității ; în al doilea rând, prin impunerea responsabilității individuale pentru crime de război, chiar dacă acestea au fost comise în numele sau cu împuternicirea unui anume stat. Pe de altă parte, problema aplicării legii în aceste cazuri nu a fost ușoară nici în procesul de la Nürnberg și nici în cei cincizeci de ani care au trecut de atunci încolo. Tribunalele instituite în 1993 și 1994 de Consiliul de Securitate pentru examinarea cazurilor rezultate în urma atrocităților din Iugoslavia și din Rwanda au evitat câteva din neajunsurile procesului de la Nürnberg : ele nu au mai primit eticheta infamantă de „dreptate a învingătorilor”, jurisdicția lor a cuprins atât crimele împotriva umanității comise în timpul războiului, cât și cele fără nici o legătură directă cu războiul și nu au ținut seama de disputa privind caracterul de conflict internațional sau de război civil al celor petrecute în Bosnia și Rwanda. Au fost însă serios îngreunate de lipsa probelor, în special a probelor documentare. De altfel, dificultatea de a combina jocul politic cu cerințele justiției a fost exemplificat prin refuzul, în ultimă instanță, al americanilor de a-și da acordul pentru arestarea lui Radovan Karadžić sau Ratko Mladić pe baza unor mandate eliberate după toate regulile de un procuror-șef al Națiunilor Unite, arestare care ar fi fost ușor de efectuat de către una din forțele internaționale aflate în locurile respective.

În concluzie, avem de-a face cu o situație nouă, demnă de atenție. Sfârșitul politicii de *apartheid* și al supremației minorității albilor în Africa de Sud nu au constituit, într-un sens convențional, sfârșitul unui război, dar au marcat prăbușirea unui regim care a încurajat și a comis el însuși adevărate acte de barbarie și grave ilegalități, stîrnind dorința de a se face dreptate și de a-i pedepsi pe cei vinovați. Totuși, procesele desfășurate nu i-au mulțumit nici pe oamenii legii, nici pe victimele crimelor și neregulilor comise. În paralel cu aceste procese, a fost înființată o Comisie pentru Adevăr și Reconciliere, nu atât pentru reglarea de conturi, ci mai degrabă pentru detensionarea atmosferei. O astfel de comisie nu se poate substitui aplicării legii, dar poate fi un adaos util la șirul încercărilor de însănătoșire a unei societăți profund dezbinată.

Capitolul 4

WINSTON CHURCHILL, OM DE STAT

I

Winston Churchill a trăit nouăzeci de ani. Al doilea război mondial a durat mai puțin de șase ani. Churchill și-a câștigat o faimă durabilă într-o perioadă scurtă de timp din viața sa îndelungată. Cariera și caracterul său au fost extraordinar, surprinzător de încărcate de paradoxuri. Mai mult decât oricare dintre contemporanii săi, el a determinat sensul istoriei Europei în momentul cel mai critic al secolului XX, prin refuzul de a încheia o pace de circumstanță cu Germania în 1940 sau 1941. Prin aceasta, el a asigurat înfrângerea Germaniei de către Uniunea Sovietică și SUA și a zădărnicit dominația germană asupra continentului european.

Cariera sa : în 1939, părea că aceasta luase sfârșit, nu doar din cauză că avea 65 de ani, ci fiindcă era, în general, un ratat. Deși deținuse vreo șase dintre funcțiile cele mai importante în stat, nu mai primise nici una de vreo zece ani și nimeni nu se aștepta să mai primească vreodată. În contrast cu el, Franklin D. Roosevelt fusese președinte al Statelor Unite în ultimii șapte ani, iar Stalin era la putere, fără întrerupere, de mai bine de paisprezece ani. Pe lângă ei, Churchill era un om ce aparținea complet trecutului. Nu avusese prea mulți prieteni politici și nici nu încercase să-și facă un partid fracționist. El însuși era un politician desprins de turmă, fără partid. S-a remarcat mai ales ca luptător pentru cauze pierdute sau îndoielnice : strategia Dardanelelor în primul război mondial ; reinstituirea etalonului de aur în 1925, cu o supraevaluare nimicitoare ; Eduard al VIII-lea ; apărarea dominației britanice în India până-n pânzele albe. Aceste excentricități au fost cu atât mai dăunătoare cu cât el nu avea nici un motiv serios să-i fie loial lui Eduard al VIII-lea, nu știa decât foarte puțin despre India și tot atât de puțin despre economie, iar campania de la Gallipoli nu a fost neapărat o idee proastă, cât mai degrabă prost executată. Impresia generală pe care o lăsase era cea a unei impulsivități deplasate sau a unei anumite lipse de sîrguință. Pledoaria sa pentru reînarmare în anii '30 a

cîștigat o oarecare simpatie, dar cu mari șovăieli. Conservatorii preferau însă în mod evident complezența liniștitoare a lui Baldwin sau chiar eficiența taciturnă a lui Neville Chamberlain. În politica de stînga de dinainte de primul război mondial, reputația sa de ministru reformator și aliat al lui Lloyd George a fost umbrită de atitudinea sa agresivă împotriva grevelor clasei muncitoare din timpul și de după acest război : părea să fie un politician îndărătnic, ajuns, irevocabil, un adept al politicii de dreapta.

Nu era genul de om care să aparțină unui partid. Ar fi putut fi considerat un răzvrătit, dacă acest cuvînt nu ar fi asociat îndeobște cu persoanele inadaptabile din politica de stînga, nu de dreapta. Era mișcat de idei, nu de programe. Ceea ce aprecia el în politică erau ideile înalte, dezbaterile, campaniile electorale, supunerea minților – nu comitetele, nici elaborarea legilor în parlament sau adunarea de voturi. Se considera un om de stat, o personalitate deosebită, a cărei superioritate era orientată spre binele public și care păstrează o anumită independență față de partidele-turmă venite să înlocuiască, o dată cu creșterea numărului celor cu drept de vot, coteriile politice din trecut. Această abordare a vieții politice poate fi numită fie independență (în sensul bun), fie nestatornicie (în sensul rău). În cazul lui Churchill, ea i-a adus mai multe bile negre decît albe, în orice caz, printre politicienii din perioadele de pace. Tatăl său, Lordul Randolph Churchill, era un înalt demnitar conservator, lider de partid, secretar de stat pentru India și ministru de finanțe ; totodată, era un orator tranșant și un coleg incomod, adică un ins mai mult ca sigur condamnat la eșec. Lordul tată se socotea un democrat. Cel mai celebru fiu al său a dovedit multe dintre aceste trăsături în diversele momente ale carierei sale, mult mai lungă decît a părintelui său. Conservator la început, avea să devină curînd liberal. A intrat în Camera Comunelor în calitate de conservator în 1900, la vîrsta de 25 de ani, a primit o funcție ca liberal în 1905 și a fost membru în cabinet în 1908, unde a devenit aliat politic și prieten al lui Lloyd George, în aripa de stînga a Partidului Liberal. Avea un puternic simț al onoarei și bănuiala că politica înseamnă un amestec de moralitate și oportunism, care îl plasau în acea parte a aristocrației care gîdea că muncitorii și săracii ar trebui să aibă parte de o viață mai bună, dar nu și de un loc mai bun în societate. Dimpotrivă, ei ar fi trebuit să-și cunoască bine locul în societate și să nu încerce să și-l depășească. Orice tentativă de nerespectare a acestei condiții sociale, de exemplu cu ocazia grevelor, făceau din Churchill unul dintre cei mai aspri oponenți ai lor. Ceea ce l-a făcut să fie o vreme liberal sau cel puțin membru al Partidului Liberal a fost convingerea că ordinea existentă putea și trebuia să fie îmbunătățită, nu schimbată radical, cum credea Lloyd George. El a rămas liberal pînă după primul război mondial, cînd a fost atras de către Baldwin într-un guvern conservator, ca ministru de finanțe. Și-a dat demisia, din cauza Indiei, șapte ani mai târziu.

În fond, era un *whig** rătăcit, care s-a alăturat conservatorilor mai târziu decât cea mai mare parte a *whig*-ilor, dar la acea vreme rămăseseră oricum puțini oameni care să mai știe ce înseamnă un *whig*.

În privința caracterului, Churchill era un romantic înzestrat cu o minte neastîmpărată și plină de imaginație, cu emoții puternice și o fermitate neobișnuită: o combinație nu tocmai comodă. În copilărie fusese neglijat de părinții săi și suferise din această cauză, deoarece aceștia nici nu ascundeau faptul că preferă, în locul copiilor, numeroasele lor activități sociale și politice. Nu era nici impresionant prin aspectul fizic, nici scînteietor de inteligent și anii de școală s-au scurs fără strălucire – avea totuși o inteligență ascuțită și bine cultivată. Citea mult, și bune și rele, și prindea repede esențialul dintr-o argumentare sau dintr-o povestire. Nu era încurcat, cum sînt adesea oamenii cei mai inteligenți, de capacitatea de a vedea fiecare aspect al unei chestiuni și de constrîngerea de a acorda o importanță egală fiecărui argument. Era sincer, generos, însă uneori nemilos; exuberant, dar și înclinat spre accese de profundă tristețe; avea toate aceste particularități, dar și un element indispensabil pentru o judecată dreaptă – simțul umorului; nu se temea de responsabilitate, însă nu era ocolit de îndoieli cînd își exercita îndatoririle; era un bun ascultător. Lăsînd la o parte politica de partid, era un conservator. Prefera să privească mai degrabă în trecut decât în viitor. Cunoștea trecutul mult mai bine decât majoritatea politicienilor – sau poate că își amintea bine numai ce-i plăcuse lui mai mult. În privința viitorului era precaut, deoarece viitorul amenința trecutul pe care el îl venera. Avea convingerea că, cu cît viitorul era mai strîns legat de trecut, cu atît trebuia ca lucrurile să meargă mai bine. Idealismul său era orientat spre trecut, dar cu rezerva că, de fapt, ceea ce găsea el în trecut erau precepte morale care să ghideze prezentul și să modeleze viitorul. Era un om cult – un autodidact care știa mai multe decât majoritatea celor din vremea și clasa lui – într-o epocă în care educația aleasă era încă, în mod esențial, literară, filosofică și clasică, mai degrabă decât o aventură pe tărîmul științei.

Se născuse în clasa conducătoare, fiind nepotul unui duce. Deși pe linia sa paternă familia nu făcuse mare lucru, de la primul duce de Marlborough încoace, acest duce fusese unul dintre cei mai de seamă soldați din istoria Angliei, condusesese armate multinaționale, influențase politica internațională și salvase Europa de Ludovic al XIV-lea, în ciuda obstrucției exercitate de aliații săi răuvoitori (calitățile mai puțin atrăgătoare ale ducelui, numeroase și pronunțate, nu i-au micșorat gloria în ochii urmașilor săi). Churchill știa foarte puține despre clasele de jos. Nici nu le ura, nici nu le admira, dar, spre deosebire de

* Membru al unui partid de sorginte reformistă (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea), precursor al Partidului Liberal (n.tr.).

cea mai mare parte dintre conservatorii din clasele de mijloc, nu se temea de ele → iar cînd împrejurările i-au cerut să conducă, a făcut-o într-o manieră regească, fiind aclamat cu urale. Vorbea și scria minunat. Era înzestrat cu puterile și slăbiciunile unui patriotism mîndru și îngust, care-i servea la a-și concentra atitudinile externe și imperiale, atitudini ce erau, din toată inima, anglocentrice. Comparativ vorbind, avea destul de puțină înțelegere pentru țările străine: India îl captiva deoarece englezii realizaseră lucruri mărețe acolo, Europa îl atrăgea deoarece europenii afectaseră pe plan istoric soarta Angliei și puteau să o mai facă și în viitor, Rusia îl deranja deoarece – tot pe plan istoric – se infiltrase prea aproape de granițele Indiei Britanice. De asemenea, Rusia îi repugna și pentru că încercase să-și distrugă trecutul prin înlăturarea brutală a vechii ordini; comunismul rusesc insulta profundul său atașament pentru niște tradiții pe care țarul, oricît de nepotrivit ca persoană, le întruchipa. Acolo unde libertatea și tradițiile erau în dezacord, el era atras, din precauție și prin temperamentul său, de tradiții. Avea o mare aversiune pentru parvenitii străini, dar aceasta se transforma în ostilitate numai cînd parvenitul în cauză amenința să dăuneze intereselor britanice. La început, l-a aprobat pe Mussolini, dar aprobarea lui s-a transformat în dispreț cînd Ducei i s-a urcat rău la cap și a început să vrea să conteste dominația britanică asupra spațiului mediteranean. De Franco, care nu a ridicat asemenea pretenții obraznice asupra Gibraltarului, nu a spus nimic de rău pînă cînd *el generalissimo* nu a cîștigat războiul pe care îl pornise. Cu Hitler era altceva. Churchill era profund și sincer șocat de excesele naziștilor și nu mai puțin alarmat de renașterea puterii germane. Redeschetșarea, de către Hitler, a agresivității hegemoniale a Germaniei era tot atît de înfricoșătoare ca și barbaria lui. Churchill nu îi considera pe germani mai răi decît alte popoare, dar se temea în mod deosebit de puterea germană în Europa. Nazismul era un stimulent pentru sentimentele sale antigermane și o sursă inepuizabilă pentru talentul său oratoric.

Churchill avea o oarecare agresivitate ce provenea din modul său direct de a fi, din atracția sa pentru imaginea bulldogului, din faptul că era absolut conștient de puterea sa oratorică și de izolarea sa – izolarea sa personală în politica antebelică, izolarea sa națională în primii ani ai războiului. Al doilea război mondial a fost descris ca fiind marea sa ocazie de afirmare; dar dacă această apreciere implică ideea că în război el era în elementul său, atunci ea este superficială. El nu dorea cu ardoare războiul, dar aștepta cu nerăbdare dramele, drama provocată de război. Experiența sa nemijlocită de război era neobișnuit de variată. În tinerețe fusese militar de profesie și, la fel ca și alte vlăstare ale aristocrației, ce nu știau bine spre ce să se îndrepte în viață, servise ca ofițer în locuri neobișnuite, din Cuba pînă în Sudan, pînă la frontiera de nord-vest a Indiei, unde privirea sa ageră culesese impresii durabile: ochii săi

I-au învățat tot atât de mult ca și rațiunea sa în anii în care s-a format pentru viață ; și privirea sa, asociată cu perseverența, au făcut din el un pictor amator acceptabil. Era un ofițer plăcut și bine văzut, și a devenit cronicarul războaielor coloniale, în care a jucat și el un rol, ca ofițer și gazetar. A mai luptat și pe frontul de vest, în primul război mondial. Alternanța dintre luptele de tranșee și masacrele din acest război l-au îngrozit. A scris despre războaie cu mult zel, dar cu sensibilitate și fără sete de răzbunare. Războaiele îi reaminteau câteva dintre cele mai mișcătoare scrieri din viața sa, biografia (în patru volume) a marelui său strămoș Marlborough, iar cea mai bună carte a sa – *The World Crisis (Criza lumii)* – vorbește despre experiența lui în război. Nu a scris nici o carte despre un soldat care să nu îi fi fost rudă sau să nu fi fost chiar el. Spunea că ar vrea să scrie despre Napoleon, dar nu a făcut-o. A ales să scrie mai degrabă despre Anglia și popoarele (la plural) care vorbesc limba engleză și s-a considerat pe sine, ca Chatham, un mare cetățean, mai degrabă decât un mare comandant de oști. A refuzat să devină noul duce (fără sînge regesc) al secolului XX. Îi plăcea să se îmbrace bine, dar uniformele pe care le prefera erau în mod vizibil nemilitare. El vedea războiul așa cum era : un eșec în atingerea scopurilor politice prin alte mijloace, o absurditate și o calamitate. Deși la sfîrșitul războiului a devenit un profet și un stîlp al războiului rece, el nu a încetat să mediteze la modalitățile de a-i pune capăt prin puterea rațiunii și a dialogului, dacă nu cu Stalin, atunci cu altcineva, după ce nesuferitul dictator comunist ar fi murit.

Churchill era un om de o robustețe și un dinamism extraordinare. Singurul lucru care îl dărima era să nu aibă ce să facă cu timpul aflat la dispoziție. Miturile care îi hrăneau imaginația și îl susțineau în momente grele erau istorice, nu religioase. Religia era unul din subiectele care nu îl atrăgeau. La o vîrstă foarte înaintată, cînd timpul și infirmitatea l-au obligat să se retragă din viața publică, s-a cufundat treptat într-o suferință tăcută, în care se întreținea nu cu Creatorul său, întrebîndu-l despre viața veșnică în care avea să intre, ci cu sine însuși, întrebîndu-se despre locul său în istorie și despre felul în care își slujise țara ; putem presupune că se întreba despre acei șase ani de război.

II

Rolul lui Churchill în cel de-al doilea război mondial a început cu o dovadă marginală de incompetență, cu un dezastru central și o așteptare silită : campania nereușită din Norvegia, înfrîngerea Franței și așteptarea intervenției americane. Aceste experiențe au durat pînă aproape de jumătatea războiului.

La mai puțin de o săptămînă de la izbucnirea războiului, acest om atât de atipic pentru jungla politică a ajuns mai întîi lord al amiralității și apoi, în mai puțin de opt luni, prim-ministru și ministru al apărării, altfel spus, comandantul

suprem în război. Prima dintre aceste numiri a fost ocazionată de coteropirea Poloniei de către Hitler, iar a doua, de invadarea Norvegiei. Churchill a fost mobilizat pentru a-l opri pe Hitler. Nu a reușit acest lucru, dar fără el, nici cei care în final aveau să o facă nu ar fi putut reuși. Avea o idee fixă, anume că supraviețuirea lui Hitler și a naziștilor era incompatibilă cu interesele britanice și cu civilizația europeană.

Avea și alte idei fixe despre cum trebuia purtat războiul. Făcuse parte din cabinetul britanic în primul război mondial, apoi fusese dat la o parte. Nu mai făcea parte din cabinet pe vremea când Lloyd George era prim-ministru : acesta fusese prim-ministru ceva mai puțin de jumătate din primul război mondial, pe când Churchill a fost prim-ministru aproape pe toată durata celui de-al doilea război mondial. Nu se poate spune că nu era stînjinit de manevrele politice intestinale, dar nu i-a fost dat să îndure nici pe departe tribulațiile de care avusese parte Lloyd George și, înaintea sa, Asquith. Churchill a devenit conducător al Partidului Conservator la moartea lui Chamberlain, la sfîrșitul anului 1940, dar mai mult din cauza slăbiciunii conducerii partidului decît datorită preferinței acesteia pentru el. Partenerii săi de coaliție, laburiști și liberali, erau de o exemplară loialitate, chiar dacă alți politicieni, care nu îi erau colegi de partid – în special Beaverbrook –, nu erau loiali. Nu mai era vorba nici de Lloyd George, nici de Asquith. Mai presus de orice, Churchill a reușit să devină popular printre cei din afara guvernului, ceea ce l-a făcut de neînălțurat. Inspira încredere – ceea ce era un omagiu rar și un lucru de o importanță incalculabilă pentru o democrație în vreme de război.

Dezaastrele, cum era pierderea orașelor Singapore și Tobruk, l-au întristat profund, dar nu i-au periclitat în mod serios poziția, pe care și-a consolidat-o încă de la început, fiindcă s-a concentrat asupra războiului și a lăsat, de cele mai multe ori, multe alte lucruri în seama altora. Devenind, pe lîngă prim-ministru, și ministru al apărării, el a luat în propriile-i mîini conducerea războiului, formînd cu șefii de stat-major un fel de consiliu secret (deși nu se numea așa) și lăsînd în seama cabinetului problemele interne ale țării. De fapt, el a micșorat rolul cabinetului care, deși se numea cabinet de război, nu avea voie să se amestece prea mult în chestiunile legate de război. Pe șefii de stat-major a reușit să-i țină la respect, iar revolte împotriva felului său de a cîrmui au fost puține și inutile. Mașina sa guvernamentală era foarte puternică și el controla exact lucrurile pe care voia să le controleze, mai puțin reținut de miniștrii săi decît de propriul respect pentru sistemul democratic și pentru parlament. Parlamentul i-a acordat încredere de cele mai multe ori și se lăsa, pînă la urmă, convins de Churchill, ori de cîte ori avea îndoieli. În general vorbind, Churchill și-a asumat răspunderea pentru conducerea și cîștigarea războiului sub cele două aspecte, de diplomatie la nivel înalt și de strategie globală. Prin

aceasta, dădea dovadă de multă cutezanță. După ce s-au întâlnit prima oară, De Gaulle l-a caracterizat astfel: *Il est fait pour les tâches grandioses* *.

Aventura norvegiană din aprilie 1940 își avea originea într-un plan anglo-francez ce urmărea capturarea, în pofida neutralității Norvegiei, a portului Narvik, care nu era blocat de ghețuri tot anul și forma principala cale de expediere a minereului de fier suedez către Germania. Englezii și francezii plănuiseră inițial să folosească războiul ruso-finlandez ca acoperire pentru acțiunile lor. Când acest război a luat sfârșit, planul a fost abandonat, apoi reluat și modificat într-o operațiune de minare a apelor teritoriale din jurul portului Narvik care să silească navele germane să intre în apele internaționale, unde puteau fi capturate de navele de război englezești. Această operațiune a coincis cu o operațiune germană complet neașteptată, de ocupare a Norvegiei cu forțe maritime, aeriene și terestre. Operațiunea Aliatilor a fost o înlănțuire de poticneli și schimbări de scopuri și tactici, de lanțuri de comandă încâlcite. Rezultatul ei, pierderea a patru-cinci mii de oameni și a unui portavion, a stîrnit multă zarvă în Anglia.

Majoritatea deținută de Chamberlain în Camera Comunelor slăbise atât de mult, încît pînă și unii dintre membrii partidului său ajunseseră să ceară o remaniere a guvernului. Cum liderii laburiști și liberali refuzau să formeze o coaliție condusă de Chamberlain, iar Halifax pierduse lupta politică, Churchill îi luă locul lui Chamberlain. Churchill contribuise și el la acest fiasco din Norvegia, dar episodul fusese lăsat în umbră deoarece Germania tocmai invadase Țările de Jos și Franța chiar în ziua în care Churchill devenea prim-ministru. (Atît germanii, cît și francezii au ignorat Linia Maginot, care trebuia să stabilească o demarcație a zonei de război și să protejeze Franța.)

Prima îndatorire a lui Churchill ca prim-ministru a fost să mențină alianța anglo-franceză vie și în stare de luptă. Aici a dat greș. Este greu de conceput că altul în locul lui ar fi reușit. Germanii îi obligaseră pe francezi să se predea și nu se întrevedea nici o șansă ca un guvern francez să continue războiul din exil. Toți politicienii francezi care ar fi declarat că vor să formeze un guvern temporar în Africa ar fi fost ignorați atît de germani, cît și de concetățenii lor din Franța. Franța se afla acum sub ocupația Germaniei și a oricărei autorități delegate de germani pentru a o conduce. Înrîngerea era totală – cu o singură excepție: flota franceză.

Mărimea și calitatea flotei franceze fiind bine cunoscute, perspectiva ca aceasta să cadă în mîinile germanilor și să fie folosită în sprijinul navelor de patrulare și al submarinelor germane care atacau traficul comercial l-a adus pe Churchill într-o stare aproape de panică. Hotărît să împiedice capitularea

* „Este făcut pentru misiuni mărețe” (n.tr.).

necondiționată a flotei franceze, el s-a lăsat dus dincolo de necesitățile practice. Deși este corect să se spună că avea dreptate să nu lase lucrurile la voia întâmplării, este tot atât de clar, privind retrospectiv, că nu era nevoie să dea ordinele pe care le-a dat. Aceste ordine au dus la uciderea a peste o mie de francezi și au făcut mai mult rău relațiilor anglo-franceze decât au fost vreodată englezii dornici să recunoască.

Flota franceză era răspîndită în porturile franceze și nord-africane. Churchill a făcut presiuni ca francezii să insiste, în negocierea armistițiului cu germanii, asupra unor clauze care să împiedice folosirea oricărui vas de război împotriva Marii Britanii, atât timp cît aceasta avea să rămînă în război. Comandantul-șef al marinei franceze, amiralul Jean Darlan, îi ura și pe germani, și pe englezi, fiind privit cu neîncredere și de unii, și de alții, deși mai mult din cauza manierelor sale decât din pricina unei bănuieli întemeiate privind cinstea sa : era un om dificil, chiar dezagreabil, dar nu lipsit de onoare. Îi declarase lui Churchill, la începutul lunii iunie, că flota franceză nu se va preda niciodată germanilor și, dacă se va afla în pericol, va intra, la ordinul său, în porturile britanice. Churchill nu era totuși liniștit. Înainte de încheierea armistițiului franco-german, pe 24 iunie, Pétain, care îi urmase lui Reynaud în funcția de prim-ministru, i-a spus ambasadorului britanic că, deși nu era dispus să ordone navelor să se îndrepte către porturile britanice, le-ar fi dat mai degrabă ordin să se sabordeze decât să se predea germanilor. Această intenție a fost confirmată de cabinetul francez și reafirmată ulterior de Darlan, de ministrul de externe Paul Baudoin (care i-a transmis-o lui Churchill personal) și de președintele Albert Lebrun. Churchill era însă temător, spunînd că ar trebui folosită forța pentru a apăra ori a scufunda această flotă, dar a fost convins în cele din urmă să nu o facă de către colegii de cabinet și consilierii săi. Armistițiul franco-german s-a dovedit a fi surprinzător de îngăduitor în privința flotei.

Respectîndu-și cuvîntul dat, francezii au pus soarta flotei pe primul loc de pe ordinea de zi a negocierilor de armistițiu. Negociatorii lor au fost instruiți să insiste asupra faptului că refuză fără nici o discuție să predea flota dacă li se impun condiții care ar permite folosirea ei împotriva Marii Britanii. Plecați din Tours, unde guvernul francez se refugiase temporar în fuga sa de la Paris spre Bordeaux, ei s-au întors la Paris, pentru ca de acolo să se îndrepte către Rethondes, în apropiere de Compiègne, unde au avut neplăcuta experiență de a se afla față în față cu Hitler și cu un întreg alai de conducători germani, în același vagon în care fusese semnat armistițiul din noiembrie 1918 și care, de la acea dată, fusese expus ca piesă de muzeu la Hôtel des Invalides, la Paris. După prima ședință, Hitler și alți cîțiva au plecat, lăsîndu-i pe șefii Wehrmacht-ului, Keitel și Jodl, să conducă negocierile. Documentul prezentat de germani stipula că toate vasele din flota franceză trebuie să se întoarcă în porturile lor de

origine din Franța, dar că germanii se angajau prin respectivul tratat de pace să nu le folosească sau să ridice pretenții asupra lor. Delegații francezi au încercat zadarnic să obțină modificarea acestui articol prin înlocuirea porturilor franceze cu cele din nordul Africii, considerînd, în cele din urmă, că se achitaseră totuși de obligația lor față de Anglia. Articolul nu a fost dezvăluit imediat englezilor, care se așteptau în continuare la ce putea fi mai rău.

Pînă la urmă, cîteva din navele franceze aflate în porturile franceze din Atlantic au fost scufundate, dar cele mai multe, inclusiv nava de război *Jean Bart*, de la St.-Nazaire, au plecat spre Africa. La Alexandria, amiralii francezi și englezi au ajuns la un acord amiabil, prin care se evitau soluțiile mai grave; francezii nu au încercat să părăsească portul, nici să-și scufunde navele, iar englezii nu au încercat să urce la bordul acestora. Navele au fost dezarmate și întreg personalul a fost repatriat în Franța, cu excepția echipajelor minime. Problema era în Algeria, la Mers el-Kébir, unde ancorase grosul flotei. Churchill era convins că aceste nave, care includeau și navele de război *Strasbourg* și *Dunkerque*, erau în siguranță numai în mâinile englezilor sau pe fundul mării. El l-a trimis pe amiralul James Somerville în fruntea unei flote impresionante dislocate din Gibraltar, pentru a-i oferi amiralului Gensoul posibilitatea de a alege una din mai multe soluții: să continue războiul alături de britanici, să navigheze către porturile britanice, din Statele Unite ori Caraibe sau să scufunde navele, cu ultimatumul că dacă nu va accepta nici una din aceste soluții, navele sale vor fi atacate și distruse. Gensoul, care începuse să-și dezarmeze navele, a raportat condițiile acestui ultimatum lui Darlan, la Vichy, dar fără să menționeze două din opțiunile ce-i fuseseră propuse: cea a navigării către America și cea a sabordării. De asemenea, Gensoul i-a arătat emisarului lui Somerville, pe care îl primise pe vasul amiral, ordinul primit de la Darlan, de a naviga către America dacă germanii ar fi dat semne că ar avea intenția să-i captureze navele. Aceste vești au fost îmbucurătoare pentru Somerville, care spera că astfel poate evita o ciocnire violentă – dar Churchill, care știa din comunicațiile interceptate că navele franceze de la Oran și Toulon aveau ordin să se îndrepte spre Mers el-Kébir, a presupus că acestea urmau să-i aducă întăriri lui Gensoul și i-a trimis instrucțiuni lui Somerville să-și pună în practică ultimatumul pînă la căderea nopții, chiar în ziua aceea. Somerville a îndeplinit ordinele. După un atac de un sfert de oră, pe 13 iulie (urmat de un atac aerian două zile mai târziu), *Strasbourg* și un număr de vase mai mici au scăpat îndreptîndu-se spre Franța, *Dunkerque* a eșuat încercînd să scape, iar restul au fost scufundate și aproape 1300 de marinari francezi au fost uciși sau înecați. Multe dintre relatările englezești referitoare la această afacere deplorabilă au minimalizat cele întîmplate, reducîndu-le la nivelul unei lamentabile necesități. Dar nu la fel au văzut și francezii lucrurile. Consecințele imediate ale atacului au inclus

ruperea relațiilor diplomatice (lucru de așteptat, probabil, în asemenea situație) și refuzul mării majorității a militarilor francezi aflați în Anglia de a se alătura lui De Gaulle, în loc să se întoarcă în Franța. (Erau aproximativ 110.000 de soldați rămași în Anglia, după ce fuseseră salvați din Norvegia sau de la Dunquerque. Vreo 2000 i s-au alăturat lui De Gaulle. E greu de spus câți din ceilalți au hotărât să nu i se alătore din cauza evenimentelor de la Mers el-Kébir sau pentru că nu au auziseră niciodată de acest tânăr și încă necunoscut general.) Acțiunea de la Mers el-Kébir, înfăptuită de o țară aliată Franței în cele mai grele clipe ale umilinței sale, nu a fost uitată și nici iertată încă foarte mulți ani. Într-o cuvîntare radiodifuzată la Londra, De Gaulle și-a exprimat mînia, dar a adăugat că preferă să vadă navele franceze pe fundul mării decît folosite de germani împotriva englezilor.

Privind retrospectiv, o parte din vină poate fi atribuită slabei comunicări dintre Gensoul și Vichy, cît și dintre Somerville și Londra, dar întrebarea stăruitoare este cît de mult ar fi putut flota franceză sau o mare parte din ea, căzută în mîinile germanilor, să dăuneze Marii Britanii. Judecînd după propriile lor acțiuni, germanii nu considerau această flotă o armă decisivă – dar Churchill era de altă părere. Acționînd astfel, el a făcut abstracție de doi factori considerabili : refuzul aproape sigur al unei foarte mari părți din marinarii francezi să se supună ordinelor de a lupta împotriva Marii Britanii și extrema dificultate pe care ar fi întîmpinat-o amiralul Raeder în găsirea de echipaje germane pentru navele francezilor.

Cea mai urgentă problemă a lui Churchill, în vara anului 1940, era să-i împiedice pe germani să pună mîna pe flota franceză. Și a fost abordată greșit. Aceasta nu înseamnă că ar fi putut să fie abordată și rezolvată mai bine în acele zile crunte – dar analiza retrospectivă, care este un instrument onorabil, trebuie să înregistreze și un verdict opus. Consecințele au fost mai profunde în Franța decît voiau englezii să-și închipuie. Era o problemă mai puțin urgentă dar, în același timp, fundamentală : dacă, o dată cu scoaterea din luptă a Franței, nu trebuia oare ca și Anglia să se recunoască înfrîntă de Hitler sau cel puțin să cerceteze cu mai multă atenție condițiile în care ar fi putut fi încheiată pacea. Faptul că Hitler dorea să negocieze o pace era *a priori* evident, din simplul motiv că nu avea nici un motiv să nu o facă.

Chiar înainte ca Franța să fie înfrîntă, sfîrșitul rezistenței olandeze și belgiene, eliminarea oricăror forțe britanice de pe continent și înmulțirea îndoielilor asupra capacității sau dorinței francezilor de a lupta în continuare i-au obligat pe conducătorii britanici să se întrebe dacă nu cumva războiul se sfîrșise. Majoritatea membrilor cabinetului doreau să tatoneze pacea, dacă nu mai mult, iar ministrul de externe, Lordul Halifax, a mers atît de departe încît a declarat că-și va prezenta demisia dacă acest lucru nu va fi făcut (dar și-a

retras repede această amenințare). Churchill s-a opus cu toată fermitatea acestei direcții de acțiuni și a învins, regroupînd în jurul său pe miniștrii fără portofoliu, dar înfrîngerea Franței a intensificat lupta, pe care mulți, inclusiv Halifax și adjunctul său, R.A. Butler, au etichetat-o drept o bravadă împotriva bunului-simț. Principalele arme ale lui Churchill erau intransigența și convingerea sa interioară. El era convins că războiul trebuie cîștigat, nu abandonat și că era un război împotriva puterii germane, nu numai împotriva unei facțiuni sau bande hitleriste. Era surd la sugestiile unora care, spre exemplu, vedeau în Göring o variantă acceptabilă, în locul lui Hitler – mai puțin barbar, mai puțin maniac, un om cu care se putea discuta (așa cum crezuse Chamberlain despre Hitler). Pentru Churchill, războiul era legat de supremația Germaniei în Europa, aceeași problemă ce se aflase la originea primului război mondial și rămăsese nerezolvată la sfîrșitul acelui conflict. În măsura în care se poate spune că-și formulase vreun țel în acest război, scopul lui era să distrugă nazismul, vîzînd în acest lucru o condiție premergătoare reinstaurării unui echilibru de putere în Europa: o dată început războiul, nu avea nici un sens să se termine fără o înfrîngere decisivă a Germaniei. Acesta era scopul determinant pentru care Marea Britanie intrase în război și pentru acest scop ea trebuia să riște totul. Cît de mare a fost acest risc s-a putut vedea mai clar după încheierea evenimentului decît putea Churchill sau oricine altcineva să știe la momentul respectiv. Acest risc includea înfrîngerea Marii Britanii de către Germania, înlăturarea Marii Britanii din Europa și sfîrșitul Imperiului Britanic. O parte din acest preț, anume ultima, a fost pînă la urmă plătită, iar prețul perseverenței în fața faptelor descurajatoare din 1940 a fost încă patru ani de război, milioane de morți, grave distrugerii de imobile și pierderea de bunuri patrimoniale în străinătate. Diferența dintre Marea Britanie și Franța, în vara anului 1940, a fost că prima a avut de ales, pe cînd cea ce-a doua nu. În această privință, poziția Franței a fost mai simplă. Poziția Marii Britanii a fost mai grea tocmai datorită faptului că a avut de ales. Puține state din Europa au avut posibilitatea să aleagă: numai Uniunea Sovietică și Vaticanul, care au ales să facă tîrgul, și Marea Britanie, care l-a refuzat. Era un joc de noroc, deoarece Churchill nu avea cum să-i prevadă consecințele – dar el și-a dat seama că trebuie să intre în joc, deoarece miza era încercarea lui Hitler de a domina toată Europa continentală și, în momentele sale de delir vizionar, poate chiar întreaga lume. Cînd s-a ridicat din nou problema păcii, un an mai tîrziu, contextul se schimbase, dar problema centrală nu. Hitler, în pragul celei mai mari aventuri militare, invadarea Uniunii Sovietice, putea să fie mai dispus să încheie un tratat de pace cu Marea Britanie decît fusese în 1940, dar retragerea Marii Britanii din război ar fi asigurat dominația Germaniei (sau a Uniunii Sovietice) asupra continentului. Toți cei care, în 1940 și 1941, erau gata să discute o pace care ar fi

dus la un asemenea rezultat nu înțelegeau de fapt despre ce era vorba în acest război. Toți cei care mai repetă aceleași idei și acum, după cincizeci de ani, sînt la fel de ignorați.

III

Churchill nu a crezut niciodată că Marea Britanie ar putea înfrînge Germania fără ajutor. În istoria Angliei, pe care a studiat-o, aceasta a purtat războaie coloniale de una singură, dar războaie de mai mare importanță – numai cu aliați. Aliații erau întotdeauna o problemă, dar erau necesari. Trebuia să li se facă curte – înainte, unii erau chiar plătiți – și să li se accepte punctele de vedere. Cînd Churchill a devenit prim-ministru, Franța, Belgia și Olanda erau țări aliate, dar acestea au fost repede spulberate. Apoi, timp de un an, Marea Britanie nu a mai avut aliați. A dobîndit doi printr-un concurs de împrejurări : Uniunea Sovietică, atunci cînd Hitler a invadat-o în iunie 1941, și Statele Unite, cînd Hitler le-a declarat război în decembrie, după atacul japonez de la Pearl Harbor¹. Astfel, Hitler i-a furnizat lui Churchill aliații cu care aveau să ajungă la victorie, dar și problema capitală care va domina cea de-a doua jumătate a războiului – problema adaptării sau respingerii dorințelor lor și a impunerii propriilor dorințe. Înainte de acest moment critic, tema de bază a războiului dus de Churchill era așteptarea venirii americanilor².

Sosirea aliaților era o mare ușurare, dar avantajele întîrziu să apară. Americanii nu au pornit spre est înainte de sfîrșitul anului 1942, cînd s-au îndreptat nu spre Europa, ci spre Africa. Rușii, vlăguți de un an și mai bine, reușiseră să se împotrivescă invaziei germane în 1941, dar încă nu începuseră

-
1. Aceasta nu a fost pur și simplu o prostie cauzată de nepăsarea în fața primejdiei sau de nechibzuință, ci un calcul greșit. Într-un război mondial, fiecare combatant este expus la riscul de a lupta pe două fronturi. Hitler exploata această situație. În 1941, el nu era încă în măsură să înfrunte Statele Unite, dar Japonia putea acest lucru – ceea ce a și făcut. Hitler s-a alăturat iute agresorului, la trei zile după Pearl Harbor. Statele Unite au reușit însă să facă față furtunii japoneze, dovedindu-se capabile să lupte și să învingă pe două fronturi. Cît a mai durat războiul, au existat destule discuții aprinse cu privire la distribuirea efortului american între cele două fronturi, dar perspectiva unei eventuale înfrîngerii americane pe oricare dintre acestea se micșora vertiginos. Deși flota japoneză era un cîștig mult mai impresionant pentru cauza germană decît ar fi putut fi flota franceză, crearea unei alianțe active germano-japoneze a dezamăgit așteptările lui Hitler, deoarece Japonia a refuzat, în ciuda insistențelor germanilor, să însoțească declarația de război a Germaniei împotriva Statelor Unite printr-o declarație de război împotriva Uniunii Sovietice.
 2. Așa a fost și în primul război mondial, după 1916. Francezii îi așteptau pe americani să li se alăture pe frontul de vest în 1918. La Londra, Lloyd George și Robertson, veșnic unul la gîtul celuilalt pentru orice lucru, aveau opinii diferite și în această privință. Primul-ministru se declara în favoarea așteptării, șeful statului-major imperial dorea încă o demonstrație spectaculoasă de forță – care s-a dovedit a fi Passchendaele.

seria victoriilor zdrobitoare din 1943 (Stalingrad, Kursk). Marea Britanie a rămas izolată (salvată de cotopire în urma Bătăliei Angliei), dar amenințată în continuare de submarinele germane și incapabilă să dea Germaniei o ripostă mai substanțială decât blocada împotriva Europei, raidurile aeriene și instigarea la lupta de gherilă, acțiuni care urmăreau dispersarea forțelor germane, fără a însemna o confruntare directă, cu excepția zonei mediteraneene și a nordului Africii, unde operațiunile au fost continue din 1940 pînă la capitularea finală, în 1945.

Bătălia Angliei (în întregime) și Bătălia Atlanticului (în mare măsură) au fost britanice. Bătălia pentru Mediterana și țărmurile sale – nordul Africii, Grecia, Siria – a început ca o bătălie britanică, s-a extins prin cîteva campanii comune ale Marii Britanii și ale Commonwealth-ului și, la jumătatea războiului, a devenit progresiv o scenă dominată de americani, care aveau totuși grijă să acorde englezilor un statut aproximativ egal cu al lor, ca o recunoaștere a izbîndelor anterioare ale acestora și cu condiția ca americanii să fixeze limitele geografice pentru operațiunile tactice. Din iarna anului 1942-1943, au apărut unele întrebări stînjenitoare cu privire la dubla comandă și la sentimentele confuze care aveau ca fundal chestiunea: încotro ne îndreptăm mai departe? Churchill era profund legat de Mediterana ca principal teatru de război, deoarece aici avusese loc o victorie strălucită (El Alamein) și deoarece îi satisfăcea sentimentele intime de războinic ce se repede în toate direcțiile în mijlocul liniilor inamice și care, atunci cînd este pus în situația de a alege între o operațiune sau alta, le alege pe amîndouă. El se angajase în bătălia pentru Mediterana datorită simțului său istoric și din dorința de a apăra Imperiul. Malta era un cuvînt care îl mișca într-un mod aparte și, mai serios decât atît, era mult mai conștient decât mulți alții de importanța păstrării legăturii dintre spațiul mediteranean și Orientul Mijlociu. Din 1940 pînă în 1944, spațiul mediteranean a fost singurul loc în care englezii se puteau confrunta direct cu un dușman (în afară de Etiopia, care era o extindere a războiului împotriva Italiei); iar după 1942, acest spațiu a rămas în continuare, în mare măsură, problema englezilor, oricît de semnificative au fost contribuțiile americanilor, ale Commonwealth-ului – și ale francezilor. Dar Churchill nu privea păstrarea acestui spațiu ca pe o alternativă la un atac de mare anvergură, pornit din nordul Franței asupra Germaniei. El vedea acest lucru ca pe o problemă de actualitate, de care trebuia să se ocupe.

Războiul din nordul Africii a început cu campania britanică împotriva italienilor, în iarna anului 1940-1941, pusă la cale de Wavell și susținută de Churchill. Forțele armate ale lui Wavell au înaintat repede pînă la Benghazi. Wavell dorea să ajungă pînă la Tripoli, dar Churchill s-a opus. Apăruse

problema Greciei : dacă să se trimită sau nu forțe armate din Africa pentru a-i ajuta pe greci împotriva italienilor, care invadaseră Grecia trecînd prin Albania, cît și împotriva germanilor, care amenințau să invadeze Grecia pentru a-și scoate aliații italieni din încurcătură. Churchill nu se putea hotărî, dar apoi a încuviințat. Nici Wavell nu era foarte hotărît. Nu s-a luat nici o decizie înainte de februarie 1941, cînd trupele retrase din operațiunile nord-africane ale lui Wavell au fost trimise în Grecia, conform planurilor discutate de șefii de stat-major englez și grec (Dill și Papagos) și interpretate de fiecare dintre ei diferit, ceea ce a constituit prima verigă din lanțul de dezastre care a urmat. În același timp, în nordul Africii soseau forțele armate germane, conduse de unul dintre generalii favoriți ai lui Hitler, Erwin Rommel. Churchill ar fi putut reveni asupra angajamentului pe care și-l luase față de Grecia, dar nu voia să-l dezamăgească pe Papagos – și, pe deasupra, a acordat prea multă încredere excesiv de optimistelor îndemnuri ale lui Dill și Wavell. La sfîrșitul lunii martie, un puci antigerman la Belgrad l-a atras și pe Hitler în Balcani. Cîteva zile mai tîrziu, un alt puci, la Bagdad, a instituit un regim antibritanic în Irak. Hitler era acum pregătît să le trimită italienilor ajutoare în Grecia și în nordul Africii și se oferea să trimită arme noului guvern irakian (Irakul era, din punctul de vedere al englezilor, la jumătatea drumului spre India). Germanii au cîștigat Grecia înainte de luna aprilie și au ocupat Creta la începutul lunii mai. Trupele slăbite ale lui Wavell au fost înfrînte în nordul Africii, un contraatac întreprins în iunie a eșuat și el (Rommel avea un echipament mai bun și mai multe provizii) și Wavell a fost distrus. Toate acestea au constituit preludiul Actului I.

Actul I a cuprins seria de victorii și înfrîngeri din deșert și de pe coasta nord-africană, încheiată prin victoria de la El Alamein din octombrie 1942 și urmată de marșul armatelor britanice și a celor din Commonwealth către vest, în vederea joncțiunii cu trupele americane și engleze ce debarcaseră în Maroc și Algeria în noiembrie. Între aceste două armate se întindea Tunisia. Cei mai mulți dintre consilierii lui Hitler l-au sfătuit pe acesta să retragă armatele germane și italiene ale lui Rommel din Tunisia, dar Kesselring, aflat la Roma, i-a comunicat lui Hitler o părere contrară și l-a determinat să le trimită întăriri³. Hitler a preferat sfatul lui Kesselring și l-a urmat. Axa și-a păstrat acest cap de pod în Africa pînă în mai 1943, datorită acestei decizii, datorită înaintării încete a Forțelor aliate dinspre est, greșelilor inițiale făcute în vest și opoziției manifestate de Franța față de prezența anglo-americană în Tunisia. Rezultatul a

3. Descifrarea semnalelor interceptate ale lui Kesselring era una din cele mai fascinante îndeletniciri ale celor care lucrau cu informațiile Ultra la Bletchley Park. Puterea de convingere a lui Kesselring nu a dus, totuși, la rezultate prea bune, deoarece, deși a menținut armatele germano-italiene în Africa pentru încă vreo cîteva luni de zile, a slăbit forțele germane de la Stalingrad și din jurul acestuia, în special forțele aeriene.

fost previzibil, dar coordonarea acțiunilor în timp a luat-o razna, așa încât în ianuarie, la Casablanca, atunci când Churchill și Roosevelt s-au întâlnit ca să decidă ce vor face în continuare – să stabilească un scenariu pentru Actul II –, supozițiile pe care aceștia își fundamentau deciziile s-au dovedit eronate. Churchill presupunea că operațiunile militare în curs de desfășurare se vor termina în aproximativ o lună, că Mediterana era acum o mare cucerită de Aliați și că Normandia va fi invadată în acel an. De asemenea, dorea mai multe operațiuni în Mediterana. Dar între el și Roosevelt nu exista o adevărată comuniune de gândire. În timp ce Churchill, ca mulți alți englezi, se simțea în largul său pe Marea Mediterană, puțini americani simțeau același lucru. Pentru Roosevelt și consilierii săi, civili și militari, campania din Mediterana era o acțiune secundară, care începuse înainte de intrarea americanilor în război și care acum trebuia abandonată. După cum au evoluat lucrurile, au fost mai multe operațiuni în Mediterana, în 1943 și chiar mai târziu, dar nici vorbă de invadarea Normandiei înainte de 1944. Programul de la Casablanca nu s-a aplicat din două motive majore: incapacitatea de a asigura capitularea armatelor germano-italiene din Tunisia înainte de luna mai 1943 și dificultățile crescânde de armonizare a planurilor de acțiune ale Aliaiților, care se întâlneau față în față doar din când în când.

Deși comandanții englezi și americani erau în contact regulat și permanent, întâlnirile personale erau rare, iar hotărârile lor erau la cheremul întorsăturilor pe care le luau evenimentele sau al lipsei evenimentelor. Exista și o mare nesiguranță în privința scopului principal al unei invazii în Italia. Churchill a rostit o formulă celebră în care s-a referit la Marea Mediterană în general și la Italia în special ca fiind „burta neprotejată de platoșă” a Axei. Această expresie picantă, menită să încurajeze mulțimile mai degrabă decât să ațîțe spiritul ofițerilor de stat-major, putea însemna ori că italienii erau niște adversari slabi, ori că Germania era vulnerabilă în special în partea dinspre Italia. În primul caz, în care italienii deveneau ținta primară, o forță relativ modestă putea scoate Italia din război într-un timp relativ scurt. Dar dacă scopul principal al unei invazii în Italia era să-i înfrângă pe germani (iar pe italieni numai în mod colateral), atunci ar fi trebuit folosite forțe militare mult mai mari și strategii mult mai îndrăznețe: exista posibilitatea ca prăbușirea Italiei să determine retragerea Germaniei și deschiderea unui front-clește chiar împotriva Germaniei – dar creatorii acestui plan trebuiau să se aștepte și la contrariu. Tot ce știau ei despre Hitler și Kesselring indica o nouă tentativă de a întări și menține pozițiile germane din Italia cât mai la sud. Kesselring a protestat vehement împotriva retragerii din Toscana. Din punct de vedere strategic, Italia făcea parte din zona de război germană, fără a ține seama de structura sa politică.

Pînă la urmă, campaniile din Italia au fost transformate de Hitler în confruntări majore și prelungite ; „burta” s-a dovedit a nu fi deloc moale, iar victoriile Aliatilor – la limită. Ei au intrat în Roma doar cu o zi înaintea debarcării în Normandia și la opt luni după data stabilită de Comandamentul Aliatilor din Mediterana.

Așadar, Actul II a fost însăilât din mers (un mers cam încet). S-a jucat într-un mod șovăielnic, cu prea multe intrigi secundare și cu prea puțin elan. Sicilia a fost ocupată, Sardinia lăsată deoparte, Mussolini a căzut, Italia s-a predat, Aliatii au debarcat în Italia la Salerno și ceva mai la sud, nemții au recucerit o mare parte din Italia în loc să se baricadeze în nord, Mussolini a reapărut și – deja în 1944 – Aliatii și-au croit drum spre nord, ajungînd la Roma cu o zi înainte de invazia din Normandia, după ce au distrus Monte Cassino în calea lor. Actul III nu a mai existat. Campania din Italia s-a dovedit un drum închis. Cea mai ispititoare idee de valorificare a ei a fost propunerea de a înainta către nord-estul Italiei, pentru a intra rapid în Viena, dar aceasta nu era o posibilitate serioasă. Churchill, acuzat și atunci, și mai tîrziu de a fi avut o înclinație spre planurile strălucite, dar imposibil de pus în aplicare, nu a avut nici o legătură cu această idee, deși o vreme a fost atras de ea, gîndind că ar putea fi executată simultan cu *Overlord*. Nu putea rezista nici unei idei îndrăznețe, dar nici nu-și permitea să se îndepărteze prea mult de realitate. Principalul obstacol în acest caz era faptul că americanii nici nu au vrut să audă de acest plan.

Pentru Churchill, Italia era o cale de a ajunge la germani. Balcanii erau o altă cale, dar ambele zone erau mai mult decît atît. Era adevărat că Germania trebuia înfrîntă complet și că principala direcție de atac pentru realizarea acestei înfrîngerii trebuia să fie dinspre nordul Franței, dar rămînea cealaltă chestiune, aproape la fel de importantă, cea a Mediteranei. Pentru aliații săi și pentru mulți dintre colegii săi britanici, Mediterana nu era decît un cîmp de bătălie – dar Churchill nu a uitat nici o clipă că, după terminarea bătăliilor, Mediterana tot acolo avea să fie. Ea era pentru el la fel de reală ca și Europa, poate chiar mai mult. Închiderea acestei mări pentru vapoarele britanice timp de aproape trei ani fusese una dintre cele mai crunte lovituri ale războiului. Mediterana era mai importantă decît Italia sau Grecia prin ea însăși și această apreciere ne poate explica în mare măsură bizara lui insistență, mult prea optimistă, de a încerca să determine Turcia să intre în război ca aliat activ. Pretențiile Italiei în Africa puteau fi reduse la tăcere și nemții puși la locul lor, pe propriul lor versant din Alpi, dar în spatele acestei chestiuni practice mai era ceva : afirmarea semnificației geopolitice permanente a Mediteranei. Și nu numai a Mediteranei.

Mediterana nu se oprea brusc la țărmurile siriene. Ea conducea direct în Orientul Mijlociu și putea duce și în Europa de Est. Orientul Mijlociu a fost un teatru de război activ în ambele războaie mondiale. În primul, figurase într-un număr de acțiuni fără legătură între ele : începînd cu declarația de război a Turciei, în noiembrie 1914, și campania de la Gallipoli din anul următor, de la operațiunile germane și rusești din Caucaz și din Armenia pînă la altele, de-a lungul Eufratului, la revolta arabă și cucerirea Ierusalimului. Aceste episoade fuseseră sau se crezuse că sînt capitale pentru rezultatul războiului (chiar dacă uneori, modul în care erau conduse avea un aer de diletantism). Churchill fusese direct implicat în cîteva dintre ele. Cîteva decenii mai tîrziu, Orientul Mijlociu și petrolul său au ajuns să fie privite în primul rînd drept centre de profit – dar pentru Churchill, ele erau încă o parte integrantă într-un mare plan strategic. El fusese membru al ministerului implicat în prima companie britanică ce s-a ocupat de exploatarea petrolului iranian – un pas cel puțin la fel de important precum cumpărarea de către Disraeli a acțiunilor Companiei Canalului de Suez – și fusese prim-lord al Amiralității în perioada de trecere de la vapoarele cu aburi la cele cu combustibil petrolier. El era unul din primii inițiați în politica petrolului. În al doilea război mondial, petrolul din Orientul Mijlociu nu ajunsese încă să aibă importanța capitală pe care noile descoperiri din Kuwait și Arabia Saudită aveau să i-o aducă, dar, după submarinele germane din Atlantic, petrolul era al doilea element ce forma călcîiul lui Ahile al supraviețuirii economice a Marii Britanii. Churchill era atent la evoluțiile pe termen scurt și lung din configurarea echilibrului de forțe în lume. Aceste evoluții îi întăreau convingerea că Orientul Mijlociu era o zonă de importanță centrală – o viziune formată în primul rînd de evenimentele care se petreceau la vedere și de informațiile secrete asupra planurilor germane privind această parte a lumii, deoarece Churchill nu era singurul strateg înzestrat cu ochi ageri.

La Berlin, Abwehr-ul și alte servicii luaseră Orientul Mijlociu în vizor, țesînd intrigi împreună cu elementele antibritanice, plănuiind sabotaje împotriva englezilor și pregătindu-se – unii în secret, alții pe față – pentru o intervenție împotriva dominației britanice. Figura dominantă, după amiralul Wilhelm Canaris, comandantul Abwehr-ului, era generalul Helmuth Felmy. Felmy luptase în Orientul Mijlociu în primul război mondial, fusese înaintat la gradul de general în ajunul celui de-al doilea război mondial, căzuse în dizgrație în 1940, cînd fusese găsit răspunzător pentru dispariția unor hărți și documente secrete legate de iminenta invazie a Țărilor de Jos, dar fusese repus în funcție un an mai tîrziu (poate tocmai datorită experienței sale în Orient). Cînd, în aprilie 1941, un puci antibritanic la Bagdad l-a făcut pe Rashid Ali al-Gailani conducătorul efectiv al Irakului și cînd, o lună mai tîrziu, germanii au cucerit Creta, Felmy a fost trimis la Bagdad în calitate de comandant al unei noi misiuni militare, cu

intenția de a face acolo cartierul general al unui nou teatru de război cu o întindere nedefinită, dar aproape nelimitată. Felmy nu a mers mai departe de Alep, în Siria, deoarece lovitura dată de Rashid Ali a fost repede înăbușită, grație spiritului hotărât al lui Churchill. Felmy se reinstalase la Sounion, lângă Atena, de unde dirija o rețea mai realistă, cu tentacule în Siria, Turcia și Iran, mutându-se apoi, în 1942, în fruntea unei formațiuni de câteva mii de oameni, la mii de kilometri, în Caucaz, de unde spera să întreprindă câteva atacuri orientate spre Basra în Irak sau Teheran, ori spre amîndouă. La Berlin, unde au sosit în 1941 atît Rashid Ali, cît și Haj Amin el-Husseini, muftiu antibritanic de la Ierusalim, aceste planuri agitate s-au amestecat cu ambițiile mult mai mari ale lui Subhas Chandra Bose și ale Armatei Naționale Indiene, pe care o conducea. În toată această perioadă și mai tîrziu, forțele care li s-au opus acestora în Orientul Mijlociu au fost în totalitate britanice. Privind retrospectiv, pericolul reprezentat de Felmy ar putea părea lipsit de gravitate, dar nu puteau fi chiar atît de lesne trecut cu vederea la vremea aceea. El era încă viu în mintea englezilor la conferința de la Casablanca, din iarna anului 1942-1943, și nu a fost în totalitate înlăturat pînă cînd nu au fost stabilite cu exactitate consecințele depline ale bătăliilor din 1943, de la Stalingrad și Kursk⁴. Churchill nu a salvat dominația britanică din Orientul Mijlociu, dar era pe drept cuvînt preocupat să împiedice trecerea zonei de sub dominația britanică sub cea germană – indiferent dacă acest lucru putea fi sau nu considerat un obiectiv salutar sau, pînă la urmă, posibil.

Orientul Mijlociu era, în final, o poartă de intrare în Europa sau, cum îl considerau englezii, o intrare de serviciu. Această cale de acces a fost transformată de victoriile lui Stalin dintr-o posibilă opțiune strategică, în una profund politică, cu implicații întrezărite de unii, dar neapreciate în profunzime de nimeni la acea vreme. Churchill fremăta. Strategiile sale din Est sau ciudățeniile sale – spuneți-le cum vreți – nu erau în mod intrinsec greșite, dar aveau un punct slab printr-o premisă pe care Churchill o acceptase fără echivoc: operațiunea *Overlord*. Strategiile sale erau incompatibile cu *Overlord*, dar Churchill nu s-a gîndit niciodată să renunțe la această operațiune, care însemna modalitatea prin care americanii, care tocmai se alăturaseră războiului din Europa, puteau ajunge să-i înfrîngă pe germani. *Overlord* era pe de-a-ntregul o operațiune americană, care trebuia plănuită și condusă după strategiile americanilor, dintre care una era să ucidă cît mai mult*. S-a afirmat de multe ori că

4. Ceea ce nu se cunoștea la vremea aceea erau rivalitățile care au contribuit la distrugerea acestor planuri. Germanii erau preocupați să-și tăinuiască planurile față de italieni, cărora Hitler le promisese toate pămînturile arabe la sud de Turcia. Rashid Ali și muftiul erau la cuțite. Abwehr-ul și ministerul german de externe erau de asemenea în dezacord aproape tot timpul.

* Joc de cuvinte, în original, între *overlord* (suzeranul) și *overkill* (omorîre excesivă) (n.tr.).

englezii în general și Montgomery în special erau exagerat de precauți când era vorba să riște vieți omenești, dar, în felul lor, americanii – și de această dată, și în războaiele ce aveau să mai apară – au refuzat, cel puțin la fel de mult ca englezii, să înceapă o operațiune înainte ca victoria să fi fost scrisă cu multă grijă în scenariu. Pe această bază, atacul împotriva Germaniei putea fi declanșat numai traversînd Canalul Mîneei și pornind dinspre Anglia, deoarece nu exista nici un alt loc unde s-ar fi putut strînge uriașele forțe militare care urmau să fie folosite. O campanie desfășurată în Est, în tandem cu *Overlord*, era pentru americani irelevantă și deranjantă. Ea ar fi fost o posibilitate practică numai dacă ar fi înlocuit operațiunea *Overlord* și dacă ar fi putut fi desfășurată cu succes la o scară mai mică decît *Overlord*. Ar fi fost, în consecință, o acțiune riscată pînă la limita nebuniei. Nimeni, nici chiar Churchill, nu s-a gîndit vreodată la așa ceva și este imposibil să susținem, chiar retrospectiv, că presupusele cîștiguri de pe urma ei ar fi putut cîntări mai greu în balanță decît complexitatea ei logistică și riscurile strategice implicate. O asemenea operațiune ar fi putut schimba lumea, dar acesta nu este un motiv suficient pentru a spune că ea ar fi trebuit încercată.

IV

Mintea complicată a lui Churchill putea fi foarte supărătoare. Să ai idei strălucite nu este un lucru rău, dar să ai prea multe și necontrolate poate fi periculos de derutant sau de-a dreptul dezastruos. Churchill le-a făcut viața extrem de dificilă principalilor săi comandanți și consilieri și firea sa morocănoasă, uneori capricioasă, a micșorat încrederea aliaților săi în el. În chestiuni militare, se purta ca o întregă baterie de tunuri scăpată de sub control. Cu subalternii săi civili putea avea un comportament de-a dreptul necivilizat. Obiceiul lui de a adopta un orar ciudat de lucru era o dovadă de lipsă de considerație față de alții, ca să nu spunem mai mult. Campania din Italia, totuși, a fost mai degrabă prost executată decît prost concepută și decepțiile pe care le-a pricinuit nu pot fi puse cu totul în seama lui Churchill. Ea nu lămurește nici întrebarea crucială, legată de relațiile lui Churchill cu principalii săi aliați.

Churchill cunoștea și accepta faptul că acești aliați erau mai puternici decît el, dar nu s-a văzut pe sine și nici nu le-a permis altora să-l vadă ca pe un triumvir lipsit de importanță. Toți triumvirii erau egali, chiar dacă unii dintre ei erau mai egali decît ceilalți. Churchill cultiva cu asiduitate bunăvoința lui Roosevelt (ceea ce nu era prea greu) și-l îndemna să intre în război (ceea ce nu era prea ușor). El a reușit să determine SUA să-și trimită în Marea Britanie o mare parte din producția de război, iar cînd Marea Britanie nu a mai avut barfi

ca să plătească, bunele sale relații cu Roosevelt l-au ajutat să obțină aprobarea, în Congresul american, la începutul anului 1941, a unui credit – cel mai bun lucru, în lipsa angajării active în război. Dar angajarea americanilor în război nu s-a datorat lui Churchill. Ea a fost determinată de Hitler când, după Pearl Harbor, acesta a comis extraordinara greșeală de a declara război Statelor Unite. Nu este deloc sigur că Statele Unite – adică, în această situație, președintele american *împreună cu* Senatul – ar fi declarat război Germaniei numai ca să sprijine Marea Britanie care, exceptând submarinele germane, nu era grav amenințată; și este sigur că nu ar fi declarat război Germaniei ca să vină în ajutor Uniunii Sovietice. Modul americanilor de a se angaja în război era să promită orice formă de ajutor, mai puțin trupe, ceea ce semăna foarte mult cu modul Angliei de a purta război în secolul al XVIII-lea: să plătească pe altcineva care să lupte efectiv, ceea ce nu este o politică rea, dacă îți poți permite să plătești, deși unii o considerau o lașitate.

După ce acceptase Uniunea Sovietică drept aliat pe la jumătatea anului 1941 și dobândise un alt aliat în Statele Unite la sfârșitul aceluiași an, grijile militare ale lui Churchill au început să fie însoțite și de necesitatea de a face diplomatie pe două fronturi. Maniera în care își trata aliații a fost și atunci, și acum criticată – dar, legat de război sau de problemele de după război, ea nu a fost decît marginal eronată. Ca mulți alți lideri britanici, Churchill credea că americanii îi consideră pe englezi niște frați mai mari, cu pretenții speciale de la frații lor mai mici în vremuri de restriște, în timp ce, dacă păstrăm analogia cu familia, era mai aproape de adevăr dacă s-ar fi văzut pe sine așa cum îi vedeau americanii, ca pe niște unchi venerabili, plini de obiceiuri proaste, deplorabile și învechite (cum ar fi imperialismul și protecționismul). Au existat unele aluzii la această discrepanță în cursul primei întâlniri pe teme de război dintre Churchill și Roosevelt, dar natura extrovertită a lui Churchill a micșorat obstacolele aflate în calea prieteniei, iar Roosevelt nu avea nici un motiv să le facă explicite; iar atît timp cît rezultatul războiului era îndoielnic, cei doi lideri au luat măsuri ca alianța să depășească tensiunile interne. Churchill își puna atît de mare nădejde în alianța cu americanii, încît a permis optimismului său să mascheze anumite realități și a creat în Anglia mituri despre relația anglo-americană care nu existaseră înaintea războiului și care au creat neînțelegeri după război. Poate că el chiar ajunsese să creadă că întruchipa, alături de Roosevelt, spiritul popoarelor anglo-saxone într-o asemenea măsură, încît parteneriatul lor personal se ridica la nivelul unui fapt politic. Dacă așa a fost, atunci era o greșeală – dar nu una care să împiedice conducerea războiului. S-ar putea ca această părere a lui Churchill să fi fost chiar de ajutor, deși englezii au plătit mai tîrziu prețul acestei iluzii.

Despre Stalin, Churchill nu-și făcea prea multe iluzii, dar avea câteva în privința propriei sale influențe asupra acestuia. Încrederea lui Churchill în virtuțile contactelor personale și ale pericolelor trăite în comun dădea culoare diplomației sale. Prima lor întâlnire a fost un dezastru aproape total, dar și o dovadă semnificativă că nici unul nu își putea permite să rupă legăturile în acest stadiu de început, lucru știut de amândoi. Criticile la adresa legăturilor de mai târziu dintre Churchill și Stalin merg pînă acolo încît să spună că Churchill putea și ar fi trebuit să fie mai dur. Principalul motiv îl constituie Polonia. Chestiunile controversate au fost constituirea guvernului postbelic al Poloniei – format din polonezii care petrecuseră războiul la Londra sau din polonezii din Polonia, selectați de Stalin din rîndul persoanelor suficient de supuse Moscovei – și frontierele Poloniei postbelice, pe care Stalin dorea să le împingă cît mai spre vest, în detrimentul Germaniei, ca să poată dobîndi pentru sine ceea ce făcuse parte din Polonia antebelică. Principalele trăsături ale acestui conflict au fost ocuparea Poloniei de către Stalin, ca o consecință a retragerii Germaniei pe frontul de est și relativa indiferență a lui Roosevelt față de problema Poloniei și față de frontierele europene în general.

Polonezii din Londra, față de care Churchill era foarte înțelegător, au ajuns să-l irite totuși cu rugămințile lor ieșite din comun, iar această iritare s-a agravat atunci cînd aceștia au reușit să pună în pericol relațiile sale cu Stalin. Churchill i-a spus lui De Gaulle într-o anumită ocazie că în orice conflict între aliații săi francezi și americani, el avea să fie întotdeauna de partea americanilor – și așa a și făcut, chiar și atunci cînd Roosevelt s-a dovedit de-a dreptul obtuz în privința problemelor francezilor. La fel a făcut și cu polonezii. În Europa de Est, principala preocupare a lui Churchill era să-i mențină pe ruși în stare de luptă, cel puțin pînă cînd armatele lui Hitler ar fi fost suficient de zdruncinate. În limitele acestei preocupări – și anume strict între aceste limite –, el era dispus să facă ceva pentru polonezi; iar cînd polonezii, în mod firesc preocupați la rîndul lor de viitorul Poloniei, nu au manifestat înțelegere pentru poziția lui Churchill, presîndu-l să ducă o politică pe care el nu o dorea, atunci acesta și-a pierdut răbdarea. Problema nu era independența Poloniei, ci viitoarea așezare geografică a acesteia – iar adevărul este că, în momentul declanșării ofensivei din Vest, aceste frontiere erau deja fixate. Dacă americanii și englezii ar fi debarcat în Franța în 1943, după cum mulți, inclusiv rușii, cereau cu înfocare, forțele care ar fi determinat viitorul Poloniei ar fi fost cu totul altele. Dar, din cauză că Aliații occidentali nu au trecut Rinul mai devreme de 1945, nici englezii, nici americanii (și cu atît mai puțin polonezii) nu au putut face mare lucru ca să-l împiedice pe Stalin să acționeze după bunul său plac – adică să instaleze un guvern polonez ales de el și să fixeze granițele Poloniei fără nici

un pic de considerație față de argumentele aliaților săi. Churchill nu putea decît să ceară concesi, iar Stalin nu avea nici un motiv să facă vreuna. Întrebările care s-au pus retrospectiv sînt următoarele : Oare Churchill a dat prea multă importanță alianței cu rușii în 1944 ? Nu ar fi fost mai bine dacă ar fi amenințat că va rupe această alianță ? Pentru a adopta o asemenea linie dură, existau două precondiții : înțelegerea anglo-americană și voința de a apăra ceea ce era amenințat, chiar dacă acest lucru risca să-l facă pe Stalin să încheie o pace separată cu Hitler.

În ciuda numărului substanțial de polonezi din Statele Unite, Roosevelt nu era foarte interesat de Polonia. Era, în schimb, foarte interesat să păstreze alianța cu Stalin, nu numai împotriva lui Hitler, ci și pentru o viitoare ofensivă a rușilor împotriva japonezilor, în China. Este greu de crezut că Roosevelt ar fi considerat frontierele Poloniei sau virtuțile clasei politicienilor polonezi ca fiind atît de importante încît să merite o ruptură a relațiilor sale cu Stalin și este imposibil de crezut că Stalin ar fi acordat o cît de mică atenție unui ultimatum dat de Churchill, dacă acesta nu ar fi fost sprijinit de Roosevelt. Dacă raționamentul este corect, atunci nici una dintre cele două precondiții expuse mai sus nu putea fi satisfăcută și, în consecință, răspunsul la cea de-a doua întrebare este negativ. Prima întrebare devine abstractă, deși ea continuă să ne intrige. Elementul fundamental în atitudinea lui Churchill față de Stalin este convingerea lui că Stalin, oricum ar fi fost el în alte privințe, era o amenințare mai mică decît Hitler pentru Europa și pentru poziția Marii Britanii în Europa. Criticii lui Churchill, în acest context, nu au decît să infirme această afirmație.

Churchill a fost acuzat de o mare incompetență sau de trădare în privința restului Europei de Est. Aceste acuzații se concentrează asupra a două întîlniri : întîlnirea lui cu Stalin, la Moscova, în octombrie 1944, și întîlnirea celor trei lideri, la Ialta, în februarie 1945. Acuzația este că el nu a făcut suficient pentru a salva Europa de Est (în afară de Grecia) de spolierea răzbunătoare și de tirania lui Stalin și că s-ar fi ploconit în fața lui Stalin. Prin octombrie 1944, armatele sovietice au intrat în România, Germania, Iugoslavia și Slovacia și au silit Bulgaria să declare război Germaniei. Roosevelt nu s-a dus la întîlnirea de la Moscova din cauza iminentelor alegeri, ce aveau să-l facă președinte pentru a patra oară. Totuși, a fost o oarecare neliniște printre americani în legătură cu ce rezultate ar fi putut obține Churchill de unul singur. Ceea ce a făcut el a fost o încercare de a limita libertatea lui Stalin, cîștigată de armatele sale, de a dispune de Europa de Est și Centrală după cum voia. Înainte de Conferința de la Teheran, din noiembrie 1943, Churchill sperase să impună o serie de astfel de limite luînd parte, alături de americani, la operațiunile militare de pe frontul de est ; dar, prin octombrie 1944, orice proiect de operațiuni comune de acest

soi s-a spulberat, iar alternativa de a-l stăvili pe Stalin printr-un acord negociat era slabă și a fost condamnată dinainte la eșec.

De pe la mijlocul anului 1943, a devenit evident că armatele lui Stalin erau în postura de a ocupa și controla cea mai mare a Europei de la est de Germania. Churchill se temea că aceste cuceriri s-ar putea extinde pînă la Istanbul și chiar pînă în Italia. Ceea ce nu se știa sigur era cînd se vor produce acestea și Churchill gîndea să se folosească de timpul disponibil pentru a introduce un alt element de incertitudine : să facă în așa fel încît viitoarele cuceriri sovietice să nu fie în întregime sovietice sau, cu alte cuvinte, să intre și el în această piesă. De aici, joaca lui cu operațiuni serioase, spre exemplu cele din Marea Egee, care trebuiau urmate de înaintări în Balcani, pe valea Dunării și în Austria, cu ajutorul Turciei și al Italiei (dacă era posibil). Se poate ca toate aceste planuri să fi fost himerice. Este greu să le judecăm, de vreme ce preludiul din Marea Egee a fost un fiasco și următoarele sale viziuni s-au spulberat. În orice caz, americanii erau total nemulțumiți. Ei erau hotărîți să păstreze o relație cît mai bună cu Stalin și se temeau că bătrînul imperialist Churchill mai purta încă vechile bătălii anglo-ruse din vremuri apuse. Și culmea ironiei, dacă ne gîndim la istoria postbelică, ei se temeau ca Churchill să nu devină mai degrabă rusofob decît germanofob. De aceea, Churchill a fost silit să încerce o altă tactică. În loc să-și impună punctele de vedere prin participare fizică, a început să recurgă la lingușeli diplomatice – ceea ce, în mod inevitabil, a dus la micșorarea orizontului de așteptare. Făcînd aceasta, el urma probabil exemplul lui Eden, a cărui abordare era întotdeauna mai mult diplomatică decît strategică. În Foreign Office circula o idee lansată de Eden cu privire la modalitatea prin care Stalin putea fi făcut să renunțe la orice pretenție de a se amesteca în Grecia, în schimbul unei renunțări similare din partea Marii Britanii, care se obliga să nu intervină în România. Eden nu a primit nici un fel de încurajare din partea Washingtonului, unde propunerea lui a fost tratată ca o deplorabilă întoarcere la politica sferelor de influență (privită de americani ca un păcat) și, în acest timp, rușii au ocupat România (și Bulgaria) și l-au silit pe regele Mihai – care demisese guvernul progerman al lui Antonescu – nu numai să accepte comuniști în guvern (ceea ce el hotărîse deja să facă), dar, curînd după aceea, să abdice. Cînd Churchill a sosit la Moscova în octombrie 1944, puterea sovietică fusese deja instaurată, iar Stalin avea efectiv libertatea de a trata toată Europa Centrală și de Est, cu excepția Greciei, ca o *tabula rasa*. Chiar și mai înainte, la Teheran, Churchill trăsesese concluzia că refuzul americanilor de a avea în vedere orice operațiune serioasă anglo-americană, cu excepția celei din Franța, ducea în mod silit la acest rezultat. Prin urmare, la Moscova, un an mai tîrziu, scopul său era să născocească o piedică împotriva prea marii libertăți de acțiune a lui Stalin în teritoriile pe care le cucerise sau pe care urma să le cucerească.

În cursul discuțiilor lor, Churchill i-a dat lui Stalin o hîrtie pe care își notase cîteva cifre. Acest petec de hîrtie fusese învrednicit, în anumite privințe, cu titlul de „acord de procentaj”. Era o listă cuprinzînd țările Europei de Est (altele decît Polonia) și care stabilea în dreptul fiecăreia dintre ele două procentaje care, după cum a sugerat Churchill, puteau fi luate, în linii mari, drept indicatori ai intereselor relative ale aliaților occidentali și ale Uniunii Sovietice : astfel, România – 90/10 la sută în favoarea Uniunii Sovietice, Grecia invers. Stalin a acordat sau s-a prefăcut că acordă prea puțină atenție acestor avansuri cifrice, iar Churchill a renunțat la ele, retrăgînd propunerea. Nu a existat niciodată vreun acord și nici din partea lui Churchill nu a existat vreo intenție de a încheia un tîrg formal sau precis. Cifrele notate de el nu erau totuși lipsite de noimă. Obiectivul lui Churchill era pur și simplu să pretindă ca Marea Britanie și Statele Unite să aibă un cuvînt de spus în orice s-ar putea întîmpla în țările ce aveau să intre în sfera sovietică. Era o încercare de a nu fi lăsat pe dinafară. La Ialta, în februarie (moment în care și Budapesta se predase în fața forțelor sovietice), poziția occidentală era încă și mai slabă și tot ce au putut obține Churchill și Roosevelt a fost un acord în privința unei Declarații referitoare la Europa Eliberată, o declarație de principiu pe care Stalin a ignorat-o de îndată ce a considerat că era prudent să o facă. El nu ar mai fi aderat oricum la un acord care să-i limiteze și mai mult libertatea de acțiune în Europa de Est. Churchill și Roosevelt au acceptat puținul pe care l-au putut obține, cu riscul de a da impresia că sînt păcăliți de Stalin. Poate că ar fi făcut mai bine să nu accepte nimic, dar climatul politic era încă unul în care se mai întrezăreau unele speranțe slabe, mai degrabă decît unul de abandonare cinică. Întîlnirea de la Ialta a avut loc cu un an prea tîrziu. Jumătate din Europa era deja în mîna lui Stalin. Ceea ce urma să facă aici depindea de felul în care avea să aprecieze el cursul evenimentelor pe care tot el și armatele sale le creaseră. El credea că Europa de Est era o gubernie în imperiul lui – și așa și era, dacă avea grijă să stea deoparte, adică să nu se mai amestece în spațiul mediteranean.

V

Oamenii mari nu sînt fără cusururi. Cel mai adesea, ele nici nu apar. În întreaga panoramă a celui de-al doilea război mondial, numai figura lui De Gaulle a stat alături de Churchill ca un mare conducător național în vreme de război. Churchill era un om de o mare tenacitate și un mare curaj – două calități deosebit de valoroase în vremuri de grea cumpănă și de pericol extrem. El avea o rară capacitate de a face diferența între ceea ce era vital și ceea ce era nesemnificativ, cu o tenacitate deosebită în a îndepărta compromisurile atunci

cînd în joc se aflau probleme capitale și cu un surprinzător dar de a cîștiga încrederea tuturor. Cîștigarea unui război cere ceva mai mult decît arme, înțelepciune, disciplină, sacrificiu și noroc ; cere, de asemenea, să ai inspirație – și Churchill era înzestrat cu așa ceva. El nu era un om bun la toate, dar a fost omul potrivit pentru scurtul interval de timp, atît de încărcat, care l-a făcut nemuritor.

Capitolul 5

FRANȚA ȘI REÎNNOIREA

I

Franța a intrat în război cu ezitări, a capitulat zece luni mai târziu, după ce luptase șase săptămîni, și a ajuns atît de divizată în interior, încît se afla la limita unui război civil. Un colaps atît de abject al unei mari puteri era aproape fără egal în istoria europeană modernă. Recuperarea unei mari părți din această putere a fost și ea la fel de surprinzătoare. Aceasta a impus schimbări complete, radicale, în politică și în atitudini, bazate pe o gîndire serioasă și creativă.

Capitularea Franței, în iunie 1940, a fost inevitabilă din punct de vedere psihologic, deși nu și logistic. Guvernul francez și unele din forțele sale militare, în special cele navale și aeriene, ar fi putut să se refugieze în nordul Africii și chiar începuseră să o facă. Dar logistica nu este totul. Franța nu mai dorea să lupte. Era năucită de amploarea și rușinea înfrîngerii sale și se temea de anarhie. Un sfert din totalul populației se refugiasse ; aproape două milioane erau prizonieri sau dispăruți ; 300.000 fuseseră uciși sau grav răniți ¹. Guvernul era într-o stare generală de confuzie și circulau zvonuri despre o preluare a puterii de către comuniștii parizieni, apăreau viziuni înspăimîntătoare ale unei a doua Comune din Paris și ale unei repetări a chinurilor ce urmaseră după înfrîngerea asemănătoare, suferită de Franța tot în fața Germaniei, cu 70 de ani înainte : *La Débâcle* *. Atacul lui Hitler, început pe 10 mai, a grăbit demisia primului-ministru, Paul Reynaud, nu ca în cazul lui Neville Chamberlain, pentru o mai bună continuare a războiului, ci pentru a-i pune capăt. A fost

1. Suferința nu s-a terminat aici. Cam 60.000 au fost uciși de raidurile aeriene englezești asupra unor ținte franceze – cu tot atîta brutalitate ca și grelele pierderi suferite de englezi în urma raidurilor germane asupra Marii Britanii. Gestapoul a terorizat populația prin tortură și crime și, din 1943, 600.000 de francezi au fost duși în Germania pentru muncă silnică. De aici provine o mare parte din amarnica dorință de răzbunare împotriva colaboraționiștilor. Spre sfîrșitul războiului, germanii au trecut la represiuni în masă și la atrocități împotriva Rezistenței și a presupușilor săi aderenți. Costurile ocupației au fost stabilite la o sumă uriașă, pe care francezii au calculat-o în mărci, au mărit-o prin devalorizarea cu 25% a francului și au reclamat-o cu insistență.

* *Prăbușirea* (n.tr.).

semnat un armistițiu pe 24 iunie. Franța a fost dezmembrată. Alsacia și Lorena i-au fost smulse, ca un prim pas spre anexarea la Germania ; departamentele din nord-est au fost plasate sub o guvernare militară germană, cu cartierul general la Bruxelles ; nordul Franței, întreg Canalul Mîneicii și coastele Atlanticului au devenit teritorii germane ocupate, conduse de autorități civile și militare germane cu sediul la Paris ; pămînturile Franței la sud de valea Loarei au fost declarate „zonă liberă”, iar unele bucăți din sud-est au fost alocate Italiei, care intrase în război, printre altele, și pentru a le putea dobîndi. Această stare de fapt s-a schimbat în noiembrie 1942, cînd forțele anglo-americane au debarcat în nordul Africii și ocupația germană s-a extins asupra întregii Franțe, cu excepția secțiunii italiene, care, aflată pînă acum numai sub supraveghere italiană, a devenit teritoriu sub ocupație militară italiană.

Mai exista totuși și un guvern francez. După înlocuirea lui Reynaud cu mareșalul Pétain, guvernul a fugit la Paris, via Tours, spre Bordeaux. După armistițiu, guvernul a hotărît să nu mai rămînă la Bordeaux, care se afla în zona de coastă ocupată de germani, dar nici să se întoarcă la Paris, deși avea dreptul să o facă, iar germanii se așteptau sau poate chiar doreau acest lucru. Guvernul s-a îndreptat spre centrul Franței și s-a oprit la Vichy, fără a avea la început intenția să rămînă acolo. Existența acestui guvern pe tot restul războiului, cît și localizarea lui departe de Paris au fost fapte esențiale în istoria acelor ani. Vichy a reprezentat continuitatea, deoarece printre personalitățile de aici, de la mareșalul Pétain în jos, se aflau reprezentanți importanți ai instituțiilor civile și militare din cea de-a treia Republică. Totodată, deși guvernul era dominat de forțele de dreapta, nu era chiar în întregime de dreapta. Legitimitatea sa putea fi pusă sub semnul întrebării, de vreme ce depindea de voturile unor rămășițe de Parlament, care erau folosite pe față pentru subminarea Republicii și pentru crearea unei oligarhii autoritare. Totuși, nu exista nici un alt guvern care să aibă vreo pretenție de legitimitate : alternativa la guvernul de la Vichy era nulă. De Gaulle era aproape necunoscut în Franța (și în alte părți, de asemenea), iar apelurile sale către guvernatorii coloniali francezi și către generali au rămas, de cele mai multe ori, fără răspuns. Marea majoritate a poporului francez nu era încă pregătită să se gîndească la viitor, deoarece problemele cotidiene nu îi lăsau timp pentru nimic altceva. Prima dintre aceste probleme era pacea, iar cea de-a doua era eliberarea și întoarcerea prizonierilor de război în Franța. Pétain era un om pe care te puteai bizui că va face tot posibilul să transforme armistițiul într-un tratat de pace și să obțină eliberarea prizonierilor. Era pe deplin un om al ordinii, care se împotriva haosului și știa să întruchipeze un conducător de stat : el a dat o oarecare demnitate unei scene de fapt jalnice. Acest lucru era suficient la vremea aceea și puțini erau cei ce doreau să pună întrebări

incomode, cum ar fi, de exemplu, dacă era fascist. Chiar dacă au pus aceste întrebări, la fel de direct cum știu să o facă istoricii, trebuie să fi ajuns probabil la concluzia că el se situa la limita dintre conservatorismul reacționar și fascism – o ilustrare potrivită pentru dificultatea de a defini un fascist și o prevestire a ceea ce regimul său avea să devină. Adevărul era că Pétain avea o autoritate morală apreciabilă. Cît de mult îi datora Franța pentru ceea ce făcuse în 1917 este probabil o întrebare pentru experți, dar că această datorie era mare aproape toți francezii știau cît se poate de bine. Și nici nu era, în 1940, o relicvă senilă, după cum a fost descris cîțiva ani mai târziu. A adus o mîngîiere spirituală, în maniera și limitele unei icoane. Nimeni altul nu ar fi putut face mai mult.

Regimul de la Vichy a fost distrus de contradicții cărora nu le-a putut face față. A sfîrșit prin a se pîngări și înjosi. Pe de o parte, încheierea păcii și eliberarea prizonierilor însemna menținerea unor relații bune cu germanii, dar, pe de altă parte, în mai puțin de doi-trei ani, aceste bune relații au ajuns să însemne recrutarea altor francezi pentru munca silnică în economia germană de război și participarea la masacrarea în masă a evreilor din Europa. Mai mult chiar, extinderea ocupației germane în noiembrie 1942 a diminuat autoritatea guvernului de la Vichy, și așa slăbit de activitățile semioficiale de la Paris ale sicofanților progermani și ale fasciștilor, care erau tratați de germanii din capitala Franței drept canale alternative prin care puteau să-și rezolve mai repede treburile în Franța. Atîta timp cît a existat zona liberă, guvernul de la Vichy a avut destulă autoritate într-o bună parte din Franța pentru a-și justifica pretențiile și a-și salva adeviziunea populară, dar, o dată cu absorbirea acestei zone libere în teritoriile ocupate, el a devenit neimportant. Mai mult decît atît, debărcările Aliatilor în nordul Africii, care au grăbit ocupația întregii Franțe, au coincis cu moartea celui mai prezentabil ministru al lui Pétain și au dus la înființarea unui centru rival de putere pe teritoriile franceze din Africa, un centru pe care guvernul de la Vichy nu l-a putut cîștiga și aduce de partea sa. În timp ce evenimentele din Franța din 1942-1943 (în special munca forțată) și apariția posibilității înfrîngerii Germaniei au transformat rezistența pasivă într-una activă, evenimentele din Africa i-au dat lui De Gaulle posibilitatea să-și transforme biroul din Londra într-un guvern în expectativă, ce avea să se instaleze în Algeria franceză.

Al doilea om important din guvernul de la Vichy era Pierre Laval, pe care Pétain nu îl plăcea, ca pe mulți alții, de altfel. Laval avea două puncte forte : era inteligent și știa cum să se facă măcar apreciat, dacă nu plăcut. Pétain l-a numit prim-ministru, dar l-a demis în decembrie 1940. A rămas fără funcție, dar bine plasat în culise, pînă în aprilie 1942. Motivele acestei concedieri nu au fost niciodată elucidate. S-a susținut că cei doi erau adepții unor politici diferite

în privința marilor probleme ale momentului și este sigur că se deosebeau extrem de mult și prin caracterele și trecutul lor, dar asta nu înseamnă că liniile lor politice erau foarte diferite. Amândoi priveau viitorul nu numai din perspectiva depunerii armelor, ci vedeau în acest armistițiu preludiul încheierii păcii și apoi al alianței Franței cu Germania. Totuși, Pétain a ajuns repede la concluzia că Laval își asuma prea multă răspundere, depășindu-și rangul și tratându-l pe mareșal ca pe un simplu element de decor. Înainte de a-l demite pe Laval, Pétain și-a dat însă osteneala să-i scrie lui Hitler, pentru ca acesta să-l susțină, asigurându-l pe fűhrer că politica Franței nu se va schimba și că succesorul lui Laval va fi tot un politician devotat colaborării cu Germania. Hitler a fost supărat de înlăturarea lui Laval. Nu era bine informat despre problemele franceze și se temea, fără motiv, că Pétain adoptă o tactică mai puțin supusă în relațiile franco-germane, în timp ce, în realitate, diferențele principale dintre cei doi oameni politici francezi constau, în primul rînd, în sentimentele deschise progermane și antibritanice ale lui Laval și într-o rezervă din partea lui Pétain, ceea ce isca o oarecare neliniște în mintea germanilor. Altă diferență era tendința lui Laval de a privi în viitor, în timp ce Pétain era mai degrabă dispus să ia lucrurile așa cum erau și să lase viitorul să se înfățișeze singur, fără ca el să intervină. Pétain nu voia să-și mărească povara sarcinii sale făcîndu-și gînduri negre despre viitor sau despre actualele necazuri. Pe de altă parte, în ochii lui Pétain, Laval petrecea prea mult timp croind planuri grandioase legate de cooperarea franco-germană într-o Europă postbelică ce nu apăruse încă – o sarcină care părea fără noimă atunci, printre rămășițele și nedumeririle Franței din acele vremuri de război.

Primul succesor al lui Laval a fost Pierre-Étienne Flandin, care nu a fost decît un înlocuitor provizoriu. Cu mult înainte de război, atît Laval, cît și Flandin înțeleseseră că trebuie pus capăt certurilor dintre Franța și Germania, dar, în situația extrem de delicată din 1940, Laval era prea demonstrativ, iar Flandin prea ezitant, astfel că nu s-a ajuns la nici un rezultat. Amândoi erau nesiguri de direcția pe care ar fi trebuit să o imprime relațiilor franco-germane. Comisia comună de armistițiu avea o competență limitată și multe implicații umiltoare. Să trateze cu autoritățile germane de la Paris însemna pentru guvernul de la Vichy să se degradeze, să-și frece coatele cu cei mai înverșunați dintre fasciștii francezi care se aciuseră în jurul cartierului general nazist civil și militar din capitala Franței. Ceea ce doreau cel mai mult Laval și Flandin era o legătură directă cu Berlinul și cu diferitele cartiere generale ale fűhrerului, dar Hitler nu a binevoit niciodată să le acorde acest statut. Era mult mai puțin interesat de reconcilierea și parteneriatul franco-german decît erau politicienii francezi.

A treia alegere a lui Pétain pentru funcția de prim-ministru a fost amiralul Darlan, care a propus să se adopte o atitudine chiar mai tranșantă decît a lui Laval, care asocia umilința cu vanitatea, sau decît a lui Flandin, care părea mulțumit de *attentisme*. Darlan avea o viziune diferită asupra colaborării Franței cu Germania. Intenționa să redobîndească cele mai importante bunuri ale Franței – flota și coloniile ei – și, în timp ce viziunea lui Laval despre cooperarea franco-germană era un directorat al afacerilor europene, cea a lui Darlan era o împărțire a continentului european între Germania și Franța (care și-ar fi păstrat intact imperiul), fiecare dintre ele avînd o putere egală. Nu este sigur că Darlan și-ar fi găsit simpatizanți în Germania. Viziunea lui semăna cu cea a lui Hitler, cu o diferență esențială: faptul că Hitler dorea să împartă puterea cu o forță imperială engleză, nu cu una franceză. În mare măsură datorită presiunilor făcute de germani, Laval a fost repus în funcție, însă Darlan a mai jucat încă o dată un rol important, deoarece s-a aflat în mod întîmplător în Africa de Nord în noiembrie 1942, cînd au debarcat englezii și americanii, fiind apoi ucis acolo în ajunul Crăciunului.

Din luna noiembrie pînă în februarie a acelei ierni, nordul Africii a fost un punct de răscruce în istoria Franței. Nu este ușor să vezi cum s-ar fi desfășurat istoria dacă Aliții nu ar fi debarcat acolo. La începutul acestei scurte perioade, Darlan a fost cel mai remarcabil și mai puternic personaj francez de pe acea scenă, dar și unul echivoc. El a fost transformat, din reprezentantul de primă importanță al guvernului de la Vichy, în conducătorul ales – de Aliți – al serviciilor și forțelor armate franceze și, prin aceasta, candidat la funcția de șef al statului. Algeria făcea parte în mod oficial din Franța, nefiind nici colonie, nici protectorat, ca vecinele sale Maroc și Tunisia. Structural, ea era împărțită în departamente, cu același statut ca acela al departamentelor din Corsica și din Franța metropolitană și conținea o populație franceză, cît și forțe militare franceze, destul de numeroase. O dată cu extinderea ocupației germane asupra întregii Franțe, Algeria a devenit un posibil sediu pentru un guvern independent francez, tactică respinsă însă în 1940. Aflîndu-se acolo, Darlan era o alegere aproape automată pentru a conduce un asemenea guvern și, pentru a da greutate cererii sale, a lăsat impresia că l-ar fi părăsit pe Pétain, deși era în Algeria cu aprobarea discretă a mareșalului. El a ordonat forțelor militare franceze din Algeria, care se opuseseră debarcării Aliților, să se alăture acestora și a adunat un consiliu de notabilități, în care intra și guvernatorul general al Algeriei și, pentru prima dată din 1940, a abandonat politica de cooperare franco-germană. Îndepărtînd Franța de Germania și apropiindu-se de anglo-saxoni, Darlan a recunoscut în mod public că Franța condusă de guvernul de la Vichy era incompatibilă cu Germania nazistă. Fără a abandona ideea politicii de

cooperare franco-germană pe termen lung, el s-a alăturat celor care se gîndeau la o altă cale de a o realiza, după înfrîngerea Germaniei lui Hitler și lichidarea guvernului de la Vichy.

Aceste evenimente din Algeria i-au luat-o înainte lui De Gaulle. Înainte de sfîrșitul anului 1942, numai De Gaulle se declarase fățiș antigerman pînă la a purta război împotriva lui Hitler – dar oricît de valoros ar fi fost ca simbol și ca punct de inspirație, el nu însemna prea mult pe planul puterii politice. Britanicii i-au acordat atenție, în mare parte pentru că se întîmplase să ajungă la Londra, unde impunea un respect considerabil și admirație față de persoana sa, în ciuda faptului că era enervant de insistent în privința meritelor Franței și că pretindea că le întruchipează. Era un om de caracter, înzestrat cu inteligență și loialitate, dar avea prea puțină putere politică pentru a se sluji de aceste calități. Prima sa încercare de a se face remarcat în război a rezultat dintr-un grav eșec militar în apropiere de Dakar și, oficial, îi lipsea creditul de care se bucurau monarhul olandez și cel norvegian, refugiați în capitala Angliei, sau miniștrii belgieni care fugiseră aici, după ce regele lor refuzase să o facă. Rezistența franceză (ca mișcare distinctă față de rețelele care-i ajutau pe prizonieri și pe piloți să scape) nu era decît o licărire de speranță în ochii celor optimiști, iar americanii, care aveau aversiune și neîncredere față de De Gaulle și care nu au încetat niciodată să-l judece astfel, și-au manifestat preferințele menținînd la Vichy un ambasador favorabil aceluia regim, care avea legături speciale cu Roosevelt însuși și un nemeritat respect pentru Pétain. Americanii sperau să-l țină sau să-l îndepărteze pe De Gaulle din nordul Africii, adoptîndu-l în acest scop pe generalul Henry Giraud, ca pe o marionetă supusă și respectabilă, *faute de mieux*, pînă cînd sosirea întîmplătoare a lui Darlan, cu cîteva zile înainte de debarcare, le-a pus la dispoziție, pentru scurtă vreme, pe acel cineva *mieux*.

Giraud, care comandase o armată în 1940, îi era superior lui De Gaulle ca grad militar, dar inferior în oricare alte privințe. A fost membru în consiliul lui Darlan, iar după asasinarea acestuia, la sfîrșitul anului, Giraud a ajuns șef al proaspăt apărutei autorități politico-militare franceze, care lîncezea fără rost la granițele Franței, cum făcuse și Ludovic al XVIII-lea, la Gand, în timpul celor O Sută de Zile, cînd a așteptat să fie cărat înapoi la Paris în bagajele Marilor Puteri. În anul următor, Roosevelt i-a convins pe cei doi generali să se întîlnească la Casablanca, unde aceștia au devenit, pentru scurt timp, conducători cu puteri egale, dar Giraud s-a pierdut ulterior pe drum, din cauza incapacității sale politice, a fermei, dar complet ineptei sale aprecieri a spiritului popular francez și din cauza greșelii sale de a părăsi Algerul pentru a face un tur în mai multe capitale străine (unde a fost primit doar ca simplu general). De Gaulle și-a

adunat toată răbdarea pentru a-l lăsa pe Giraud, care nu era nici extrem de inteligent, nici extrem de popular, să-și frîngă singur gîtul². Din acest moment, de Gaulle s-a impus în mod inatacabil ca fiind unicul guvern al Franței. El era ajutat de tulburările provocate de Rezistență în Franța, dar puterea și legitimitatea i-au venit prin fuga de la Vichy la Alger a viitorului guvern, al cărui șef a putut astfel să devină. Algerul a devenit pentru el ceea ce Londra nu ar fi putut fi niciodată.

II

Franța modernă a fost în toate timpurile o țară conservatoare (poate că toate societățile puternice sînt conservatoare în cele mai multe situații), schimbarea fiind, în mod caracteristic, amînată de un conservatorism care, din cînd în cînd, semăna mai mult cu un fel de strangulare. Franța avea nevoie să fie zguduită, mai degrabă decît atrasă ușor din trecut spre prezent. Acesta este un model care creează prăpăstii între trecut și viitor. După cum a arătat Revoluția franceză, zguduitura poate fi în aceeași măsură și eficientă, și neplăcută. Al doilea război mondial a fost o zguduitură asemănătoare. Războiul franco-prusac survenit între aceste două evenimente critice a reprezentat o a treia zdruncinare, chiar dacă mai puțin gravă. Între aceste șocuri seismice, au intervenit perioade de schimbare lentă, chiar foarte lentă, în care forțele înnoitoare au fost reprimite pînă în punctul în care au declanșat o revoltă generală. Istoria modernă a Franței ilustrează modelul tipic de conservatorism îndrăgit, în moduri diferite, de aristocrați, țărani și burghezi, dar distrămat de amenințările de anarhie. Este un model periculos, care necesită oameni ce au nevoie de continuitate și bună rînduială pentru a face față viitorului, riscînd și apoi controlînd catastrofele : stări stabile, urmate de mari explozii. După fiecare mare explozie, a existat un reflux conservator, o reîntoarcere la buna rînduială, dar și la noi riscuri de stagnare.

Franța a fost primul dintre marile state „naționale” și a fost în centrul atenției de-a lungul întregii epoci moderne, deoarece a fost un stat care și-a glorificat independența și suveranitatea (față de papalitate și față de alte state), vitejia pe plan militar și calitatea exemplară a civilizației, cutezînd să desfide oricare alt stat care ar fi pretins că este mai bun. În centrul său se afla

2. Acesta a fost un remarcabil exercițiu de autocontrol. De Gaulle a fost ofensat de colaborarea americanilor cu Darlan, fost prim-ministru în guvernul de la Vichy, de instalarea lui Darlan în funcția de înalt comisar în nordul și vestul Africii, de promovarea lui Giraud în acele posturi și, pe deasupra, de înaintarea sa în funcția de comandant-șef al forțelor militare franceze. Și, în sfîrșit, de instalarea unui personaj absolut inacceptabil, Marcel Peyrouton, în funcția de guvernator general al Algeriei.

monarhia, progresiv centralizată, care a atins culmile puterii și ale ambiției în secolul al XVII-lea, fiind întruchipată de curtea de la Versailles a Regelui Soare. Această centralizare a statului a fost păstrată de Revoluția franceză, care a înlocuit regimul monarhiei absolute prin cel al burgheziei, curtea de la Versailles prin orașul Paris și, ca limbă oficială a țării, latina cu franceza. O dată cu apariția revoluției industriale și demografice pe fâgașele săpate de Marea Revoluție, tinerii s-au îndreptat spre Paris în căutare de lucru sau încercînd să-și facă o carieră, iar tinerele au intrat ca servitoare sau în bordeluri – două din principalele accesorii ale burgheziei urbane – și, după cum a demonstrat Balzac, a urmat o epocă de goană după cîștig, care a menținut Franța în avangarda modernismului, în propriii ei ochi și în ochii celorlalți. Dar realitatea a început să pară diferită și, pe măsură ce secolul al XIX-lea trecea, Franța burgheză a găsit că îi vine mult mai greu decît în *ancien régime* să se ia la întrecere cu celelalte state naționale din lume. O competiție în care devenea, din ce în ce mai mult, dezavantajată.

Nucleul statului burghez francez – indiferent că era condus de un rege, un împărat sau un președinte – era familia burgheză franceză. Această instituție unică, ce a fost descrisă ca fiind una dintre marile invenții sociale din istoria Europei, se distingea în secolul al XIX-lea la fel de mult de familiile din alte părți ale lumii, cum se distinsese și poezia franceză din secolul al XVII-lea de orice altă poezie și, în ambele cazuri, diferența consta într-o definire conștientă și o exaltare care dădeau și uneia, și celeilalte caracterul lor deosebit, forța și limitele sale. Familia burgheză franceză era o forță centrală în viața societății franceze, de la Revoluție încoace. Ca un focar de credințe, ea a întrecut în rang Biserica, școala, breslele sau syndicatele muncitorești, corporațiile patronale și chiar și statul în toate manifestările sale, centrale sau regionale. Abandonase ideea dreptului primului născut, dominantă în *ancien régime* și creatoare de disensiuni și, caz unic în Europa, acordase un statut egal liniei paterne și celei materne. Era flexibilă, prelungindu-se prin intermediul soțiilor sau al fiicelor, și a ajuns la o situație mediană foarte puternică între individ și corporație, o situație care se potrivea ethosului vieții rurale și al industrializării timpurii. Ea aduna laolaltă relațiile de rudenie cu interesele bănești, într-o singură forță, susținută de o înaltă motivație. Dar în termeni economici, avea o mare slăbiciune. Era o mică unitate capitalistă, ce controla mici proprietăți agricole și mici întreprinderi prospere din punct de vedere economic în cadrul termenilor fixați de ea însăși, atîta timp cît familia putea furniza nu numai mîna de lucru, ci și capitalul necesar; dar cum împrejurările economice s-au schimbat, ea a rămas în urma acestor schimbări și a început să acționeze ca o frînă – păcatul capitalist primordial. Franța s-a împotmolit în primul stadiu al revoluției industriale și financiare. Într-o lume în care prosperitatea era dominantă,

înrudirea, chiar și după modelul burghez francez, nu era suficientă. În ciuda resurselor sale naturale și a nivelului înalt de educație, Franța ca un tot – adică Franța ca entitate economică, mai degrabă decât ca un conglomerat de entități sociale – a pierdut teren și a început să-și piardă încrederea în ea însăși. Totuși, șovăia să renunțe la niște structuri care deveniseră un mod de viață întărit de cele mai puternice legături umane, cele familiale. Oamenii erau conștienți de nevoia de a fi în pas cu vremea și de a iniția o relansare a economiei, dar exista și o melancolică lipsă de entuziasm, care limita această relansare la un nivel prea scăzut și prea lent și care făcea ca viitorul să fie lipsit de freamătul și emoția care stimulau schimbările din alte țări. Pentru Franța, cel mai eficient impuls a venit din afară: provocarea germană, cu arma în mână în 1870 și pe plan economic de atunci încolo; distrugerile și morțile cauzate de primul război mondial; eșecurile hotărârilor luate prin Tratatul de la Versailles în privința asigurării securității; reînsuflețirea puterii germane și a ostilității acesteia din anii '30. Un al doilea război promitea să fie o afacere riscantă, ce putea aduce victoria sau înfrângerea totală. La acea dată, pentru restabilire era nevoie de mai mult decât o victorie. Era nevoie de o reformă economică și de o revizuire radicală a relațiilor Franței cu Germania, ca și a poziției Franței în Europa.

Pe lângă faptul că a pus capăt războiului și a împărțit țara, armistițiul din 1940 a impus Franței o perioadă de gândire. Conflictul dintre adepții și oponenții guvernului de la Vichy a furnizat un cadru – dar, cu toate că se aflau în interiorul acestuia, mulți francezi nici nu s-au alăturat vreunei tabere, nici nu s-au simțit obligați să o facă. Într-o țară aflată în război, cei mai mulți oameni discută despre zvonurile și evenimentele zilei: prezentul este subiectul ce atrage atenția tuturor. Dar Franța nu mai era în război, decât într-un sens tehnic, iar operațiunile Rezistenței, când au prins contur, au rămas limitate la un număr restrâns de oameni. Franța nu a suferit uciderea în masă a celor mai străluciți și mai buni oameni ai săi, așa cum se întâmplase în conflictul anterior, și, după șocul inițial al umilirii și al confuziei, mai existau oameni inteligenți care se gîndeau la ceea ce se va întâmpla după ce se va termina totul. Și guvernul de la Vichy, și membrii Rezistenței erau la fel de supărați pe conducătorii Franței de dinainte de război cum erau și pe cotropitorii germani, critici la adresa propriului lor trecut și deloc dornici să se întoarcă la el. Poporul francez s-a gândit probabil mai mult decât alți beligeranți la viitorul de după război – și acest lucru i-a ajutat pentru că, spre deosebire de alții, de Grecia, de exemplu, nu au îndurat foametea. La Vichy și în Rezistență, oamenii au ajuns la alte concluzii, amarnic de diferite, dar au pornit de la aceleași premise și, uniți fiind în condamnarea celei de-a treia Republici, au avut mai multe în comun decât ar fi vrut să recunoască.

Misiunea oricărui guvern francez la începutul anilor '40 a fost să iasă din acel nedorit și dezastruos război cu cît mai puține pierderi. Dacă era ceva radical greșit în Franța, cum au crezut oameni de toate convingerile politice, războiul a prezentat o ocazie și în același timp un avertisment – poate că ultima ocazie – de a îndrepta lucrurile. Existau două tendințe de îngrijorare extinse și legate între ele : faptul că Franța nu mai era modernă și avea nevoie de un fel de Renaștere și teama că Franța își pierde rangul în Europa și că trebuia nu numai să-și mențină locul pe hartă, ci să-și cîștige și un loc la masa puterilor Europei, unde ocupase, în mod axiomatic, un *fauteuil* secole de-a rîndul.

Prima dintre aceste îngrijorări a fost adesea rezumată prin cuvîntul „modernizare”. Dar o Renaștere este prin definiție un mod de reconsiderare a trecutului. Marea Renaștere, care separa în mod tradițional lumea modernă de Evul Mediu în Europa (Occidentală), a reconsiderat valorile și modul de gîndire ale Antichității la fel de mult pe cît a transmis generațiilor viitoare cunoștințele și tehnicile existente și, în această privință, nostalgia reacționară și prejudecățile guvernului de la Vichy au contribuit la renașterea Franței la jumătatea secolului XX. Multe din gîndurile guvernului de la Vichy erau încurcate, înguste sau vindicative, unele dintre ele chiar respingătoare ; dar la Vichy s-au pus, de asemenea, probleme ce trebuiau puse și care erau prezente în subconștientul multor minți. Acest *mélange* din guvernul de la Vichy a fost tulburător de aproape de fascism, chiar dacă puțini fasciști au fost acceptați în anturajul mareșalului Pétain. Programul guvernului de la Vichy de purificare a Franței includea metode de epurare a evreilor, francmasonilor, comuniștilor și naziștilor. Acest guvern manifesta un profund dezgust față de politica și politicienii celei de-a treia Republici, dar nu dezavua politica republicană, care era una dintre principalele moșteniri ale Revoluției franceze din 1789 și care în franceză înseamnă ceea ce alte popoare numesc democrație. Guvernul de la Vichy condamna capitalismul industrial modern, indiferența acestuia față de orice fel de criteriu, cu excepția celor materiale, iresponsabilitatea și megalomania lui. Acest guvern proceda astfel ca răspuns la un sentiment ce îi pornea din rărunchi – căci gîndirea guvernanților de la Vichy provenea mai degrabă din vîntre decît din minte –, afirmînd că tot ce este mare este neapărat urît și sortit pieirii. El nu putea găsi un remediu mai bun împotriva prăbușirii Franței pe scară materială și morală decît să proslăvească și să favorizeze fermele și afacerile familiale, dintre care multe începuseră să-și dea seama, încă dinainte de război, de nevoia de a depăși tocmai aceste limite familiale : de exemplu, în afacerile cu vinuri, care oscilau între societatea rurală și cea industrială și care personificau întreprinderile franceze chiar mai bine decît Chanel sau Peugeot. Guvernul de la Vichy constituia aspectul retrograd al Renașterii franceze și, în același timp, negativ ; el nu a tras concluzii utile din reconsiderarea trecutului. Eroarea

comisă de guvernul de la Vichy nu a constatat în faptul că privea înapoi spre trecut, ci în neputința lui de a găsi ceva care să merite osteneala acestui demers.

Francezii nu își iubeau partidele politice și, o dată cu acea *débâcle*, partidele s-au văzut cum primesc în plin, în mod convenabil, întreaga forță a blamului, cum i s-a întâmplat și lui Napoleon al III-lea după Sedan. Dar încercarea guvernului de la Vichy de a instaura o nouă ordine politică a fost un eșec formidabil, parțial din cauză că acesta nu se arătase niciodată sincer interesat de ceva nou, dar mai ales din cauza posturii sale dezonorante în noua ordine germană: o soartă nimerită i-a făcut pe ultimii miniștri ai guvernului de la Vichy să capete ultimele locuri la Sigmaringen, de unde proveneau primii reprezentanți ai familiei Hohenzollern. Rezistența franceză, punând camaraderia înaintea intereselor de partid, credea că vechile partide pot fi desființate și înlocuite de unitatea pe care numeroasele grupări și facțiuni din cadrul Rezistenței încercaseră să o realizeze între ele. Era o viziune nerealistă și Simone de Beauvoir, în romanul său *Les Mandarins*, reflectă naivitatea ei politică. Vechile partide s-au reînființat în mod inevitabil după război, din cauză că fiecare reprezenta convingeri și atitudini diferite și că democrația are nevoie de dezbaterile din jurul acestor convingeri și atitudini, nu de impresia falsă că nu există divergențe de opinie. Cei din Rezistență au dat greș în încercarea de a face deosebirea între superficialitatea partidelor politice, pe de o parte, și, pe de altă parte, inerenta slăbiciune a democrației franceze, așa cum se dezvoltase ea de la Revoluție încoace: ei intenționau să se debaraseze de drojdie spărgînd butoiul. Luptătorii din 1789 și succesorii lor, ce făceau parte din burghezia triumfătoare de după 1815, se temeau de un guvern central și puternic. Ei credeau într-un guvern format dintr-o adunare populară și o putere executivă, care trebuia să fie brațul executiv al adunării populare: mai multă democrație decît guvernare. Prin urmare, Franța nu a reușit să ajungă la stabilitatea politică sau la conducerea centralizată la care ajunsese Anglia în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Între cele două războaie din secolul XX, guvernarea de dreapta era privită ca fiind prea puternică și, ca urmare, nesigură, iar cea de stînga ca fiind prea roșie și, de aceea, la fel de nesigură³. Acest model părea să reapară după război, dar nepriceperea guvernelor sau a adunărilor legislative de a face față, mai presus de orice, decolonizării, l-a adus înapoi pe De Gaulle și o nouă constituție. De Gaulle, care nu era nici adept al guvernului de la Vichy, dar nici un membru profund fidel al Rezistenței, dorea un guvern puternic. El nu

3. Aceasta a fost o parte din moștenirea comunistă de după 1919, cînd stînga s-a scindat în comuniști și socialiști. Comuniștii nu aveau nici un interes să refacă politica democratică. Asediind scena democrației și ocupînd-o, ei i-au împiedicat pe socialiști să cîștige puterea. Neputînd cîștiga puterea, socialiștii au început să se bată pe măcar o parte din aceasta, cum făceau, de altfel, și celelalte partide. Politicianismul a acoperit interesul pentru guvernare.

era însă un adept al etatismului, ci dorea un compromis între etatismul lui Ludovic al XIV-lea și populismul tradiției revoluționare – și a făcut câțiva pași spre inaugurarea acestui compromis. El a recunoscut și a aplaudat tăria și forța patriei – care, contrar convingerilor anglo-saxonilor pe această temă, nu este cuvântul francezesc pentru „stat”, ci mai degrabă pentru „casă”, „cămin”, un aspect al accentului pus de burghezi pe înțietatea emoțiilor și instituțiilor sociale și culturale. Spre deosebire de *étatisme*, cuvântul *patrie* pierde ceva din aspectul său politic, scoțînd definițiile rigide ale statului (legal și teritorial) din ideea de națiune și concentrînd devotamentul asupra unei idei, mai degrabă decît asupra unei arii fixe de pe o hartă sau a unor simboluri apărute ca pe ochii din cap, cum ar fi un drapel sau cursul valutar.

Mai importantă pentru această Renaștere era reînnoirea economică. Producția Franței a atins o culme în perioada de dinaintea războiului, în 1929, și apoi s-a înjumătățit. Scăzuse pînă la o treime din nivelul producției americane. Modernizarea industriei și agriculturii, pe plan tehnic și financiar; extinderea și expansiunea instruirii și educației, în special a celei tehnice și alocarea acelor resurse de care Franța putea avea nevoie după război – toate acestea cereau o gîndire îndrăzneță și inteligentă, gîndire întruchipată de un conducător aproape la fel de excepțional ca și De Gaulle: Jean Monnet, întemeietorul Franței moderne. Monnet provenea dintr-o familie burgheză, cu statornice afaceri de familie (în domeniul coniacului), conservatoare, dar prosperă. A urmat drumul clasic al învățămîntului francez – *lycée, grande école* – ca un preludiu al unei cariere în vasta lume a finanțelor particulare. Apoi afacerea familiei a început să aibă necazuri, nu din cauza vreunui scandal sau a scăderii calității produsului său, ci a slăbiciunii marketingului, managementului și finanțării. Monnet a fost solicitat să intervină, să îndrepte lucrurile; a făcut-o foarte bine, a dat conducerea pe mîinile altor membri ai familiei și s-a întors la Paris. În 1939, el trecuse deja de cincizeci de ani. A petrecut prima parte a războiului mai ales la Londra și Washington, iar ultima parte, între Alger și Washington. El și De Gaulle și-au recunoscut reciproc calitățile și talentul, dar mai degrabă cu precauție decît cu căldură. Se pare că din partea lui Monnet existau anumite rezerve persistente în legătură cu încrederea ce putea fi acordată unui general care se ocupa de treburile unei republici democratice. În timpul războiului, Monnet a elaborat în paralel idei pentru regenerarea Franței și, ca un corolar necesar, idei privind relațiile franco-germane și Europa. Planurile sale pentru reforma economică a Franței au mers mîna în mîna cu ceea ce aveau să devină Planul Schuman pentru industria oțelului franco-germană și, mai departe, Uniunea Europeană.

Cu un grup mic de discipoli aleși cu grijă, înzestrați cu o inteligență remarcabilă și cu aptitudini practice, Monnet a pregătit planul care, purtîndu-i

numele, a pus bazele unei revoluții economice care a produs un miracol în Franța, potrivit-se cu mult lăudatul termen german *Wirtschaftswunder*. Planul Monnet era o strategie. Scopul său principal era conducerea guvernului, dar nu a unui guvern mare. Deși era un om de afaceri conservator, Monnet nu avea încredere numai în capitalismul privat pentru a aduce prosperitatea națională. El a diagnosticat ca hotărâtor eșecul sistemului capitalist din anii '30 în ceea ce privește furnizarea investițiilor necesare pentru economie și și-a dat seama că acești capitaliști ai riscului nu doreau să-și mai asume asemenea riscuri. Dar nevoia logică de a face statul să intervină a lăsat deschisă următoarea întrebare : cât de mult trebuia să intervină statul și cum ? Monnet nu și-a propus numai să înlocuiască afacerile private, ce aveau propriile lor instituții și inițiative, cu statul și cu capitalismul de stat. În planul său, statul trebuia să devină tot mai activ (Monnet era nu numai un gânditor, ci și un om de acțiune), atât cât era nevoie pentru a activa întreprinderile economice, fie ele publice sau private. El nu vedea nici un merit în a da statului posibilitatea să acapareze totul, în maniera comunismului sau a corporatismului fascist. Aparatul de stat, așa cum îl concepea el, era adăpostit într-un mic birou guvernamental, sarcina lui fiind să stabilească priorități în fiecare sector al economiei, prin planuri cincinale succesive, și să raționalizeze resursele materiale și financiare. El însuși se găsea în fruntea acestui *Commissariat du Plan*, fără a fi ministru sau subordonat vreunui ministru, cu excepția primului-ministru. Execuția era lăsată în seama altor organisme, publice sau oficiale, din Paris sau din provincie : un efect colateral era limitarea ponderii economice a Parisului și a regiunii din jurul lui. Pe lângă meritul de a fi demonstrat că planificarea capitalistă nu era o contradicție în termeni, Monnet a creat un regim în care puternicele corporații puteau înflori, iar întreprinderile mici puteau continua să existe.

Totuși, Planul Monnet avea o lacună îngrozitoare. Avea nevoie de bani pentru investițiile din economie, ce depășeau mijloacele curente ale economiei franceze. Această lacună a fost înlăturată de ajutorul Marshall, cea mai mare sumă fiind direcționată, după sfatul lui Monnet, către bugetul acestui *Commissariat*. Renașterea Germaniei de Vest a fost susținută în același mod de banii americanilor și asemănările nu s-au oprit aici. În ambele țări, gestiunea autohtonă a statului și banii americani s-au combinat spre a crea o formă distinctă de capitalism, cu un accent deosebit pe cooperarea dintre guvern, capital și clasa muncitoare, în locul mai vechiului și mai agresivului model care încă mai dăinuia în Statele Unite și Marea Britanie și care conținea în sine un conflict endemic între capital și clasa muncitoare. În harababura generală ce a caracterizat guvernarea Thatcher, unul dintre primele principii ale politicii economice era un atac fără discriminare asupra sindicatelor muncitorești, acuzate că au ridicat la rang de principiu statutar unele din practicile lor uneori nedemocratice.

Atacul consta în măsuri menite să controleze sau să întârzie revendicările lor tradiționale privind o salarizare mai bună și condiții de muncă îmbunătățite, mergînd pînă la un atac mult mai larg împotriva activităților lor politice subsidiare, împotriva viabilității lor financiare și chiar împotriva existenței lor. Opus acestei viziuni, care concepe domeniul economic ca un cîmp de luptă, modelul francez – alături de mai radicalul model german, care legifera reprezentarea muncitorilor în conducerea companiilor – și-a propus să micșoreze concurența exagerată din interiorul sistemului, să instituie o anumită influență reciprocă între nevoile economiei și cele ale societății și să întărească sindicatele împotriva influenței perturbatoare a minorităților din extrema stîngă.

În Monnet, Franța a găsit un politician de o mare inteligență, cu o neobișnuită sensibilitate și, totodată, cu talentul de a face legătura între problemele naționale ale țării sale și contextul internațional. Fiind un adevărat patriot și un bun om de afaceri și de finanțe, Monnet a văzut securitatea și prosperitatea Franței ca făcînd parte din aceeași problemă. În această viziune, Alsacia și Lorena, pe care Hitler le despărțise din nou de Franța în 1940 pentru a le realipi Germaniei, ridicau o problemă de integrare, nu de schimbare a frontierei. Comunitatea Cărbunelui și Oțelului, creată în 1952 și atribuită lui Robert Schuman, a fost concepută de Monnet în timpul războiului. Monnet o considera dezirabilă atît prin ea însăși, cît și, în același timp, ca un mijloc de a realiza Uniunea Europeană. Dacă, așa cum credea el, nu era posibil să se ajungă încă la niște State Unite ale Europei, Franța și Marea Britanie ar fi trebuit să colaboreze cît mai mult în această direcție, cu o zonă comercială liberă și o oarecare renunțare la suveranitate, ca un minimum imediat necesar. Gîndurile lui Monnet de pe vremea războiului erau îndreptate în egală măsură spre regenerarea Franței și spre eliberarea Europei de demonii naționalismului. S-ar putea să nu fi fost surprins de încetineala rezultatelor în această direcție, dar trebuie să fi fost întristat și poate chiar iritat de meschinăria și mediocritatea șovăitoare care dictau acest mers încet.

III

În afacerile externe, Franța depindea în primul rînd de cine avea să cîștige războiul și astfel, pe măsură ce războiul continua, ea ajunsese să depindă tot mai mult de Statele Unite și Marea Britanie. În cele din urmă, totuși, șansa și destinul Franței au depins de relațiile sale cu Germania și de o schimbare a atitudinilor francezilor față de germani. De la Richelieu pînă la Napoleon și chiar mai tîrziu, Franța a încercat să-i împiedice pe germani să se unească într-un singur stat „național”, care ar fi fost mult mai puternic decît statul

francez, dar, o dată cu ridicarea Prusiei și crearea de către aceasta a imperiului german, această strategie a eșuat. Între războiul franco-prusac și al doilea război mondial, nimeni în Franța nu s-a gândit la o strategie alternativă, așa încît scopul principal – cel de a slăbi Germania prin fărîmițarea ei – a rămas neschimbat și din ce în ce mai zadarnic.

Relațiile franco-germane au fost privite de mulți francezi și germani – și, practic, de toată lumea – ca fiind permanent ostile. Era o exagerare. De la Madame de Staël pînă la Romain Rolland, multe spirite franceze au proclamat calitatea desăvîrșită a culturii germane, iar în domeniul politic, alianța cu Austria a fost sprijinul politicii franceze în aproape tot secolul al XVIII-lea sau al politicii promovate de Talleyrand, atît în calitate de ministru de externe al lui Napoleon, cît și la Congresul de la Viena, după căderea lui Napoleon. Dar, din secolul al XIX-lea, Franța a fost afectată într-un mod deosebit de problema germană. Deși această problemă nu era specifică Franței, efectul ei asupra Franței a fost aparte. Problema s-a iscat din combinația dintre localizarea Germaniei în centrul Europei și forța ei militară. Cînd Prusia a luat locul Austriei ca putere germană conducătoare, iar Bismarck a creat cel de-al doilea Reich german, care era de fapt Prusia lărgită, el a unit avantajele strategice cu marea forță și astfel, în mod automat, a zgîndărit Franța, care din secolul al XVII-lea și pînă atunci fusese primul stat din Europa. Războiul franco-prusac a dat acestei provocări un caracter dramatic. Pentru Franța, diferența esențială dintre Austria, cu Imperiul ei Habsburgic, pe de o parte, și Prusia, cu noul Reich, pe de altă parte, consta în faptul că prima putea fi determinată să se uite spre Răsărit, la turci, în timp ce celeilalte nu i se putea distrage atenția atît de ușor din Vest : cu alte cuvinte, Austria nu era o amenințare, în timp ce Prusia/Germania era. Logica acestei noi ordini în Europa a împins Franța către o alianță cu Rusia. Totuși, după 1870, Franța a încetat surprinzător de repede să mai fie obsedată de pierderea Alsaciei și a Lorenei, cel puțin în măsura în care nu se arăta dispusă să declare Germaniei război pentru a le recupera : Paul Déroulède, cel mai vibrant campion al acestei *revanche*, a încetat să mai fie o figură importantă înainte de 1900. Cu mult înainte de 1914, principalul adversar al Germaniei nu mai era Franța, ci Anglia. Primul război mondial este adesea tratat ca fiind prima jumătate a unui conflict european a cărui a doua jumătate a reprezentat-o cel de-al doilea război mondial ; dar denumirile ne induc în eroare : primul război mondial poate fi considerat ca fiind actul doi dintr-o dramă în două acte, care a început o dată cu războiul franco-prusac. Prin 1939, Franța și Germania nu mai aveau pretenții teritoriale una față de cealaltă, Hitler nu a declarat război Franței, iar aceasta a pornit în război împotriva lui Hitler fără să fie convinsă că demersul respectiv era în interesul național al Franței.

Intervalul de timp dintre cele două mari războaie ale secolului XX a fost marcat de Tratatul de la Versailles și de eșecul lui de a atrage atenția Europei asupra problemei germane. Tratatul de la Versailles și celelalte tratate s-au concentrat pe stabilirea frontierelor și pedepselor ce trebuiau aplicate Germaniei, dar au lăsat în afara agendei de lucru problema principală: cum să integreze Germania în sistemul politic european. Secole de-a rândul, principalul mecanism pentru reglementarea problemelor europene a fost un agregat inteligent în care diversele puteri și adjuncții lor mărunți au manevrat în așa fel încît, prin permutările lor, ambițiile pozitive ale unei puteri sau alianțe să fie inhibitate de grupul care alcătuia polul negativ. Acesta a fost sistemul statelor europene, iar politicienii europeni au fost managerii săi – dar sistemul nu ar fi putut fi gestionat dacă împrejurările ar fi decretat o permanentă inferioritate a polului negativ. Ceea ce s-a și întîmplat, în timpul primului război mondial. Nici măcar Bismarck, care spera să nu se întîmple așa – cel puțin cît era el la conducere –, nu a putut schimba situația și, în 1914, Germania a intrat în război netulburată de alianța formată împotriva ei de Franța, Rusia și Anglia. Faptul că Germania a fost înfrîntă, în ansamblu, a fost mai puțin amenințător decît faptul că ea reușise să fie învingătoare în Est și că era cît pe ce să învingă și în Vest.

La Versailles, semnele rele au fost ignorate. Din punctul de vedere al Franței, Tratatul de la Versailles a fost un drum fără ieșire. El a favorizat pesimismul în Franța cel puțin tot atît de mult cît a favorizat indignarea în Germania.

Franța a ieșit destul de prost din ambele războaie. În primul, cele mai multe dintre luptele din Vest au avut loc pe teritoriul Franței, armatele franceze au suferit pierderi de neimaginat și s-au răzvrătit împotriva acestui lucru, iar pacea a lăsat Franța pustiită și pesimistă. Existau atunci două căi de a aborda problema germană: îmblînzirea spiritului Germaniei sau tăierea radicală a ghearelor acesteia, în speranța că nu vor mai crește. Ambele căi presupuneau că sistemul statelor europene va dăinui; nimeni dintre oamenii cu scaun la cap nu a mers atît de departe încît să recunoască faptul că problema era înrădăcinată în sistem. Totuși, prima soluție era o formă de optimism nejustificat, care a lăsat totul în voia soartei sau providenței. Gîndirea Germaniei putea fi schimbată, chiar permanent: să sperăm că este așa, dar cine ne poate spune ce va fi în viitor? A fost adoptată cea de-a doua soluție. Tratatul de la Versailles a privat Germania de forțele ei inerente și de posibilitățile ei de a scăpa de umilințe, de a înlătura lanțurile și de a reapărea ca unul dintre controlorii sistemului statal european. Tratatul de la Versailles nu a constituit altceva decît o încercare de a cîștiga timp, fără a avea nici o idee despre ceea ce trebuia făcut atunci cînd acel timp expira. Noua Ligă a Națiunilor, cît și doctrina neverificată a securității

colective puteau fi un ajutor, dar, o dată cu retragerea Statelor Unite și cu excluderea temporară a Germaniei, colectivitatea europeană se rezuma la Franța și Anglia, între care exista o înțelegere. Din punctul de vedere al Franței, aceasta era o înțelegere la fel de nefolositoare ca și trecuta alianță ruso-franceză.

Francezii au recunoscut precaritatea situației și au încercat să o îmbunătățească, găsind în Est o mână de țări aliante care ar fi luat locul Rusiei în dezechilibratul raport de forțe. Aceste țări aliante – Polonia și Mica Antantă în Europa Centrală și de Est – ar fi avut de beneficiat, în detrimentul celor învinși, de reorganizarea teritorială produsă în *Mitteleuropa*, fiind inamice ale Germaniei și vulnerabile față de eventualele presiuni ale acesteia dacă Germania ar fi devenit mai capabilă decât Franța să le domine pe plan economic, ceea ce s-a și întâmplat. În Liga Națiunilor Franța avea prea puțină încredere, chiar și înainte ca situațiile de criză din Manciuria și din Etiopia să expună neajunsurile securității colective și caracterul inevitabil discordant al intereselor naționale. Lipsa de loialitate a Italiei față de Germania, războiul civil spaniol și uzura Micii Antante au sporit descurajarea Franței. Simbolul acestor ani a fost Linia Maginot, o barieră pentru a-i ține pe nemți afară – o barieră, pînă la urmă, deschisă la capete și care nu a reușit să-i oprească pe aceștia în 1940.

Războiul care a urmat a fost, pentru mulți francezi, extrem de scurt și fără rost. Hitler era fără îndoială respingător, dar ceea ce rîvnea el se afla mult mai departe. După cum afirmase limpede în *Mein Kampf*, publicat în 1925-1926, el dorea teritorii pentru Germania în Răsărit și permanenta slăbire a celorlalte state. Prejudecățile sale rasiale în privința relelor cauzate de evrei și a inferiorității slavilor și altor popoare neariene îi puteau alimenta ambițiile, dar esența politicii sale externe era credința sa puternică în nevoia Germaniei de expansiune în est, o expansiune care să o facă mai mare, astfel încît germanii, care urmau să sporească pînă la 140 de milioane, să aibă un spațiu mai larg de mișcare, bogății naturale mai numeroase și un mod de viață superior. El intenționa să stabilească o nouă ordine în sistemul statelor europene, într-un mod care ar fi lăsat Franța neatinsă, dar (ca toate celelalte state) cu o putere mult mai mică. În 1940, cînd victoria Germaniei în Europa părea asigurată, aceasta era tot ceea ce mai puteau spera francezii. Politicienii ca Laval puteau aspira la un parteneriat mai influent cu Germania, dar nu se aflau în poziția de a face presiuni în acest sens, de vreme ce nu aveau mare lucru de oferit.

Nu era nimic în mod intrinsec dezonorant într-o înțelegere franco-germană, dar, ca și în Tratatul de la Versailles, modul de abordare al guvernului de la Vichy în problema germană a fost superficial, dintr-o poziție de neputință. Pe măsură ce soarta războiului se întorcea împotriva Germaniei, iar guvernul de la Vichy dispărea în istorie și De Gaulle triumfa, problema germană a început să

fie temporar subordonată unei alte probleme. Din 1943 încoace, De Gaulle a cîștigat o poziție dominantă printre francezii de acasă și de peste hotare, dar pretenția Franței de a ocupa un loc la masa Europei depindea de modul în care era văzut el la Washington și la Londra, iar De Gaulle nu a primit niciodată recunoașterea binevoitoare a Statelor Unite. Prost informat și prost sfătuit, Roosevelt a acordat un sprijin nechibzuit guvernului de la Vichy, cît de mult a putut, ulterior acceptînd acel răstimp neproductiv care a persistat în politica americană în privința problemelor Franței pînă aproape de sfîrșitul războiului. Ostilitatea lui Roosevelt a început din ignoranță și a fost consolidată de neîncredere. El îl suspecta pe De Gaulle că ar fi un fel de dictator militar de dreapta, de felul celor cu care americanii erau obișnuiți în America Latină. Trăsătura wilsoniană de luptător cruciat ce exista în acest politician complex și uneori neatent la detalii i-a sugerat că De Gaulle – a cărui comportare independentă și distantă nu era o bună recomandare într-un mediu politic în care caracterul prietenos și popular era o calitate majoră – nu era omul ce trebuia sprijinit. El intenționa să instituie în Franța, după operațiunea *Overlord*, un guvern anglo-american după modelul introdus pentru prima dată în Sicilia și, pînă în octombrie 1944, a refuzat să recunoască drept guvern provizoriu al Franței Comitetul Național Francez de la Alger, prezidat de generalul De Gaulle. Dar De Gaulle crease deja pe atunci larga unitate națională, armata și planurile necesare pentru preluarea puterii guvernamentale în urma operațiunilor *Overlord* și *Anvil* (a doua invazie a Franței, în sud, în luna august). Viața politică a început brusc să se manifeste la toate nivelurile – central, departamental și local; pregătirile minuțioase făcute la Londra și la Alger, alături de euforia momentului, au ajutat la asigurarea unor relații destul de bune între cei ce se întorceau din străinătate și cei care înduraseră războiul acasă; chiar și înverșunarea împotriva colaboraționiștilor și epurările au fost ținute sub control⁴. Franța a ieșit din război ca un stat capabil să-și comande propriile instituții și hotărît să aibă un cuvînt greu și în chestiunile ce depășeau granițele sale. Așa a și făcut,

4. Epurările erau ocazionale și departe de a fi juste. Ele erau o răsplătă personală și o dreptate făcută în mod arbitrar. Au fost omorîți, se pare, cam patru-cinci mii de oameni. Dar de cele mai multe ori, cazurile erau instrumentate de autorități. Comisiile speciale de verificare au demis sau au penalizat peste 10.000 de funcționari publici. O înaltă Curte de Justiție, instituită special, pentru judecarea oamenilor de stat și din guvern, a miniștrilor aflați în funcție sau a celor din preajma nivelului cabinetului, cît și a guvernatorilor coloniali, a primit – între martie 1945 și iulie 1994 – 108 acuzaări, a judecat 49 dintre acestea, a pronunțat 17 condamnări la moarte, dintre care trei (Laval, Darnand, De Brinon) au fost îndeplinite, și a pronunțat și trei achitări, cei mai mulți dintre acuzați au fost condamnați la degradări civile sau la închisoare, doi dintre ei pe viață, doi la 20 de ani de detenție, alții, de la doi la zece ani (cîteva sentințe au fost suspendate). În curțile de justiție inferioare, au fost puse sub acuzare și judecate, ca urmare a hotărîrii de a purifica Franța, peste o sută de mii de persoane.

cu multă suspiciune față de Statele Unite și Marea Britanie, care, pe lângă faptul că scufundase o mare parte din flota franceză la Mers el-Kébir (echivalentul modern al crizei Fashoda de pe Nil, din 1898), era privită cu dispreț ca fiind un satelit american.

Al doilea război mondial nu a dat naștere unei replici a Tratatului de la Versailles. Acest rezultat a părut la vremea aceea derutant de neconcludent : se presupune că războaiele se termină cu tratate care stabilesc verdictul războiului și pun în ordine câte ceva din neorânduiala generală. Dar discuțiile dintre principalii învingători nu au dus la un acord asupra condițiilor păcii cu Germania și au fost abandonate după 1947. Această eșuare a alianței antigermene și izbucnirea războiului rece au pus Franța în situația unui pion neputincios într-o Europă divizată, pe care o detesta. Rusia, eliminată în primul război mondial, la sfârșitul celui ce-al doilea război mondial a devenit dușmanul. Planurile de neutralizare a Germaniei (cum a fost Planul Morgenthau, care urmărea transformarea Germaniei într-o țară agrară, plan aprobat pentru scurt timp de Roosevelt și pentru încă și mai puțin timp de Churchill) au fost abandonate, iar refacerea Germaniei (de Vest), revigorarea ei economică și chiar reînarmarea ei au fost încurajate de Statele Unite cu o viteză uluitoare. Toate aceste procese păreau, după cum arată și prefixul „re-”, că Germania era repusă la locul unde se afla când declarase războiul.

Franța și celelalte țări vecine Germaniei s-au alarmat. Nici una nu dorea să se întoarcă la anii '30. Era nevoie de ceva mult mai radical. Politica externă a Franței era dusă pe două căi tradiționale, care erau mai mult universaliste decât naționaliste și care dăinuiseră, ascunse sub aparențe, în perioada de înflorire a statului național. Revoluția franceză a proclamat drepturile omului, și nu drepturile francezilor – o proclamație făcută pentru export. Deși succesele exportului – în Țările de Jos și în Elveția – au fost minore și nu au durat mult, fiind pervertite de Napoleon (care a exportat mai degrabă putere decât idei), un sediment supranațional a rămas totuși. Cea de-a doua tradiție sedimentar-universalistă a apărut din ideea creștină medievală a unui superstat imperial, al cărui principe teritorial ar fi fost subordonat autorității spirituale a unui papă creștin sau, în unele versiuni, autorității spirituale a unui împărat, precum Carol cel Mare, care avea o naționalitate ambiguă – sau ambele în același timp. Această idee despre o lume creștină unificată, similară noțiunii musulmane *Dar ul-Islam*, care semnifică o entitate deopotrivă politică și religioasă, nu a fost niciodată altceva decât o posibilitate foarte îndepărtată : ea excludea creștinătatea din Răsărit, papii și împărații erau prea adesea la cuțite, mijloacele de comunicare erau prea sărace pentru a susține un imperiu atât de întins, interesele comune erau prea slabe, limbile naționale erau deja formate și așa mai departe. Dar visul acesta s-a menținut, într-un ungher romantic și utopic, în special în

vremurile grele și mai ales în centrul acestui teritoriu sau pe marea despicătură formată de Rin, precum și în născocirea sentimentală a conducătorilor romano-catolici, în acea parte a Europei care acoperea regiunea Köln a lui Adenauer, Alsacia lui Robert Schuman, fără a mai menționa Crucea de Lorena. Acest vis a fost stîrnit din nou o dată cu spulberarea etatismului francez în secolul al XVIII-lea și blocarea statului burghez în secolul XX. Pentru americani și pentru englezi, el nu însemna nimic.

Pe la jumătatea secolului XX, aceste reverii atavice și veșnic irealizabile au dobîndit o substanță mai solidă și un țel mai îndrăzneț: se părea că modalitatea de a împiedica atacurile crîncene și repetate ale statului german asupra vecinilor lui era reconfigurarea Europei, prin subordonarea sistemului statelor față de o uniune sau o federație superioară. Ideea nu era într-un tot nouă, dar pînă atunci nu fusese decît o fantezie marginală vehiculată de cîțiva oameni ciudați, lipsiți de orice simț politic și nu a găsit ecou nici printre politicieni, nici printre națiuni. (Făcuse ceva progrese printre industriași și bancheri, nu neapărat pentru că le plăcea ideea, ci mai degrabă pentru că nu aveau timp pentru idei și se ghidau după fler.) Ideea unei federații europene a fost pentru prima dată promovată în mod serios de politicieni în timpul celui de-al doilea război mondial, cînd olandezii și belgienii, deși se temeau de puterea germană, înțelegeau că ea nu poate fi ținută permanent sub control și știau că țările lor aveau nevoie de o Germanie puternică și bogată pentru a le putea cumpăra produsele. Chestiunea controversată era dacă și Franța va adopta același punct de vedere, deoarece, fără Franța, o uniune europeană nu ar fi fost decît un pas spre o și mai Mare Germanie, o întărire a sistemului statelor, care s-ar fi dezechilibrat – în favoarea Germaniei – mai mult ca oricînd. Rezultatul era problematic. Războiul rece a împins în prim-planul problemelor internaționale o alianță militară și a acționat în detrimentul unificării în Europa Occidentală, în bună măsură și din cauză că uniunea impusă în Europa Răsăriteană de URSS era absolut dezastruoasă. Totuși, Franța a ales alianța cu Germania. În Planul Schuman pentru o Comunitate Europeană a Cărbunelui și Oțelului, aceasta era o alianță cu implicații federaliste explicite. Acesta a fost un pas premergător Tratatului de la Roma, din 1957, care a creat Comunitatea Economică Europeană (CEE), ce avea să devină, prin Tratatul de la Maastricht, Uniunea Europeană (UE). Uluitoarea răsturnare a modelelor vechi de o mie de ani s-a datorat Franței mai mult decît oricărui alt stat, deoarece fără concursul acesteia – după cum se temeau toți cancelarii germani, de la Adenauer la Kohl – nu putea exista Uniunea Europeană așa cum fusese ea concepută în Tratatul de la Roma, ci o singură alternativă – un nou Reich german.

Impedimentele erau mari. Atitudinea lui De Gaulle era ambiguă, chiar numai prin faptul că nu fusese niciodată omul care să facă paradă expunîndu-și

opiniile. Acesta era unul dintre punctele lui forte ca om de stat, anume faptul că îi lăsa pe oameni să ghicească ce vrea de la ei, nu din cauza unui caracter viclean și calculat, ci mai degrabă dintr-o aversiune înnăscută pentru flecăreală. Deși era inflexibil, nu era fanatic, și era prea inteligent pentru a permite ca dogma sau încăpăținarea să fie supremațiile care să-i determine acțiunile. Astfel, nu agreea NATO, dar îl accepta, încercând în același timp (fără succes, de altfel) să schimbe calea pe care acesta pornise. De asemenea, nu îi plăcea felul în care fusese structurată CEE, dar nu se opunea uniunii în sine și principalul său obiectiv (cel de a realiza un acord permanent cu Germania și cu vecinii ei cei mai apropiați măcar) implica crearea unei uniuni economice și politice de un fel sau altul. Renumita sa pledoarie pentru „*l'Europe des patries*” este un mijloc de abatere a atenției, deoarece, chiar dacă ar fi folosit vreodată cuvântul „patrie” (ceea ce este îndoielnic), acest cuvânt nu înseamnă în franceză „stat” și este folosit în mod curent cu sensul de popor francez în totalitatea lui. La plural, se referă la cele câteva *patries* ce fac parte din statul francez.

Dincolo de aceste subtilități, se află moștenirea istorică a Franței, care a fost nevoită să se împace nu numai cu ideea înfrângerii din 1940, ci și cu numeroșii ani de defetism dinainte de război și cu pierderea imperiului și iluziilor imperiale care au urmat după război⁵. Totuși, Franța a găsit soluția unei colaborări permanente cu Germania și a acceptat neutralizarea puterii sistemului statelor europene, bazat pe suveranitatea statală. Tratatul de la Roma și de la Maastricht au fost contraponderea îndrăzneță a celui de-al doilea Tratat de la Versailles, cel care nu s-a încheiat niciodată: lichidarea definitivă a celui de-al doilea război mondial.

IV

Franța a constituit un element esențial al tuturor planurilor de integrare a statelor vest-europene după cel de-al doilea război mondial, deoarece, deși nu a ieșit victorioasă în nici un fel și nici puternică, istoria a făcut ca ea să fie importantă, iar în 1945 avea o importanță mai mare decât păruse în 1940 că va mai putea să aibă vreodată. În cercul magic al Statelor Unite, Marii Britanii și Uniunii Sovietice în care a fost acceptată, ea a ocupat însă o poziție care, mai devreme sau mai târziu, trebuia să-i revină Germaniei. De bunăvoie sau în mod inconștient, Franța ținea ocupat un loc pentru Germania și spera să-și găsească cândva și pentru sine un loc aproximativ egal cu al acesteia, atunci când agitația de după război se va fi calmat. Datorită lui Jean Monnet, pretențiile ei nu au rămas fără ecou. De la sfârșitul războiului până în anii '70, industria, agricultura,

5. Anglia și-a pierdut coloniile, dar nu și iluziile sau prețul acestor iluzii.

comerțul și balanța de plăți au cunoscut toate o perioadă de înflorire, dar criza de petrol a anilor '70 a expus vulnerabilitatea Franței și a dat naștere unei serii de strategii economice incoerente, concentrate asupra inflației crescînde și a somajului, precum și a inevitabilei nemulțumiri publice care a însoțit aceste fenomene. Relațiile franco-americane au rămas reci, francezii exprimîndu-și cu o promptitudine plină de spirit și veselie resentimentele față de rapacii comercianți americani, invazia culturală și capricioasa politică externă a Statelor Unite. Ofensată de xenofobia lipsită de maniere a doamnei Thatcher și alarmată de dezintegrarea postsovietică din Europa de Est și chiar din Rusia, Franța a devenit, prin forța lucrurilor și fiindcă așa dorea, ireversibil atașată de Germania și de politica germană, inclusiv de dezvoltarea rapidă și cu orice preț a Uniunii Europene. Rolul european al Franței se schimbaseră de la unul de pionierat la unul de auxiliar: vocea sa era luată în seamă, dar opțiunile ei nu erau numeroase. Anii '80-'90 au marcat sfîrșitul epocii prețurilor scăzute la hrană, energie și a creditelor cu dobîndă mică. Prăbușirea imperiului sovietic în Europa a grăbit unificarea Germaniei (împotriva căreia Mitterrand a reacționat o vreme, cuprins de temeri) și a dat naștere la vreo duzină de cereri de aderare la Uniunea Europeană, din partea cîtorva state central- și est-europene, toate cerînd de la aceasta mai mult decît pot ele însele să ofere în schimb. S-au iscat îndoieli în privința capacității Franței de a juca rolul celui mai important partener secundar al Germaniei pe drumul către o Uniune Europeană în spiritul Tratatului de la Roma. Totuși, alianța franco-germană nu a fost atît de unilaterală pe cît ar putea sugera anumite calcule materiale, deoarece Germania nu avea un alt aliat de talia Franței și nici vreun alt aliat în care să se poată încrede cu atîta fermitate. Între timp, printre aceste îndoieli, au apărut două fantome neliniștitoare, ca un avertisment că demonii trecutului nu își pierd ușor puterea de a împiedica schimbările promițătoare.

Aceste două fantome erau fascismul și Problema Germană.

Capitolul 6

CE S-A ÎNTÂMPLAT CU FASCISMUL?

I

Al doilea război mondial a fost frecvent calificat drept un război împotriva fascismului, încheiat cu înfrîngerea acestuia. Nici una dintre aceste afirmații nu este adevărată, dar nici pe de-a-ntregul falsă.

Războiul din Europa a fost un război împotriva Germaniei și a diverselor sale aliate, dintre care Italia era cea mai importantă. Italia a intrat în război cu credința eronată că acesta se va sfîrși foarte repede și va fi cîștigat de Germania : inițiativa a venit din partea Italiei. Ulterior, Marea Britanie și Franța au declarat război Germaniei (care, la rîndul ei, va declara război Statelor Unite) deoarece se temeau de puterea acestui stat. Țelul lor era să țină în frîu această putere. Războiul a fost declarat nu fiindcă Germania devenise un stat fascist.

Totuși, Germania și Italia erau state fasciste și acest lucru i-a afectat pe cei care trebuiau să lupte împotriva lor. Churchill și alți lideri britanici se refereau în mod curent la principalii lor adversari ca fiind naziști. (Francezii totuși îi numeau mai des germani și continuă să-i numească astfel ori de cîte ori vorbesc de război.) Multor combatanți antifasciști le-a păsat mai mult și au înțeles mai multe din odioasa comportare a dușmanilor lor fasciști decît din echilibrul de forțe din Europa. În plus, de vreme ce Germania și Italia au fost înfrînte, afirmația că fascismul pe care acestea îl reprezentau atît de proeminent a fost înfrînt, cel puțin temporar, are temeiul ei.

Preludiul izbucnirii războiului în 1939 a fost pactul germano-sovietic din luna august a aceluiași an, care a creat o alianță între statele conducătoare fasciste și comuniste din Europa. Această alianță nu a durat mult și, din punctul de vedere al Germaniei, nici nu trebuia să dureze.

În 1941, Uniunea Sovietică, invadată de Germania, a devenit aliata Marii Britanii și – cîteva luni mai tîrziu – avea să se alieze și cu democrația americană, de asemenea temporar și cu scopul clar și limitat de a înfrînge Germania : multe din cele ce se întîmplă într-un război sînt pe termen limitat. Timp de

jumătate de secol după război, relațiile internaționale au fost determinate de conflictul dintre democrație și comunism. Dar ce s-a întîmplat cu fascismul ?

Ce este, de fapt, fascismul ? Este un termen generic greu de definit, dar a-l lăsa nedefinit înseamnă să permitem ca el să devină un termen folosit fără discernămint pentru a desemna orice fel de abuz. O caracteristică a lui este militantismul, dar nu orice fel de militantism este și fascist și a numi orice bătauși sau pe comuniști fasciști duce la pierderea sensului cuvîntului și la confuzie. Fascismul cuprinde atît un set de idei, cît și o formă de activitate politică. El poate fi analizat prin fiecare dintre aceste criterii, dar nici unul nu este suficient pentru a-l explica în totalitate în lipsa celui alt criteriu. Unele idei sînt esențiale pentru fascism și comune tuturor mișcărilor fasciste, dar o mișcare anume poate vehicula idei ce nu se regăsesc în alte zone ale familiei fasciste decît în mod inconștient sau chiar deloc.

Ca set de idei, fascismul este în mod fundamental reacționar și revoluționar, nu doar conservator. În termeni politici convenționali, el este de dreapta, dar rămîne ostil principiului de bază al conservatorismului, care încearcă să mențină stările de fapt, mai curînd decît să le distrugă. Fascismul este iconoclast, conservatorismul nu. Fascismul combate și tinde să submineze instituțiile existente ale statului, economiei și societății ; conservatorismul procedează exact invers. Fasciștii rivalizează cu conservatorii pentru rolul de conducători în politica de dreapta, fiecare încercînd să slăbească forțele adversarului și în final să-l subjuge – un proces aleatoriu în care fiecare riscă să fie înghițit de celălalt. Conflictul lor este cît se poate de deconcertant și de înverșunat, deoarece fascismul și conservatorismul se suprapun parțial în practică, în ciuda dușmăniei lor fundamentale : unii conservatori sînt fasciști și unii fasciști sînt conservatori, iar mulți din ambele tabere nu își bat capul să facă vreo distincție. Fascismul este dictatorial și se opune pluralismului. O mișcare fascistă tinde să-și însușească prerogativele statului și privește cu neîncredere Biserica, organizațiile profesionale, intelectualitatea și birocrăția.

Fascismul este antirațional, în sensul că plasează voința și instinctul, drept călăuze în comportament, deasupra rațiunii și moralității, și este antidemocratic deoarece disprețuiește drepturile individuale, considerîndu-le piedici în calea geniului colectiv fascist.

Nemulțumirea dezlănțuită, uneori pînă la furie, împotriva lumii moderne este una din trăsăturile esențiale ale fascismului și principala sursă a violenței sale. Începînd cu secolul al XVII-lea, Europa Occidentală a făcut descoperiri majore și a accelerat dezvoltarea cunoștințelor și tehnicii care, în concordanță cu creșterea fără precedent a populației, au fost folosite pentru a exploata resursele latente ce reprezentaseră un surplus inutil pentru nevoile lumii medievale. Această transformare – prin asocierea forțată a epocii rațiunii cu epoca maselor

populare – a creat o revoluție mintală și socială care a micșorat importanța claselor conducătoare medievale și a încercat să distrugă reperele spirituale familiare. Fasciștii reacționează împotriva acestei lumi moderne, proclamă o misiune de purificare a statului și societății moderne și apelează la un auditoriu larg și divers, cuprinzându-i pe toți cei înjosiți, vătămați sau nedreptățiți de stat sau de societate. Misiunea fascistă conferă în mod automat un drept mistic, care este intolerant și autojustificativ. Dacă circumstanțele ajung să fie prielnice, acesta devine și autosuficient. În consecință, fascismul este mai mult decît o ideologie. El are nevoie de un conducător și un adept care, în epoca maselor populare, ajunge să fie, în mod necesar, o masă de adepți.

O mișcare de masă constă dintr-o masă de oameni și un suflet al mișcării : ambele sînt esențiale. O mișcare de masă are cîteva dintre elementele unei religii, deoarece religia este, în sens literal, ceea ce sufletul unei mișcări face dintr-o masă de oameni – îi reunește și îi ține strînși laolaltă. Ceea ce fasciștii prețuiesc cel mai mult este mișcarea lor și pe conducătorul pe care îl iubesc, îl venerază și căruia i se supun. Mulți fasciști recurg destul de puțin la idei. De vreme ce mișcările îi însușesc pe oameni, fascismul este îndreptat spre acțiune, disprețuiește gîndirea ca fiind o pierdere de vreme și de spirit, o trădare a scopului pragmatic al mișcării, pe care fascismul îl urmărește cu un amestec unic de vechi misticism și tehnici moderne – ralierea maselor, propaganda în masă, forțele mulțimii în marș către ceva. Scopul acestui marș este de a reuni mase tot mai largi și de a le transforma într-o putere cu ajutorul căreia să se elimine apoi sau să se pună stăpînire pe toate instituțiile, partidele, syndicatele sau pe alți nemulțumiți care ar putea obstrucționa dominația fascistă. Fascismul este totalitar și nu evită violența : mulți lideri fasciști chiar au proslăvit-o în mod fățiș. Această patimă pentru monopolizarea puterii începe în case, dar, dacă situația este propice, poate depăși granițele unui stat.

Fascismul nu este neapărat rasist sau antisemit, dar este predispus să fie astfel din cauza exclusivismului lui îngust și egocentric. Această predispoziție vine și de la înclinația către violență, care-i face pe fasciști să nu țină cont de suferințele îngrozitoare pe care le atrag după sine rasismul și antisemitismul. Conservatorii sînt capabili să privească destul de calm nenorocirile altora, în vreme ce fasciștii rămîn de-a dreptul netulburați ; ei acceptă dinainte necesitatea unor asemenea fapte și chiar le apreciază. Fasciștii europeni au îmbrățișat antisemitismul ori de cîte ori acest lucru le-a fost de folos (în Anglia, de exemplu) sau acolo unde evreii erau deosebit de numeroși și ocupau pozițiile-cheie în clasele de mijloc (așa cum s-a întîmplat în Europa Centrală și de Est). Pentru Hitler, antisemitismul a fost o obsesie care a dat fascismului german un semn distinctiv de degradare, nazismul fără antisemitism fiind de neconceput. În schimb, Garda de Fier din România, organizația fascistă a lui Corneliu Codreanu,

nu a prins, în mod ciudat, în zone locuite în majoritate de evrei, iar antisemitismul românesc, care era virulent, a fost semnul distinctiv al unui alt partid, rival al Gărzii. În Italia, una dintre puținele țări în care fascismul s-a bucurat de succes, antisemitismul a devenit o dezvoltare târzie a acestuia, apărută abia când Italia a fost, din punct de vedere politic, militar și ideologic, anexată Germaniei. O altă caracteristică, dar nu un semn distinctiv al fascismului, este agresiunea imperialistă. Expansionismul lui Hitler a fost dirijat de o altă obsesie: nevoia Germaniei de *Lebensraum**. Deși imperialismul poate înflori puternic și fără însemnele fasciste, el se potrivește foarte bine cu vanitatea personală a fascismului și cu naționalismul său gălăgios. Imperialismul lui Mussolini a fost alimentat de invidia legată de imperiul francez și de cel britanic și de disprețul său pentru etiopieni, pe care i-a gazat cu tot atât de puține remușcări cît avusese și Hitler când hotărîse să reducă numărul slavilor din lume la mai puțin de 20 de milioane.

Fasciștii apelează cu ușurință la naționalism, cu atât mai mult cu cît naționalismul are multe virtuți. El reunește și menține oamenii uniți, le dă un puternic simț al identității, ajută persoanele individuale și societățile să-și îndeplinească visurile și stabilește țeluri practice și nobile. El a trasat granițele Europei și, de asemenea, i-a modelat culturile. Dar naționalismul este un cuvînt inventat, capabil de o diversitate proteică de sensuri, în mare parte reprobabile. Națiunea este un agregat format din indivizi și, prin aceasta, apropiat de termeni ca Poporul, *Le Peuple*, *Das Volk*. Legătura de sînge este liantul de bază, iar limba este cel mai evident semn exterior al acestei legături. O identitate națională este exprimată în mod caracteristic prin limbă și teaurizată prin construcțiile, manierele, poezia, miturile sale. Ea este, de obicei, și mîndră, și suspicioasă. Atribuțiile sale încep de la mîndria îndreptățită și merg pînă la ura prostească. O dată cu apariția „națiunii”, naționalismul de stat a devenit și el un termen politic, definit de poziția geografică și de anumite instituții și moștenind de la statul dinastic, prenațional acea poftă de putere și înclinație către război care au ajuns să fie blestemul noii Europe, în special acolo unde acestea se împletesc cu religia (în sud-estul Europei, de exemplu). Cu toate virtuțile sale, naționalismul nu are un principiu conducător moral și încearcă frecvent să împace ideologiile sale rigide cu oportunismul plin de șiretenie. Cultivînd dușmănia, neîncrederea și chiar ura între popor și stat și seducîndu-i pe liderii politici printr-o demagogie vicioasă, el este un mare ucigaș care-și numără victimele cu sutele sau chiar cu miile și produce refugiați cu milioanele¹.

* Spațiu vital (n.tr.).

1. Naționalistii militanți nu se sfiesc să cocheteze cu naționalistii de alt soi decît ei, oricît de illogic ar părea acest lucru. Naziștii, de exemplu, au cochetat cu naționalismul breton, complet diferit de cel german. Dar această relație nu a ajuns prea departe.

Este util să reamintim propria definiție a fascismului. Fasciile, simbolul autorității consulare în Roma antică², erau un mănunchi de nuiele, legate în jurul unui instrument central, care era unul de pedeapsă. Ele erau un simbol de putere ce pretindea respect, supunere și care inspira teamă. În centrul fascismului se află teama – teama nedespărțită de amenințarea cu suprimarea fizică, ceea ce reprezintă, în corolar, o amenințare la adresa libertății. Unul dintre semnele distinctive ale fascismului este folosirea excesivă a temnițelor ca instrumente de purificare politică și socială.

Principala sursă a dominației fascismului în Europa în perioada dintre cele două războaie mondiale a fost combinarea fortuită a ideologiei fasciste cu anticomunismul și cu marea criză economică. Fără împrejurările speciale create de comunism și de colapsul economic, ideile și partidele fasciste ar fi rămas, după toate probabilitățile, niște simple curiozități, cu o foarte modestă însemnătate practică. Deși Revoluția bolșevică din 1917 s-a dovedit a nu fi molipsitoare, ea a avut multă vreme o putere hipnotică : anticomunismul a fost unul dintre factorii determinanți în politica europeană, pe tot cuprinsul continentului, pînă la sfîrșitul secolului. Revoluțiile comuniste din Germania (și din Ungaria) au fost repede înfrînte și orientarea politică de stînga din Europa a fost durabil slăbită de sciziunea dintre comuniști și socialiști în primii ani de după război, dar haosul din Rusia, autocrația lui Lenin, tirania stalinistă și teama străveche a europenilor de barbarii ce veneau dinspre est (care au tot venit în valuri, timp de două mii de ani), laolaltă cu amenințarea cu totul specială a comunismului privitoare la clasele conducătoare înstărite au perpetuat o imagine de apocalips sîngeros, pe care fasciștii păreau mai bine dotați pentru a-l combate decît conservatorii. Eșecurile înspăimîntător de mari din domeniul economic și sărăcia au accentuat divizarea societăților în clase și le-au dat fasciștilor ocazia să lanseze un apel care a atins aceste clase sociale și a adîncit stereotipul „stînga/dreapta”. Această chemare către bunăstare materială, asociată cu naționalismul agresiv și cu nemulțumirea generală legată de felul de a fi al lumii moderne, a dat naștere la mișcări în masă conduse de demagogi. Partidele fasciste au asigurat atît cariere și condiții bune de viață, cît și prilejuri de descărcare emoțională. Chiar și în aceste condiții, erau departe de a se bucura de succes, în special în țări cu instituții politice și sisteme sociale relativ stabile. În Franța și Spania, Ungaria și Iugoslavia, conservatorii au fost cei care i-au asimilat pe fasciști, nu invers. În România, Garda de Fier a fost la putere mai puțin de un an, sfîrșind prin a fi înlăturată de dictatura lui Antonescu³. Numai în Italia și

2. Dar, la origine, etrusce. Un scriitor latin a stabilit cu precizie originea lor în orașul Vetulonia, care se află în vestul Toscanei.

3. Codreanu a creat în 1927 Legiunea, devenită mai târziu Garda de Fier. El a fost executat în 1938, la un an după ce partidul său se plasase al treilea în alegerile pentru Parlamentul României.

în Germania au reușit fasciștii să-și anexeze forțele conservatoare, astfel încît să dobîndească un control de durată asupra statului.

Mussolini a reprezentat exemplul remarcabil al succesului fascismului în două privințe esențiale : regimul său a rezistat timp de douăzeci de ani, de două ori mai mult decît conducerea nazistă din Germania, definind tiparul caracteristic. Dar a avut și un ciudat avantaj, de care nu s-a bucurat nici o altă mișcare fascistă. În 1922, fascismul italian a triumfat relativ ușor asupra conservatorilor cu ajutorul banilor furnizați de marile afaceri, al simpatiei oamenilor de rînd, al unui lider carismatic și – ceea ce este specific Italiei – cu ajutorul celei mai prestigioase instituții din peninsulă, Vaticanul. După cele două războaie mondiale, Vaticanul și-a folosit considerabila lui putere pentru a convinge dreapta conservatoare și dreapta fascistă să facă front comun împotriva comunismului. Vaticanul a încheiat cu Mussolini în 1929 prima înțelegere dintre stat și Biserică din Italia, prima de cînd papa se închisese între zidurile Vaticanului, în 1870. Italia era un caz uimitor și unic, deoarece instituțiile statului italian coexistau cu instituții ostile acestuia, care, în ciuda faptului că erau firave pe plan financiar și administrativ, aveau o putere formidabilă și erau mult mai vechi.

Regimul lui Mussolini își avea originea în război și a fost distrus de război. În ambele războaie mondiale, Italia a participat la operațiuni care ar fi fost dezastruoase pentru ea dacă nu ar fi fost de scurtă durată. În 1915, disensiunea profundă privind oportunitatea intrării în război a fost cîștigată de cei care erau seduși de promisiunile de înavuțire de după război, în special de promisiunea că Italia va deține o parte din imperiul colonial. Cînd primul război mondial s-a prelungit în mod neașteptat pînă în 1919, economia Italiei s-a prăbușit. Principalele ei resurse externe – turismul și banii expediați de muncitorii italieni din străinătate – nu puteau redresa deficitul balanței de plăți. Datoria internă și inflația au crescut la cote alarmante. Taxele și prețurile ridicate au ruinat mica burghezie și societatea rurală. Ofițerii și luptătorii demobilizați nu își puteau găsi de lucru. Toate aceste victime ale împrejurărilor blestemau minoritatea profitorilor și statul, care le permitea acestora să se dezvolte vertiginos și care intrase într-un război terminat cu o victorie mai degrabă amară decît euforică.

Garda de Fier, care a format guvernul din 1940-1941, după abdicarea regelui Carol, a fost o mișcare ideologică asemănătoare celei a ayatolahului Khomeini, din Iranul postbelic. Bazîndu-se pe temeuri morale, ea făcea apel la tineret și la săraci, la muncitori și țărani, la învățători și preoți – un orizont larg de audiență, caracteristic pentru atacurile fasciste împotriva orînduirilor existente, măcinate de corupție. Principalele sale ținte erau regele, capitalismul și toate partidele politice existente. Atacul său împotriva burgheziei era destul de slab, pentru că burghezia din România era neînsemnată, după cum erau și partidele de stînga. Garda de Fier a folosit puterea, cînd a dobîndit-o, la fel de violent și corupt ca și regimurile anterioare, dînd astfel greș în încercarea de a inaugura o renaștere morală. Ea avea afinități cu cruciadele „morale” moderne din Europa și cu mișcările politice care au desfigurat viața politică americană la sfîrșitul secolului.

Instituțiile statului erau discreditate. În orașe aveau loc greve, în vreme ce la sate țăranii lipsiți de pământ invadau marile proprietăți private. Păturile sociale de mijloc se temeau de proletariat și de țăranime, de o revoluție roșie și de un război civil. Fasciștii au fost aleși în parlament în 1919 pentru prima dată. Gabriele d'Annunzio a organizat pe cont propriu acapararea orașului Fiume, pentru a face guvernul de rușine, în timp ce perindarea celor cinci prim-miniștri de după război a etalat slăbiciunea guvernării legitime. Mussolini a fost al șaselea, convocat de rege la Roma, unde a sosit cu trenul ca un salvator, după părăsirea unora – un salvator cu o sabie sau, mai corect, cu o secure și un mănunchi de nuiete.

Mussolini disprețuia ideile. Deviza de pe stindardul său era acțiunea, pe care o ridica la nivel de principiu politic. Țelul său era dictatura personală. A suprimat partidele politice, libertatea presei și conducerea locală, dar a ajuns la o înțelegere cu armata în care – ca și în familia regală – avea un număr de admiratori. Opozanții lui politici credeau că îl lasă slobod doar cît să-și frîngă singur gîtul, dar se înșelau la fel ca și aliații lui Hitler zece ani mai târziu. El a început să submineze constituția prin legi. De fapt, a înlocuit statul cu Partidul Fascist și derivații săi, care erau subordonați Partidului Fascist, sub acoperirea că intenționa să înființeze un nou tip de stat corporativ, în care corporațiile erau de fapt organe ale mișcării fasciste. Capitalul și munca au fost subordonate controlului de partid, iar problemele sociale au fost puse la naftalină. Oamenii cu probleme cum era sărăcia au fost băgați la închisoare. Ultima sancțiune nu era legea, ci frica și forța, inclusiv asasinatul.

Interesul lui Mussolini pentru politica internațională a fost la început scăzut. Italia, ca și Germania, era o creație politică a secolului al XIX-lea. După unificare, ce a însemnat, mai presus de orice, excluderea Austriei din peninsulă, și după prăbușirea Imperiului Austriac și a celui Rus, Italia a cochetat cu ideea de a lua locul acestor coloși dispăruți, încercînd să devină puterea dominantă din Balcani. Escapada lui d'Annunzio a fost o ramură laterală a acestei amăgiri. Italia a ridicat pretenții asupra Dalmației și mai multor insule din Marea Adriatică, dar a renunțat la ele cînd proaspăt formată Iugoslavia a fost de acord ca Fiume să devină un stat liber (pe care Italia l-a anexat în 1924). Această grijă pentru Balcani a venit nu atît din partea Partidului Fascist, cît din partea Partidului Naționalist (pe bună dreptate numit astfel) al lui Luigi Federzoni, fost aliat al fasciștilor, pînă cînd aceștia l-au asimilat, la un an după ce preluaseră puterea. În primii săi ani la putere, Mussolini era mai dornic să cucerească stima și prestigiul prim-miniștrilor Marilor Puteri europene, nu să-i provoace. Relațiile internaționale și conferințele erau pentru el un mijloc de a-și atinge scopul. Conferința de la Locarno, din 1925, i-a creat un loc la masa Marilor Puteri și l-a răsplătit făcîndu-l să obțină aprobarea (exprimată în particular) a

politicienilor britanici, dar pretenția Italiei de a fi unul dintre factorii de decizie din Europa a fost întotdeauna îndoielnică, iar marea criză economică a distrus-o în întregime. Economia era profund zdruncinată, iar tendința regimului de a țese intrigi și de a destrăma totul s-a agravat, cum s-a întâmplat și cu opacitatea lui față de dezbateri deschise și tălmăduitoare asupra problemelor care îl măcinau.

Războiul din Etiopia a fost al doilea mare dezastru : costisitor, irelevant pentru nevoile curente, fără un sprijin popular real sau de durată (spre deosebire de campania foarte populară a lui Hitler împotriva Tratatului de la Versailles) și salutat numai de armată. Refuzul Angliei și Franței de a aproba cîștigurile ilicite ale Italiei, așa cum propunea Planul Hoare-Laval, a aruncat Italia în brațele Germaniei, privîndu-l pe Mussolini de independența atît de rîvnită în afacerile externe. Intervenția sa în războiul civil din Spania i-a deschis ochii în privința dependenței sale față de Germania ; Pactul de Oțel, din mai 1939, a adus laude acestei subordonări ; încercările sale jalnice, fără sprijin din exterior, de cîștig a Albaniei și Greciei au pus în evidență lipsa simțului realității din politica sa și i-a atras iritarea nedisimulată a aliatei sale, Germania. Toate aceste lucruri au slăbit regimul fascist, dar nu l-au răsturnat și nici nu l-au făcut mai puțin fascist. Cînd, în 1943, Aliații occidentali au invadat Italia, regimul a încercat să supraviețuiască fără Ducele său, care fusese demis și întemnițat, iar Italia a fost împărțită între forțele anglo-americane și cele germane, pînă cînd iminenta înfrîngere a Germaniei, dincolo de Alpi, a dus la capitularea întregii peninsule în fața Aliaților. După retragerea învingătorilor, Italia s-a întors către formula democrației, care a fost acceptată de toate partidele, de la cele de extremă dreaptă pînă la cele de extremă stîngă. Fasciștii ori s-au răzgîndit în privința fascismului, ori au dispărut, ascunzîndu-se o vreme sub alte culori politice.

Fascismul italian nu a fost niciodată capabil să declanșeze un război important în Europa. Fasciștii germani au declanșat o serie de războaie. Fascismul german – adică nazismul – a fost creat, ca și fascismul italian, de naționalism, de greutățile economice și de talentul unui conducător remarcabil. Atît Germania, cît și Italia au beneficiat de o anumită resursă prețioasă, datorată amînării pînă în secolul al XIX-lea a unificării lor ca state naționale. Deși naționalismul italian fusese un factor implicit în dezvoltarea limbii folosite de Dante încă din Evul Mediu – după cum și naționalismul german reprezenta „Imperiul Roman de Națiune Germană” (numit și Sfîntul Imperiu Roman) –, realitatea dinainte de secolul al XIX-lea a fost de o diversitate copleșitoare. Unitatea națională, atunci cînd a fost realizată, a ajuns puternică și impetuoasă tocmai din cauza întîrzierii sale, în parte datorită faptului că se opunea naționalismului mai vechi din țările învecinate și în parte datorită faptului că ea coincidea cu formidabilele forțe ale revoluției industriale, ale învățămîntului științific modern și ale

eficienței tehnologiei moderne. Toate acestea însemnau bogăție și, în consecință, putere – iar acest lucru nu s-a simțit nicăieri mai bine decât în Germania, unde Reichul German a luat ființă avînd deja avuția și puterea pe care alte mari puteri, ca Franța, Anglia, nu l-au obținut decât încet, de-a lungul secolelor. Statul german a trecut dintr-un singur salt de la modelul *ancien régime* la statul modern, primul fiind reprezentat de clase conducătoare conservatoare, iar celălalt prin valori mult mai puțin conservatoare. În Franța și în Anglia, clasele industriale și financiare în plină creștere au înlocuit încet-încet aristocrația latifundiară și, prin politica parteneriatului, și-au înlesnit acapararea puterii politice și economice. În Germania, dimpotrivă, noile pături sociale de mijloc și financiare, captivate de noutatea uniunii și puterii naționale, au preferat să se ploconească în fața instituțiilor tradiționale care creaseră noul și promițătorul Reich. Bismarck, cel mai abil politician din secolul al XIX-lea, a înfrînt și apoi a dominat forțele monarhiei, pe cele militare și ale banului. După concedierea sa de către kaiserul Wilhelm al II-lea, Germania a devenit o forță teribilă, care deștepta viziuni sălbatice în sufletele oamenilor simpli. Au urmat, la scurt timp, cele două mari războaie, terminate cu două mari înfrîngeri. Înfrîngerea în primul dintre aceste războaie a fost cu atît mai usturătoare, cu cît puterea și mîndria dispăruseră încă înainte de prăbușire, și cu atît mai dureroasă, căci victoria fusese atît de aproape. Vina pentru această înfrîngere a fost aruncată pe presupusa lașitate a spatelui frontului, ajuns țapul ispășitor, iar condițiile acordului de pace de la Versailles au fost înfățișate ca monstruos de vindicative și de umilitoare. La aceste reacții exagerate s-au adăugat în mod hotărît cele două crize economice de la începutul și sfîrșitul anilor '20. A doua criză le-a adus naziștilor o masă de adepți și l-a făcut pe Hitler să cîștige alegerile și să ajungă la putere. Devalorizarea mărcii și șomajul erau dezastruoase pentru toată lumea, mai puțin pentru naziști. După aproape un deceniu de guvernare democratică, Germania se întorcea la autocrație, care lua forma vechiului Reich german îmbrăcat în haine fasciste. Hitler a cucerit clasele conservatoare înainte să ajungă să domine statul german⁴.

Hitler, un politician mai abil decât Mussolini, care era un agitator și un ziarist transformat în politician, nu era un biet pictor diletant, așa cum a fost adesea descris, ci un conducător înăscut, plin de voință, hotărît, eficient, care știa să-i ademenească pe marii industriași și pe micii fermieri (Germania era o

4. Cuvîntul „vinovăție” nu a apărut în celebra clauză a vinei de război din Tratatul de la Versailles. Clauza atribuia responsabilitatea războiului Germaniei, fiind o mustrare moderată și corectă. Despăgubirile de război erau ridicate și stupide, dar nu ieșite din comun. Restricțiile asupra forțelor terestre și navale ale Germaniei și interzicerea totală a forțelor ei aeriene au fost, în ultimă instanță, inaplicabile și, astfel, mai degrabă iritante decât un obstacol real împotriva unei noi agresiuni.

țară bine reprezentată și de o categorie, și de cealaltă), cît și elitele militare și aristocratice, fiind capabil să-și cîștige o audiență masivă. El a fost cel mai înfloritor dintre toți liderii fasciști, deoarece a invadat porțiunea de mijloc a societății și a stăpînit-o apoi ani de zile. Era un naționalist german – german în sensul termenului *Volk* germanic – al cărui naționalism era mai adînc înrădăcinat în veninul străvechilor campanii germane împotriva popoarelor slave decît în comparativ recente certuri cu Franța sau cele dincolo de granițele franco-germane sau în conflictul cu Anglia pentru supremația pe mare. Ura și disprețul lui Hitler pentru slavi, pe care propunea să-i ucidă și să-i înrobească, erau rasiale la origine și conțineau ecouri ale înverșunării aparte, caracteristică în general conflictelor religioase, care dominase încă de la primele confruntări conflictele medievale dintre creștinii germani și slavii păgîni. Hitler a dat acestui străvechi conflict o turnură modernă, prin căutarea sa obsedantă a unui spațiu vital pentru expansiunea poporului german în detrimentul slavilor, inferiori din punct de vedere genetic.

Dar, înainte de toate, trebuia să găsească un erou care să-i poată uni și conduce pe germani și nu i-a trebuit mult să-l găsească : s-a desemnat pe sine însuși. Printr-un amestec de capacitate de convingere populară și brutalitate, el a obținut controlul asupra minții Germaniei și asupra statului german. A exploatat cu ușurință indignarea populară împotriva Tratatului de la Versailles (deoarece o împărțășea și el) și disprețul popular pentru slăbiciunea și eșecurile guvernelor democratice de după război. A distrus constituția folosind-o pînă la un punct și apoi ignorînd-o. I-a sedus pe principalii politicieni de dreapta, pe industriași, pe bancheri și pe generali, care credeau în mod eronat că sînt mai deștepți decît el. Astfel, a cîștigat jocul în care conservatorii se opuneau fasciștilor. I-au trebuit cam doi ani ca să transforme statul : subminînd și subordonînd domeniul judiciar, atrăgînd de partea sa sau intimidînd presa, intimidînd Biserica, desființînd partidele politice și sindicatele muncitorești, transformînd educația într-o ramură de propagandă și în general terorizîndu-i pe toți, chiar și pe cei mai îndrăzneți dintre oponenții săi. Deoarece nu și-a argumentat niciodată în mod public faptele, nimeni nu a putut să-i demonstreze că greșește. Conducerea a însemnat pentru el impunerea autorității sale plus consimțirea și obediența din partea celorlalți ; discursul rațional și părerile diferite au fost excluse, ridiculizate și pedepsite. Pragmatismul său l-a determinat, cum l-a determinat și pe Mussolini, să mențină forțele armate regulate, în loc să le înlocuiască prin armata sa personală (SA), pînă cînd decimarea efectivelor militare în Rusia l-a convins să formeze, pe bazele SS, o nouă armată (Waffen SS), compusă în special din elemente negermane : și Napoleon a trebuit să facă acest lucru în ultimii săi ani de domnie. Pe evrei, pe care îi ura

cel puțin tot atât de mult ca pe slavi și pe care îi privea ca pe niște animale, i-a persecutat și i-a spoliat continuu pînă cînd războiul i-a dat posibilitatea să construiască în Polonia niște vaste abatoare în care evreii din Germania și din alte țări europene au fost transportați cu milioanele și uciși.

Dar a pierdut războiul. În 1945, Hitler a fost bătut într-un mod chiar mai evident decît fusese învins Ludendorff în 1917-1918. A fost înfrînt de o putere superioară, cu resurse și organizare superioare – de ordin material. În același timp, fascismul a fost puternic discreditat de înfrîngerea în război a celor două state europene predominant fasciste, care au fost învinse pe teren propriu. Aceasta a fost una dintre cele mai însemnate victorii din istoria Europei moderne, deoarece fără ea, marea putere a Germaniei ar fi fost în slujba ideilor și practicilor fasciste pe tot cuprinsul Europei. Dar ideile, deși pot fi discreditate, rareori dispar pentru totdeauna. Supraviețuirea este privilegiul lor. Ideile fasciste pot fluctua în intensitate, dar rămîn în stare latentă și pot prinde din nou viață cînd împrejurările – și un timp suficient pentru refacere – le favorizează. După o înfrîngere zdrobitoare ca aceea din 1945, locul în care ne putem aștepta ca ele să renască nu este neapărat scena recentelor lor izbînzii și dezastre. Mediile democratice și fost comuniste le-ar putea fi mult mai propice.

II

Din 1945, Germania și Italia au început să se orienteze în direcții diferite. În Germania catastrofa a fost completă, astfel încît a fost nevoie să fie clădit un alt stat, înzestrat cu o constituție și o curte constituțională care au interzis partidele fasciste. Timp de cîțiva ani, partidele politice și grupările din Germania de Vest s-au concentrat asupra situației grele a victimelor războiului (de exemplu, în *Der Bund der Heimatlosen**). Starea sufletească nu era numai antifascistă, ci în general antinaționalistă. Partidele de dreapta au beneficiat de o susținere foarte redusă și s-au îndepărtat de legăturile cu naziștii și de sloganurile lor, nereprezentînd o amenințare pentru Uniunea Democrat Creștină (CDU) care, sub conducerea abilă a lui Konrad Adenauer, beneficia de pe urma redresării neașteptat de rapide a țării și de pe urma excepționalei sale prosperități. De la sfîrșitul deceniului 9, cînd economia a început să meargă mai prost din cauza tensiunii unificării cu Germania de Est și din cauza recesiunii din întreaga lume, CDU a pierdut mult din strălucire și au apărut unele semne urîte, concretizate în ostilitatea față de muncitorii străini, față de cei care cereau azil și față de evrei ; au fost uciși mai mulți muncitori turci, mulți dintre ei rezidenți permanenți în Germania. Dar aceasta nu era o amenințare serioasă

* Liga persoanelor apatride (n.tr.).

la adresa democrației și nu era mai mult decât un avertisment adresat recentului angajament al Germaniei de a avea un comportament internațional ireproșabil și de a promova internaționalismul în locul țelului de a deveni o putere hegemonială în lume. Economia și guvernul german erau destul de puternice pentru a-i stăpîni și a-i face inofensivi pe cei care doreau să trezească la viață trecutul nazist. În Italia, acestea nu erau la fel de puternice.

Distrugerile provocate de război în Italia au fost mult mai reduse decât în Germania, dar umilirea ei a fost asemănătoare. Italia a ieșit din război într-o dezordine totală, iar redresarea s-a dovedit mai puțin spectaculoasă. Statele Unite, ca și Vaticanul, doreau să vadă în fruntea țării un regim de dreapta puternic consolidat, ca un bastion împotriva comunismului. S-au format instituțiile democratice și, pe toată durata războiului rece, la conducere s-a aflat Partidul Democrat Creștin, chiar dacă cu un credit din ce în ce mai redus. Pentru a putea forma guverne de coaliție, el și-a căutat parteneri printre partidele mici de centru și de stînga, mai degrabă decât printre cele de extremă dreaptă. Cîțiva contestatari au fost reprezentați de *Uomo Qualunque*, un ziar care s-a dezvoltat ulterior într-un partid, precursor al partidului lui Pierre Poujade al oamenilor de rînd din Franța, dar această grupare a dispărut fără să lase mai nimic în urmă. În mod mai explicit fascist a fost Movimento Sociale Italiano (MSI) care, cu puterea pe care o avea mai ales în sudul țării, regiune defavorizată și chinuită de resentimente, a așteptat să-i vină rîndul, încercînd să speculeze disensiunile politice interne. O dată cu sfîrșitul războiului rece, dominația perpetuă a Partidului Democrat Creștin și-a pierdut rațiunea de a fi, acest partid și altele fiind expuse la acuzații grave de corupție în masă ; rezultatul a fost crearea unei noi coaliții de dreapta – cea a lui Silvio Berlusconi, *Forza Italia* (ziare și alte mijloace de comunicare în masă, transformate într-un partid politic), alături de Liga Nordului (o grupare de descentralizatori) și MSI, care și-a schimbat numele în Aleanza Nazionale (AN), în încercarea de a estompa sau eradica originea sa fascistă. Această nouă constelație și-a proclamat opoziția față de corupție și a încercat să se distanțeze de Mafia și, mai politicos, de Vatican. Dar nu a durat mult. Cu toate elementele ei discordante, AN s-a dovedit a fi mai durabilă decât partenerii ei.

Spre deosebire de Germania, Italia nu avea nici o economie puternică, nici un guvern puternic și, în acest mediu, mai multe grupări oculte, formate din militari, clerici și diverși alți nemulțumiți (Loja P2, de exemplu), au început să se dedea la conspirații și violență, concretizate într-un număr mai mic de fapte scandaloase decât activitățile echivalente ale celor de stînga, dar omorînd mai multe persoane. Formele democratice și comunicarea pe plan politic au supraviețuit însă. Așa s-a întîmplat și în Spania, în 1981, cînd a fost dejucată o lovitură de

stat de dreapta. În Grecia, totuși, gruparea de dreapta a coloneilor, ale căror idei – dacă aveau vreuna – erau mai degrabă antidemocratice decât fasciste, a preluat puterea în 1967 și a deținut-o timp de șapte ani.

Principalele democrații din Europa Occidentală se considerau imune la asemenea exhibiții și la infecția fascistă. Nu erau ele oare prea încrezute? Reputația lor era ireproșabilă, dar ce anume o făcuse să fie astfel?

Charles de Gaulle nu este numai o figură remarcabilă a Franței secolului XX. El reprezintă esența acesteia. Era, prin temperament, autocratic, dar și democratic. Și-a exercitat puterea în mod autoritar, dar a deținut-o în mod democratic. Când nu și-a mai putut urma calea, s-a retras de pe scenă. El nu intra în categoria celor care, aidoma doamnei Thatcher, sînt hotărîți să nu se retragă niciodată din funcție sau să nu îngăduie nimănui să le ia locul. Între cele două războaie, Franța a suferit multe din păcatele Italiei, fără să cadă însă pradă fascismului. Șocurile și pagubele pricinuite de primul război mondial, care s-a desfășurat cel mai mult pe pămîntul Franței, au fost urmate de un dezastru economic și de o instabilitate politică ce au zdruncinat nervii mulțimilor de oameni, iar vina a fost aruncată pe stat și pe ordinea existentă. Aceste disensiuni au fost rezolvate pe jumătate de victoria electorală a dreptei conservatoare, în 1926. Francul a fost stabilizat, ceea ce însemna de fapt că era împiedicat să scadă și mai mult – iar în problemele economice Franța a obținut o amîinare de cîțiva ani înainte de începutul mării crize. Această amîinare a permis clasei sociale de mijloc (care nu făcea nici un fel de politică) să reziste în timpul crizei economice și în a doua perioadă de nevoi și lipsă de ajutor care a urmat acestei crize. A rezistat încă o dată, în ciuda înfrîngerii din 1940 și a guvernării de la Vichy. Din această perspectivă, anii '20 au fost de o importanță majoră; dar într-o perspectivă mai lungă, hotărîtoare au fost întinderea și profunzimea tradiției democratice care mergea pînă la 1789. De-a lungul anilor de după Revoluție, democrația a pierdut cîteva bătălii, dar a cîștigat și mai multe, ajungînd să fie adoptată ca o parte din moștenirea eternă a Franței. Instituțiile și deprinderile democratice ale Franței s-au dovedit destul de puternice pentru a ține piept loviturilor sorții pe plan material, pe timp de pace sau de război, și ispitei comunismului sau fascismului. Dar războiul însuși a fost pentru francezi o experiență ambiguă, ca să nu spunem mai mult. La Vichy, Franța avea un guvern fascist sau aproape fascist, apărut chiar din rîndurile francezilor și care nu reprezenta nici un satelit german adevărat, dar nici un stat național independent.

Războaiele au ascuțit dintotdeauna naționalismul și vor continua să facă acest lucru atîta timp cît vor fi purtate între state care se consideră și se autointitulează naționale. Războaiele lui Napoleon sînt în mod curent privite ca

făuritoare ale naționalismului european militant și chiar și Războiul de o Sută de Ani apare în cărți ca fiind la originea naționalismului francez și englez. Al doilea război mondial, în care statele au eșuat, unul după altul, în încercarea de a-și apăra granițele și cetățenii, a micșorat credința virtual axiomatică în statul național, dar, prin reacție, a și ascuțit loialitățile naționaliste amenințate să dispară. În Europa Occidentală, a apărut un curent postbelic ce urmărea asocieri mai strânse și permanente între state, începând cu Comunitatea Cărbunelui și Oțelului și mergând pînă la Uniunea Europeană – o orientare ce a fost ani de zile blocată și pusă într-un con de umbră de războiul rece. Pe măsură ce această orientare s-a dezvoltat, ea a trezit o reacție naționalistă cu destule aspecte neplăcute, care s-au accentuat ori de cîte ori climatul economic se deteriora. Din anii '70 încoace, multe dintre economiile sănătoase au devenit mai șubrede și mai puțin stabile, astfel încît, aidoma anticomunismului și recesiunii economice care au creat condițiile favorabile apariției fascismului între cele două războaie mondiale, acum recesiunea economică plus internaționalismul creau din nou condiții similare. Internaționalismul amenință identitățile naționale stabilite. Dezorientarea economică amenință nivelul de viață, mai ales pe cel al oamenilor modești, prinși între marile afaceri și un mare guvern, pe de o parte, și un proletariat numeros și săciitor, pe de altă parte. Ambele amenințări erau de natură xenofobă ; ambele ofereau țapi ispășitori în persoana imigranților (de obicei de culoare) și a celor care cereau azil politic sau a birocraților străini ; ambele amenințări erau amplificate de politicieni, care stimulau prejudecățile emoționale, fără a ține deloc seama de faptele reale sau de consecințe. Acesta era un teren familiar și promițător pentru fasciști.

Cel mai încununat de succes dintre demagogii de extremă dreaptă din Europa Occidentală este Jean-Marie Le Pen. Nefiind o figură radiantă din clasa lui Mussolini sau a lui Hitler, Le Pen era totuși un orator remarcabil, capabil să combine demagogia emoțională și sugestivă cu limbajul simplu și direct. Mesajul lui era adesea întortocheat, dar modul său de exprimare rămînea foarte direct. El a intrat în parlamentul francez în 1956, la vîrsta de 28 de ani, ca succesor al lui Pierre Poujade, conducătorul Uniunii pentru Apărarea Comerțanților și Meseriașilor, apărătorul oamenilor modești, înțelegînd prin aceasta oamenii modești independenți, mai degrabă decît robii salariați din industrie și agricultură, ce erau în mod tradițional luați în brațe de partidele de stînga. Poujadismul era anticapitalist și antisemit și milita împotriva ordinii stabilite. Perioada lui de înflorire, la jumătatea anilor '50, a fost de scurtă durată. Temele lui favorite au fost puse în umbră de criza din Algeria, care a determinat reîntoarcerea lui De Gaulle, proclamarea celei de-a cincea Republici și amprenta pe care noua aureolă a lui De Gaulle a lăsat-o timp de zece ani asupra unei mari

părți din activitatea politică. La scurt timp după plecarea definitivă a acestuia, Le Pen a înființat Frontul Național (în 1972), ca partid constituțional avînd drept scop contestarea în mod democratic a alegerilor și, în 1984, el a candidat cu succes în alegerile pentru Parlamentul Comunității Europene. De obicei, Le Pen se abținea să folosească un limbaj antisemit, dar ținta sa principală, de la Pierre Mendès-France încoace, erau evreii. După cum proclama numele partidului său, tema sa centrală era naționalismul, pentru care Franța este un teren fertil, din cauza faptului că a pierdut un imperiu, a nevoii de a ține pasul cu o Germanie reconstruită, a renunțării la o parte din suveranitatea ei în favoarea CE/UE și a dificultăților economice din anii '70 și de mai târziu. Anii '70 au fost, de asemenea, niște ani neobișnuiți pentru Franța, deoarece, pe lîngă problemele economice și naționale curente, francezii s-au trezit că nu știau sigur ce putea sau ce trebuia să fie Franța fără De Gaulle și fără un statut clar în sistemul politic european. Privind retrospectiv, De Gaulle era o figură enigmatică : un patriot, fără îndoială, dar și un prieten demonstrativ al noii Germanii și al Comunității Europene. Deoarece De Gaulle eclipsase lumea politicianilor, Franța după retragerea acestuia era un vîrtej în care nonconformiști ca Le Pen puteau primi destulă apă la moară. În ape mai liniștite, i-ar fi mers mai prost, dar ori de cîte ori francezii s-au temut de străinii care concureau cu ei pentru a le ocupa posturile și care se scăldau într-o baie de bunăstare materială, cineva ca Le Pen trebuia să se afle pe aproape, pentru a exprima aceste temeri, ca și alte prejudecăți latente.

Primul simbol în trinitatea revoluționară franceză a fost *Liberté*. Libertatea este cuprinsă în esența cuvîntului *République*, la fel de sigur cum opusul său, securăa din fascii, este esența fascismului. În engleză, republican înseamnă fără rege ; dar în franceză, ca și în latină, înseamnă statul care, după Revoluție, a fost conceput ca fiind constituțional și democratic, oricît de necinstit ar putea fi interpretați acești termeni. Acest principiu, deși atacat de multe ori de la Napoleon pînă la guvernul de la Vichy, a fost clar afirmat și consacrat. Totuși, el nu a devenit perfect imun sau definitiv imun la reacțiile împotriva libertății absolute, cum au fost cele exemplificate de Le Pen.

Democrația britanică a fost chiar mai bine consolidată. Nu a existat niciodată un pericol real în privința unui partid britanic fascist care să înlocuiască Partidul Conservator, și nici extrema dreaptă nu a avut decît o influență marginală în interiorul acestui partid. Eșecurile lui Oswald Mosley, un politician inteligent și electrizant, ne fac să înțelegem acest lucru. Sistemul bipartid, așa cum este aproape în totalitate sistemul britanic, este destinat partidelor larg reprezentate, care să acopere un spectru politic vast și care includ și o aripă de dreapta, ce încearcă să-și cîștige prieteni și aliați în masa de mijloc a partidului. Un

Poujade sau Le Pen englez cu un partid al său nu ar fi decît o încercare tactică de a prinde în colț Partidul Conservator prin coaliții rupte și apoi reînnodate⁵.

Între cele două războaie, Partidul Conservator britanic, deși era departe de fascism, includea admiratori ai dictatorilor fasciști, iar regele Eduard al VIII-lea nu era numai un simpatizant al naziștilor, ci se pare că încercase să se amestece în mod neconstituțional în afacerile externe (deși s-ar putea ca el să fi fost animat de dorința sinceră de a împiedica sau de a pune capăt unui război îngrozitor, o dată ce acesta începuse). Mai semnificativă este totuși ușurința cu care a hotărît guvernul conservator să-l detroneze pe rege și cu care a și făcut acest lucru, oricît de mult l-ar fi ajutat în acest sens dragostea regelui față de o persoană indezirabilă.

După cel de-al doilea război mondial, sistemul bipartid și-a reluat dominația, dar Marea Britanie nu a fost în totalitate scutită de tentații. Starea de exaltare de după război a fost urmată de criza postimperială ; problema Rhodeziei a fost mai tergiversată decît problema algeriană a Franței ; problema Irlandei de Nord a fost încă și mai tergiversată, chiar dacă aceasta era mult mai aproape de Anglia. Federalismul european, pe care englezii au vrut inițial să-l ignore, pentru a deveni pînă la urmă porniți împotriva lui, a stîrnit nervozitatea națiunii și a condus la o proastă gestiune a economiei de către o serie de guverne (în special conservatoare), a exacerbât xenofobia, pe măsură ce locurile de muncă au devenit mai rare, iar imigranții străini (în special cei de culoare) erau blamați că le fură oamenilor locurile de muncă sau că parazitează serviciile sociale. Frontul Național, partidul fascist care a fost creat în 1967 și care era antisemit și pornit împotriva negrilor, a concentrat aceste emoții, dar nu a avut un mare succes electoral și a fost marginalizat după ce conservatorii au recîștigat puterea în 1979, avînd în frunte un conducător de dreapta în persoana doamnei Margaret Thatcher.

Doamna Thatcher a fost un conducător de o neobișnuită vigoare și franchețe, dar destul de modestă ca inteligență. Calitățile ei o făceau bună pentru luptă, instinctele ei o conduceau spre un naționalism îngust, iar temperamentul său era autoritar. Ea a minimalizat conducerea locală, lipsind-o de orice vigoare ;

5. Ocolesc întrebarea referitoare la cît de democratică este Marea Britanie. Este în primul rînd o democrație, mai mult decît orice altceva, dar poate fi în mod plauzibil calificată drept oligarhie ce tinde spre democrație. Stabilitatea ei politică derivă dintr-un proces, mai degrabă decît dintr-o definiție, din adaptabilitatea formelor oligarhiei, ce se acomodează încet-încet cu ideile și regulile democratice. Retorica și cîteva dintre instituțiile sale sînt democratice, dar valorile și obiceiurile ei rămîn în mod semnificativ cele ale oligarhiei. Una dintre particularitățile lui Winston Churchill, care a fost extrem de importantă în felul în care acesta a condus războiul, era faptul că era în mod considerabil mai democrat și mai devotat parlamentului decît mulți alții din clasa conducătoare. Ca aristocrat, el își putea permite să fie astfel. Succesorii lui au fost ori falși aristocrați, ori campioni ai nesigurei păături sociale de mijloc împotriva temuților proletari.

a căutat să distrugă syndicatele muncitorești, nu să le limiteze puterea sau să le reformeze⁶; a subminat sistemul cabinetului prin manipularea comisiilor guvernamentale; a tratat problemele europene într-o manieră dubioasă, deloc constituțională; și nu s-a ostenit să-și ascundă disprețul pentru străini, inclusiv pentru cei din Commonwealth.

După ce și-a încheiat mandatul, unii dintre succesorii săi au mers chiar mai departe cu nepăsarea față de lege și față de rolul justiției⁷. Aceste orientări ale vieții politice britanice au fost cu atât mai remarcabile cu cât în Marea Britanie nu exista o amenințare a comunismului, cum fusese cea care servise drept inspirație și justificare pentru fasciștii de pe continent. Dar, încă o dată, ceea ce trebuie reținut este hotărârea cu care au îndepărtat-o conservatorii pe doamna Thatcher din Camera Comunelor, tot așa de prompt cum îl îndepărtase și Baldwin pe Eduard al VIII-lea. Au făcut acest lucru pentru că se temeau pentru scaunele și cariera lor, dacă ar fi trebuit să candideze în alegeri avînd-o pe ea ca lider, dar și din cauză că unii dintre ei ajunseseră la concluzia că devenise periculoasă.

Amenințarea fascistă pentru Europa Occidentală democratică de la sfîrșitul secolului pare mărunță și îndepărtată, dacă nu chiar neglijabilă în întregime. În schimb, amenințarea fascistă din țările foste comuniste nu era nici neglijabilă, nici îndepărtată. Răsturnarea regimurilor comuniste a adus libertatea, dar nu și bunăstarea materială sau măcar îmbunătățirea condițiilor materiale. În plus, această răsturnare a reînsuflețit naționalismul.

Experiența Europei de Est după cel de-al doilea război mondial a fost exact opusul a ceea ce s-a întîmplat în Europa Occidentală. În imperiul stalinist, țările-satelit au fost omogenizate împotriva voinței lor, iar destrămarea acestui

6. Tot așa făcuseră și Hitler și Mussolini, indiferent că doamna Thatcher știa acest lucru sau nu. Denigrarea syndicatelor a fost unul dintre cele mai populare elemente din discursurile și programele dinainte de război ale dictatorilor, cel puțin la fel de populare, după cîte îmi amintesc, ca și antisemitismul lui Hitler sau imperialismul lui Mussolini. Un cuvînt-cheie în politica economică a doamnei Thatcher era productivitatea, un termen politicos pentru a-i concedia pe muncitori. Productivitatea a făcut unele companii particulare mai profitabile pe termen scurt și a eliminat personalul excedentar ineficient, dar în general a prejudiciat economia, promovînd stagnarea mai degrabă decît creșterea economică și a trezit amintiri legate de șomajul și conflictele sociale dintre cele două războaie mondiale, adică acele lucruri care au furnizat voturile pentru fasciștii din multe țări.

7. Aceștia nu erau neapărat fasciști în intenție, dar au furat veșminte fasciste și au folosit sloganuri despre ordinea publică și identitatea națională pentru a încălca drepturile civile și a reprima sau elimina anumite persoane pe motivul afinităților lor, mai degrabă decît pe motivul acțiunilor lor. Acestea erau semnele care i-au dat în vileag. Partidul Conservator avusese membri ce puteau fi etichetați ca fasciști, dar aceștia nu avuseseră acces în cabinetele conservatoare. Acum, cabinetele cuprindeau cîțiva miniștri din aripa de extremă dreaptă a partidului și pe alții care socoteau util să pretindă că stau și ei cu un picior în barca acestor tovarăși de drum.

imperiu le-a trimis înapoi în timp în lumea presovietică, cu vechile ei disensiuni. În timp ce Europa Occidentală experimenta un nou tip de internaționalism menit să micșoreze suveranitățile naționale, Europa de Est se bucura că poate să-și redescopere naționalismul. Fostele state ieșeau de sub stăpînirea sovietică fără să fi apucat să se debaraseze de vechile lor dușmăanii. Ele au format diferite organizații de relativă cooperare (așa cum făcuseră și după primul război mondial), fără nici o dorință specială de a se uni – căci doreau să fie din nou ele însele. În Iugoslavia, care nu intrase în sfera de dominație sovietică, ci fusese o federație multietnică și multireligioasă concepută după primul război mondial și reproiectată după cel de-al doilea, stratul superficial al comunismului federal a fost sfîșiat de naționalismele virulente⁸.

Rusia, cel mai mare și mai puternic fragment al destrămatei Uniuni Sovietice, nu a avut niciodată parte de o democrație liberală ori conservatoare ori socialistă și nu există motiv să presupunem că va evolua prea curînd spre una dintre aceste forme democratice. Se poate, în schimb, reîntoarce la comunismul stalinist sau la un comunism mai blînd, deși, dacă va face acest lucru, cauza ar putea mai degrabă să fie dezamăgirea provocată de noua orînduire, nu dragostea pentru cea veche. Există elemente de fascism în Rusia. Dacă acestea se vor amplifica sau vor pierde din putere depinde de oscilațiile economiei și de forța naționalismului. Naționalismul a fost generat de pierderea calității de mare

8. Balcanii ar trebui deosebiți de restul Europei de Est. Caracterul barbar al conflictelor etnico-religioase din Bosnia și din jurul ei sînt numai o față a unei tragedii ce trebuie căutată în trecut, în secolul al XVIII-lea sau chiar mai devreme. În acea perioadă, un mic număr de învățați au fost atrași de gîndirea Europei Occidentale care, reprezentată în mod eminent de Descartes, Galileo și Newton, răsturna cu capul în jos toată gîndirea medievală, contestînd, totodată, și aristotelismul reînviat de Renaștere. Această revoluție intelectuală a fost urmată de ideile din Secolul Luminilor care, în special în lucrările lui Diderot și Voltaire, au început să pătrundă și în Balcani. Aici însă, învățații care le acceptau erau puțini, suspecti din punct de vedere teologic, vorbiți de rău și, în final, înfrînți. Centrele lor culturale erau București și Viena, limba lor era greaca, formația lor culturală era creștin-ortodoxă. Proiectul lor includea, pe lîngă o revoluție generală pe plan intelectual și pedagogic, o Republică Balcanică (din care erau excluși otomanii). A se consulta lucrarea lui P.M. Kitromilides, *The Enlightenment as Social Criticism* (Princeton, 1992). Acest episod a fost simptomatic. Lumea creștinismului ortodox (din Răsărit) refuzase să se lase antrenată într-o mișcare asemănătoare Reformei din Occident. Respingînd gîndirea iluministă, ea a afirmat cu și mai multă putere primatul Autorității asupra Conștiinței și Rațiunii, într-o perioadă în care Europa Occidentală ajunsese cel puțin să recunoască tensiunile dintre acești protagoniști ai libertății și pretențiile autorității dogmatice. În secolul al XIX-lea, ortodoxismul și-a pierdut pretențiile de universalism și rolul lui de promotor al păcii atunci cînd, în urma asumării rolului de conducător în lupta împotriva turcilor, s-a dezmembrat într-un număr de Biserici autocefale separate, care reprezentau fiecare cîte o națiune. Prin aceasta, el a încurajat perpetuarea, în toate statele naționale din Balcanii eliberați de sub jugul otoman, a unei constante tradiții războinice. Fiecare dintre aceste state căuta să se extindă în detrimentul vecinilor săi.

putere, de reînființarea unui stat eminemamente rusesc, de confuzia creată de neînțelegerea poziției Rusiei printre puterile lumii, de relațiile ei ambigue cu minoritățile etnice (exemplificate foarte pregnant de războiul din Cecenia) și de apariția unor figuri cum ar fi a extremistul Vladimir Jirinovski. Acesta poate fi o figură pasageră, un simplu clown – dar, chiar dacă este așa, el va fi înlocuit de cineva care nu va fi deloc un clown. Marasmul economic nu a trecut atât de repede pe cât își doreau mulți oameni din Rusia și din afara granițelor ei în zorii strălucitori ai *glasnost*-ului și ai *perestroikăi*. Ideea că Rusia poate face o tranziție mai mult sau mai puțin pașnică spre o economie liberală s-a bazat pe o gravă subestimare a complexității tranziției și a fondurilor necesare – sau disponibile – cu care lumea capitalistă ar fi putut contribui la inițierea și realizarea acestei tranziții. Istoria Rusiei din secolul XX a fost una a marilor dezastre și, spre deosebire de Germania, ea are puține resorturi pentru a-și atrage prietenia străinilor bogați și puternici. Rusia se află într-o stare de incertitudine, de teamă și anarhie incipientă comparabilă cu cea din perioada dintre 1917 și moartea lui Lenin. Un lider fascist ar putea fi un răspuns la îndemână pentru naționalismul lezat. În timpul alegerilor prezidențiale din 1996, campania lui Ghennadi Ziuganov a părut mai mult naționalistă decât comunistă.

Această trecere în revistă a fascismului european nu trebuie să ne facă să uităm situația din Statele Unite ale Americii. Americanii au fost antrenați în războaiele europene pentru a-i înfrânge pe dictatorii fasciști și apoi au fost cooptați în sistemul european pentru a duce războiul rece. Statele Unite influențează Europa nu numai pentru că reprezintă cel mai puternic și mai productiv sistem statal din lume, dar și pentru că au fost tratate timp de cincizeci de ani de Europa ca fiind un factor necesar în problemele europene. Statele Unite au o tradiție democratică de excepție, dar își fac o datorie sfântă din a flutura stindardul propriilor valori, în timp ce instituțiile lor centrale nu se bucură de prea multă încredere. Ele urzesc cu o ușurință neliniștitoare mișcări naționale, religioase și pseudomorale, la fel de puțin liberale ca și cele puse la cale de cel mai nebun muftiu sau rabin. Statele Unite au resurse și aptitudini imense, dar o întreagă serie din președinții săi ar putea rivaliza cu cele mai negre coșmaruri ale sistemelor ereditare aflate în declin biologic. De-a lungul acestui secol, economia americană a fost simbolul succesului american și al încrederii, dar, în prezent, acest lucru a încetat să mai fie atât de sigur. Tocmai aceste succese i-au împins pe liderii americani la nesăbuiță, făcându-i să plătească pentru războiul rece și pentru războiul din Vietnam împrumutându-se, iar pentru războiul din Golf cerșind. Căderile economice și deziluziile, dacă se produc acolo unde sînt cel mai puțin așteptate, pot fertiliza partea întunecată a politicianilor carismatici, a clericilor fundamentalști și nerăbdarea agresivă care îi caracterizează pe giganții nemulțumiți – cât și pe fasciștii de orice speță.

III

Marile războaie dau naștere unor mari iluzii. Cea mai periculoasă dintre iluziile pricinuite de cel de-al doilea război mondial ar fi să presupunem că fascismul a fost eradicat. Anglia și SUA au câștigat războiul, dar nu din cauză că erau țări democratice. Fără a minimaliza puterile și virtuțile inerente unui sistem și unei mentalități democratice, trebuie să reamintim că în cel de-al doilea război mondial au fost înfrînte multe democrații europene și că, în plus, contribuția sovietică la înfrîngerea Germaniei a făcut să pară lipsită de orice sens sărbătorirea anului 1945 ca înfrîngere a fascismului de către un sistem de valori politice superioare. Fascismul a supraviețuit – nu într-o formă excelentă, dar nici în agonie.

Fascismul nu este nou. El nu este o emanație a secolului XX și nu pare dispus să dispară o dată cu el. Formele pe care le-a adoptat derivă din revoluțiile demografice și industriale moderne, din epoca marilor mase de oameni și a armamentului produs în cantități industriale, dar rădăcinile lui sînt și mai adînci. Masele de oameni și înarmarea în masă sînt instrumentele cu care fascismul înfruntă schimbările pe care încearcă să le inverseze, avînd convingerea instinctivă că scopurile lui justifică orice mijloace. Răzvrătirea împotriva schimbării este o trăsătură perenă a oricărei civilizații ce înregistrează schimbări : cu cît schimbarea este mai profundă, cu atît mai violentă este răzvrătirea. Există limite în capacitatea oamenilor de a asimila atît schimbarea, cît și viteza schimbării. *L'homme moyen intellectuel** refuză să fie împins de la spate pe căi necunoscute și, în ultimele patru-cinci secole ale civilizației occidentale, el s-a simțit împins într-un mod care deosebește lumea modernă de timpurile medievale. În Europa medievală, impactul tulburător al ideilor noi și șocante era amortizat atît de scurgerea mai înceată a timpului, cît și de represiunea autoritară și deliberată (inclusiv în cazuri extreme, moartea pe rug și amenințarea cu osînda veșnică), astfel încît forțele care reprezentau supoziția logică și demonstrația intelectuală au fost, dacă nu reduse la tăcere cu brutalitate, cel puțin dispersate în timp. În vremuri mai recente, o dată cu slăbirea bastioanelor autoritarismului, multitudinea de idei și norme noi a început să se aplice cu o viteză din ce în ce mai mare. Un fapt caracteristic timpurilor moderne, spre deosebire de secolele medievale, este că ideile noi au devenit prea greu de suportat, așa încît epoca modernă a dat naștere unei modalități violente și malefice de a reacționa la idei și de a se apăra de ele prin ideologie. Principala problemă în acest proces nu este validitatea noilor idei și nici validitatea reacțiilor de apărare. Elementul

* Omul obișnuit (n.tr.).

esențial este activitatea minții omenești, care poate fi modificată prin educație, pe de o parte, sau prin propagandă, pe de alta – deci prin exersarea minții sau prin spălarea creierului. A presupune că această situație se va schimba înseamnă să presupunem ceva ce nici nu este vizibil, nici nu este de așteptat.

Ultimul și cel mai tulburător aspect discutat este că fascismul – oricare ar fi premisele negative ale dezvoltării lui și oriunde ar apărea el – atrage printr-o caracteristică indubitabil pozitivă. Nimeni nu se îndoiește de faptul că fascismul furnizează conducători. Este îndoielnic că și democrația poate face același lucru. Al doilea război mondial a exemplificat energia, forța lăuntrică și inventivitatea societăților democratice, dar a demonstrat la fel de limpede o neîncredere ambivalentă în conducătorii legitimi, făcându-i să pară acceptabili numai în timpuri de criză (ceea ce ar putea fi numit sindromul Cincinnatus). Unul din succesele de durată ale fascismului dintre cele două războaie mondiale a fost punerea semnului întrebării în dreptul ideii de conducere democratică. Din nefericire, anii de după război au făcut prea puțin pentru a înlătura această dilemă, nu numai în Europa – Germania fiind pînă acum cea mai certă excepție –, ci și în Statele Unite, unde acțiunile președinției și ale politicii democratice în general au cunoscut un declin abject spre incompetență. Un rezultat a fost privatizarea politicii – contradicție grotescă –, deoarece partidele politice sînt tratate cu o indiferență crescîndă și sînt atașate unei anume clase politice, care există numai pentru a fi învinovățită cînd lucrurile merg prost. Așa s-a întîmplat și în Republica de la Weimar și acesta este de fapt călcîiul lui Ahile al democrației. Atîta timp cît conducerea într-o democrație înseamnă o conducere prea blîndă sau mediocră, fasciștii au în mînă un atu, deoarece oamenii doresc o conducere adevărată. Ei doresc lideri greu de găsit : puternici, dar nu autoritari sau dogmatici⁹. Cînd li se oferă posibilitatea de a alege între fasciștii autoritari și democrații lipsiți de fermitate, sînt la fel de tentați să-i aleagă pe cei dintîi, ca și pe cei din urmă.

9. Dogma proteste creierul. Ea furnizează răspunsuri de-a gata înainte de a analiza împrejurările concrete. Este deci o alternativă a gîndirii.

Capitolul 7

PROBLEMA GERMANĂ

I

Problema germană este următoarea : cum poate un stat puternic ca Germania să-și găsească locul în sistemul statelor europene ? Sînt oare ele compatibile ? După aproape două sute de ani, această întrebare a fost modificată în felul următor : poate o Germanie puternică să se integreze, ușor sau pașnic, în orice tip de sistem european ? Oare un sistem federal ar îngloba mai ușor această problemă decît un sistem statal ? Dar această modificare a întrebării nu este totuși una de substanță. Un sistem federal ar putea aborda mai ușor problema, prin modificarea formelor ei de manifestare, dar substanța – dezechilibrul de forțe dintre Germania și vecinii săi – rămîne aceeași. Puterea germană există în mod independent de sistemul european, fie el un sistem statal sau o uniune federală.

Germanii au dat dintotdeauna dovadă de o capacitate cu totul deosebită de a surprinde și alarma Europa. Ridicarea Prusiei la nivel de mare putere în secolul al XVIII-lea a fost rapidă și șocantă. Tot așa a fost și formarea statului german în secolul al XIX-lea. Acest stat avea două trăsături distinctive, ambele neliniștitoare. Se afla în centrul Europei, iar natura lui era ambiguă. Era în mod esențial, dacă nu absolut, statul național al germanilor și era, de asemenea, și un Reich. Termenul „Reich” se referea în trecut la Sfîntul Imperiu Roman, iar mai încoace la cel de-al treilea Reich nazist¹. După prăbușirea Reichului nazist, germanii au surprins din nou Europa prin rapiditatea refacerii lor și prin revenirea lor la o poziție dominantă în Europa.

În timpul celui de-al doilea război mondial, Aliații s-au luptat cu Germania pentru a bloca puterea acesteia, dar nu au reușit pentru mult timp. Germania fără Hitler nu este o Germanie slăbită. Dar poate fi o Germanie foarte diferită,

1. *Das Dritte Reich (Al Treilea Reich)* este titlul unei cărți a scriitorului conservator și polemist Möller van den Bruck, publicată în 1923, cu un an înainte ca Hitler, aflat în închisoare, să înceapă să scrie *Mein Kampf*.

dacă ororile și prăbușirea celui de-al treilea Reich au schimbat mentalitatea germană – în privința acestui fapt, numai timpul ne-o va spune. Speculațiile sînt hazardate, dar sînt totodată și o datorie și pot fi făcute mai puțin opace printr-o infuzie de istorie administrată în modul de a gîndi viitorul.

Una dintre cele mai speciale și proeminente trăsături ale istoriei europene este ramificarea limbii latine, fenomen ce nu a afectat și limba germană. Vechii romani s-au aventurat dincolo de Rin și au intrat pe teritoriul german, unde Hermann Germanul le-a administrat o legendară lecție, în bătălia de la Teutoburgerwald din anul 9 d.Ch. Rinul a devenit deci o frontieră. Cîteva secole mai tîrziu, după fărîmițarea Imperiului Roman de Apus, francii, pe o parte a Rinului, și saxonii, pe cealaltă, au încercat să reclădească imperiul. Francii au făcut aceasta în parte la îndemnul noii puteri de la Roma, papalitatea, succesoare rivală a Romei imperiale. Papa l-a încoronat pe Carol cel Mare ca împărat, dar imperiul a supraviețuit foarte puțin după moartea acestuia și, pe măsură ce s-au scurs secolele, lumea latină s-a fragmentat în state laice separate, mergînd fiecare pe drumul său, vorbind limbi noi, diferite și neavînd, pînă la apariția lui Napoleon, nici un proiect serios de reconstituire a Imperiului Roman sau a vreunui alt imperiu.

Dar Europa nu a uitat niciodată Imperiul Roman și acesta a supraviețuit în mai multe feluri, nu numai în amintire. Spectrul lui s-a cuibărit printre germani și a devenit Imperiul Roman de Națiune Germană (*Römisches Reich der Deutschen Nation* – numit și Sfîntul Imperiu Roman: acest titlu i-a fost conferit de-abia în secolul al XV-lea). Nu a fost un imperiu decît cu numele: nici un împărat nu a condus din cetatea Romei, ba chiar puțini au ajuns vreodată pînă acolo: era un conglomerat neînchegat, format din sute de entități suverane, care se supuneau cu numele unui împărat, cu condiția ca acesta să fie german. Împăratul era ales în urma unei proceduri electorale la care participau doar cîțiva dintre principii germani². Acest sistem a subminat puterea națiunii germane în două feluri: a recunoscut existența unui împărat, dar l-a redus la o imagine fantomatică și convențională, care s-a transformat cu timpul într-un

-
2. Cei ce nu erau de origine germană nu erau întotdeauna excluși din lupta pentru acest titlu lipsit de substanță. Printre aspiranți au fost și fratele lui Henric al III-lea, Richard de Cornwall și chiar Henric al VIII-lea. Începînd cu Evul Mediu tîrziu, titlul a devenit, practic, proprietatea Habsburgilor, iar după moartea în 1740 a lui Carol al VI-lea, care nu avusese nici un fiu, a revenit Casei de Lorena, începînd cu ginerele lui Carol al VI-lea și sfîrșind cu Franz al II-lea, care a devenit în schimb împărat al Austriei: parțial de frica lui Napoleon și parțial fiindcă nu mai exista o majoritate catolică sigură din partea Principilor Electori. Dinastia Habsburgilor, ai cărei reprezentanți au fost proclamați regi ai Ungariei după 1526, cît și duci ai Austriei, și-a împlinit destinul încercînd să apere Europa împotriva turcilor, nereușind să supraviețuiască după prăbușirea Imperiului Otoman.

simplu monarh, veșnic în stare de conflict sau de război cu ceilalți monarhi germani, ceea ce a întârziat cu mai multe secole consolidarea lumii germane într-un stat laic coerent. Pe vremea Revoluției franceze, mai existau încă peste 400 de state germane, pe care tratatul postnapoleonian le-a redus la numai 40. Nimeni înainte de Hitler nu a redus acest număr la unu, nici măcar Bismarck (care s-a ferit de perspectiva de a-i asmuți pe Hohenzollerni împotriva Habsburgilor).

Totuși, simpla existență a Sfântului Imperiu Roman a contribuit la formarea noțiunii de stat național german unic (ca Franța sau Anglia), iar această idee a devenit și mai puternică atunci când principii germani laici și reformatorii religioși și-au unit forțele cu ocazia Reformei, ca să reducă sau să elimine influența papei, din mai multe motive seculare sau spiritual-religioase. În secolul al XVI-lea, germanii au devenit ceva mai mult decât o simplă entitate geografică sau o categorie lingvistică. Ei au început să gândească despre sine ca fiind un popor ce avea nevoie de propriul stat național.

Apoi a apărut Prusia. Aceasta s-a dezvoltat pornind de la o confederație foarte laxă de domenii diferite, aparținând unei ramuri din familia sud-germană a Hohenzollernilor, care, din întâmplare, își alipise acest avanpost războinic din est la electoratul său din Brandenburg, de lângă Berlin. Acest conglomerat semăna cu statele papale din centrul Italiei mai degrabă decât cu monarhiile consolidate din Europa Occidentală, dar, într-un timp uimitor de scurt, el a fost transformat într-un stat de rang mijlociu și apoi într-o mare putere europeană. În cei o sută de ani (1640-1740) dintre urcarea pe tron a Marelui Principe Elector de Brandenburg și cea a strănepotului său, regele Friedrich al Prusiei, aceste teritorii ale familiei de Hohenzollern au fost unite, pe principii federale, într-un stat militar bine organizat și foarte eficient, după standardele timpului. Marele Principe Elector, care avea o mamă pe jumătate olandeză și o soție olandeză, trata conducerea ca pe o profesiune și nu ezita să pună umărul la treabă. Se ocupa de o mulțime de treburi care nu prea erau de demnitatea unui prinț (ca și țarul Petru cel Mare), și-a întreit veniturile, a domnit timp de aproape cincizeci de ani și a transformat regiunea Brandenburg din Prusia într-un spațiu de lucru reglementat cu strictețe, unde administrația civilă și clerul erau obligate să îndeplinească norme de lucru și să respecte și orarul stabilit, iar resursele țării erau dedicate aproape în exclusivitate înființării unei armate mai bine organizate și pregătite decât oricare alta din Europa, o armată cum nu se mai văzuse niciodată de la legiunile romane încoace: o imagine care, transferată mai târziu asupra Germaniei ca o entitate, s-a înfipt în mintea germanilor și a altor nații pentru mai bine de două secole.

Viața în această Prusie era departe de a fi plăcută, chiar și pentru generali și miniștri, și încă și mai puțin plăcută pentru ordinele inferioare, dar era

primul stat modern care încercase vreodată să-și pună la punct finanțele, care instituisese învățământul primar obligatoriu de la vârsta de cinci până la treisprezece ani și care distrusese tiparele statului european conceput ca un câmp de tensiune între coroană și nobilime, prin transformarea aristocrației funciare într-o castă militară aliată cu monarhia, în locul unor baroni nemulțumiți din naștere și încercînd să se opună stilului de conducere al monarhului. Friedrich cel Mare s-a folosit de poziția moștenită de la străbunii săi, cu îndrăzneală, cu măiestrie politică și militară, cu un ateism ostentativ, toate asigurîndu-i, cel puțin o vreme, un vădit succes. El a invadat și anexat o parte din dominioanele austriece ; a făcut din Prusia o putere atît în Europa, cît și în Germania ; a întreținut un puternic sentiment de încredere în sine printre supușii săi, sentiment care i-a făcut pe aceștia să creadă că Dumnezeu este de partea Prusiei – sau că este norocos că are Prusia de partea lui. Exista însă ceva nebunesc în Prusia și în conducătorii ei. Tatăl lui Friedrich era obsedat pînă la demență și Friedrich însuși era un amestec dur de energie explozivă și o totală lipsă de principii, fiind în același timp un fervent adept al Epocii Luminilor. Prusia secolului al XVIII-lea era un stat atît de concentrat asupra capacității sale militare, încît a neglijat, ba chiar a încătușat clasele comerciale și industriale cît și ocaziile favorabile de dezvoltare și, mai puțin surprinzător, nu a prezentat nici măcar un început de conștiință democratică. Totuși, acesta a fost începutul revoluției industriale, ajunul revoluției democratice și epoca în care Germania s-a afirmat ca forță intelectuală și artistică neegalată de nimeni în Europa³.

După moartea lui Friedrich cel Mare, norocul Prusiei a început să scadă, fiind reînsuflețit doar ocazional, apoi șters cu buretele și iarăși însuflețit de Napoleon, care a distrus învechitul sistem din Germania, a redus numărul statelor germane la patruzeci, a desființat Sfîntul Imperiu Roman și a făurit un model tripartit cuprinzînd Austria, Prusia și o confederație formată din celelalte state germane. El a contribuit, de asemenea, fără să-și dea seama, la sporirea sentimentului identității naționale germane, anexînd Franței anumite părți din Germania, făcîndu-i pe conducătorii Bavariei și Württemberg-ului regi, dar totodată sateliți ai Franței, și pricinuindu-le înfrîngeri zdrobitoare celor două mari puteri ale Germaniei, Austria și Prusia, la un an diferență una de alta. În 1813, el a fost înfrînt de forțe în special germane în marea *Völkerschlacht*, Bătălia Națiunilor, de la Leipzig. Campania din Rusia, din 1812, a fost începutul

3. În special în muzică, de la Schütz la Schönberg, dar și în arhitectură, de la baroc la Bauhaus și în poezie, filosofie, matematică și fizică : în jargonul epocilor de mai tîrziu, un centru de excelență. Friedrich cel Mare, flautist și modest compozitor, i-a furnizat lui Bach tema uneia dintre cele mai celebre lucrări ale sale. Succesorul lui Friedrich cel Mare, Friedrich Wilhelm al II-lea, era un bun violoncelist și i-a comandat lui Mozart un set de șase cvartete pentru coarde, dintre care a obținut trei.

sfârșitului său. Waterloo a fost lovitura de grație – dar bătălia de la Leipzig a fost cauza principală a prăbușirii sale și a evaporării imperiului său.

Congresul de la Viena a adoptat forma concepută de Napoleon pentru Germania, cu anumite modificări, și astfel a pregătit scena pentru competiția dintre Austria și Prusia, care avea să fie principala temă a noului secol. Austriei i se dăduse conducerea permanentă a unei federații germane, dar în noul secol al XIX-lea ea a suferit din cauza a două serioase impedimente : Austria nu era un stat, ci o moștenire de familie cu o organizare vetustă și cu o coroană imperială agățată de ea ; iar Viena, situată la extremitatea sud-estică a lumii germane, nu era un loc potrivit pentru o capitală pangermană. Austria era un Reich, dar nu un Reich german. În cel mai bun caz, dacă lumea germană ar fi trebuit să fie și mai strict împărțită, în doar două state, Austria ar fi fost conducătoarea firească a jumătății sudice. Dar Germania nu urmărea să fie împărțită în două, ci să realizeze o unitate aproape totală sub conducerea Prusiei, prin excluderea Austriei și imperiului său multiethnic⁴.

La jumătatea secolului (1848), o serie de revoluții nereușite și de planuri de reformă constituțională născute moarte au pus în evidență slăbiciunea democrației liberale germane (care încă mai era socotită un import din străinătate sau o simplă modă), dar a dezvăluit, totodată, celor mai receptivi politicieni nevoia de a pune vechea ordine pe baze noi. Bismarck a făcut acest lucru în Prusia. El a înrolat clasele industriale și financiare de mijloc și spiritul național incipient în serviciul unui stat dominat de proprietarii de pământ conservatori și de o castă militară aflată sub egida autorității dinastiei de Hohenzollern ; prin formarea Federației Germane de Nord (1867) și a unui nou Reich german (1871), Bismarck a creat entitatea care se apropia cel mai mult de ideea de stat național german. El a hotărât că acest stat trebuie să se întindă numai pînă la granițele cu Austria, parțial din cauză că o Germanie mai întinsă ar fi fost mai puțin prusacă, parțial fiindcă nu exista încă o cale de a include Austria fără numeroasele sale anexe negermane. Noul Reich german a fost, din această cauză, instabil, un stat cu puteri excesive, dar fără granițe bine stabilite și cu o formă de guvernămînt detestabilă pentru jumătate din Europa – un tur de forță realizabil grație abilității politice remarcabile a lui Bismarck și celor 28 de ani de putere neîntreruptă exercitată de el asupra statului, asupra monarhului său și asupra propriului temperament instabil. După destituirea sa din funcție, în 1890, de către kaiserul Wilhelm al II-lea, următorii 28 de ani au fost martori la perindarea a cinci cancelari și la accentuarea acestei stări de instabilitate din inima Europei.

4. Habsburgii au fost siliți puțin cîte puțin să împartă puterea cu nobilimea ungară care, spre deosebire de aristocrația prusacă, a rămas suspicioasă și ostilă față de coroană.

Ridicarea Prusiei deasupra lumii germane a fost unul dintre cele mai importante evenimente din istoria modernă a Europei, deoarece a semnalat transferarea puterii în Europa din Franța în Germania, lucru pe care nici măcar Napoleon nu l-a putut împiedica. Atîta timp cît lumea germană a fost condusă de Austria, Franța a reușit să o mențină divizată. Pentru austrieci, unitatea germană însemna Sfîntul Imperiu Roman : arhiducele austriac fusese împărat al Sfîntului Imperiu Roman pînă la 1806 și o palidă imitație a acestei funcții fantomă după aceea. Dar Prusia a unit Germania sau cea mai mare parte a acesteia într-un stat laic modern, care nu avea nimic „sfînt” sau „roman” în el și care nu mai admitea existența nici unui alt stat german (cu excepția hibridului habsburgic de la hotarele sale). Prusia/Germania depășea Franța din punct de vedere economic și demografic și, spre deosebire de Austria, era la fel de îndreptățită ca și Franța să se considere un stat național și să exercite un rol conducător în sistemul statal european.

Un sistem de state poate fi condus într-una din următoarele modalități : printr-un echilibru de forțe ori prin dominația unui stat asupra celorlalte, *Gleichgewicht oder Hegemonie*⁵. Ambele sisteme acceptă principiul că toate statele sînt egale ca statut legal, dar funcționează pornind de la ideea că, în politică, puterea contează mai mult decît statutul legal. Unul dintre sisteme recunoaște puterile speciale de care se bucură un număr limitat de state, celălalt acceptă vrînd-nevrînd puterile speciale ale unui singur stat : primul sistem este condus prin management, celălalt prin ordin.

Un echilibru de forțe necesită o capacitate durabilă de a forma o alianță suficient de puternică pentru a împiedica sau a înfrînge puterea care încearcă să-și impună hegemonia ; elementele acestui sistem trebuie să fie fluide și flexibile, pentru a asigura, ca o primă prioritate, supraviețuirea acestuia ; trebuie să existe o cultură politică împărtășită de toți și care să sprijine aceste țeluri, precum și o clasă de manageri din care să se numească oamenii de stat și care să pună interesele statelor lor în prim-plan, dar să trateze viabilitatea sistemului ca fiind unul dintre aceste interese. După 1871, se răspîndise teama că germanii nu vor accepta un sistem de acest fel pentru rezolvarea problemelor internaționale, ci, dimpotrivă, ar prefera să se îndrepte către hegemonie – o suzeranitate de felul celei realizate de romani și al celei încercate de Napoleon. Această amenințare nu era ceva neobișnuit, într-un sens general, dar la 1871 devenise și o noutate, deoarece era întărită și transmisă prin folosirea revoluției industriale în scopuri militare și prin penetrarea naționalismului militant în

5. Vezi lucrarea lui Ludwig Dehio, *Gleichgewicht oder Hegemonie : Betrachtungen über ein Grundproblem der neueren Staatengeschichte* (Krefeld, 1948), sau traducerea ei în engleză, apărută sub titlul *Germany and World Politics in the Twentieth Century* (London, 1959).

rîndul populației civile ⁶. Teama acută de pretențiile hegemoniale era o parte a problemei, deoarece predispunea toate statele mari la a face planuri și demersuri care sporeau neîncrederea și grăbeau războiul. Din secolul al XVIII-lea, dacă nu chiar mai dinainte, funcția principală a statului era, în primul rînd, pregătirea pentru război, iar între anii 1871 și 1914, războiul a fost un subiect din ce în ce mai dezbătut în discuțiile internaționale. Germania, deși era statul cel mai de temut și cel mai adesea calificat drept instigator la război, nu se deosebea, în multe privințe, de semenele ei din rîndul Marilor Puteri. Era mai puternică pe uscat decît oricare alt stat, ocupa o poziție geografică amenințătoare, nutrea ambiții expansioniste în Europa și dincolo de aceasta (legate de colonii și de Orientul Mijlociu) și era mai puțin speriată decît alte state de pericolele acestui joc în care toată lumea era angrenată. Dar era însuflețită de aceleași rivalități coloniale, comerciale și navale ca și alte puteri, de aceleași temeri cauzate de intrigile politice împotriva ei, de agresiunea celor care voiau să se apere de ea și de un eventual colaps al ordinii internaționale. În perioada imediat premergătoare războiului din 1914, acțiunile Germaniei au fost de-a dreptul catastrofale, în special cînd a îndemnat Austria să atace Serbia, ceea ce, în termeni militari, a însemnat declanșarea războiului. Germania era diferită, dar nu chiar atît de diferită. Deci ce trebuia oare făcut cu ea după ce fusese înfrîntă?

Învîgătorii din primul război mondial au avut o serie de scopuri cărora fiecare le-a acordat o importanță diferită. Ei doreau anumite schimbări teritoriale, în parte pentru a schimba verdictele războaielor anterioare și în parte pentru a-și consolida propria apărare strategică, și doreau să slăbească în continuare capacitatea Germaniei de a purta război, dezarmînd-o și impunîndu-i o pedeapsă financiară zdrobitoare. În afară de faptul că au făcut tot posibilul pentru a micșora puterea Germaniei, ei sperau că germanii își vor schimba mentalitatea, înlocuind-o printr-o democrație mai pașnică decît militarismul lor autocratic tradițional. Această speranță era totuși vagă și neînsemnată, iar condițiile păcii impuse Germaniei nu au făcut absolut nimic pentru a o încuraja în această direcție. Criticile la adresa Tratatului de la Versailles au fost îndreptate în primul rînd împotriva asprimii condițiilor impuse, dar acestea au fost mai curînd prostești decît revoltătoare. Cel mai mare neajuns al tratatului a fost incompatibilitatea sa cu orice proiect plauzibil care ar fi putut schimba modul de gîndire și atitudinea germanilor. Vechiul regim dispăruse o dată cu abdicarea kaiserului și cu umilirea armatei, dar liderii noii democrații, care erau într-o poziție foarte asemănătoare celei a lui Talleyrand și a francezilor la Viena, după abdicarea lui Napoleon, nu au fost invitați la conferința de pace și nici nu li s-a

6. În mod obișnuit, se deplînge soarta civililor antrenați în nenorocirile războiului modern, dar civilii s-au numărat dintotdeauna printre cei mai feroce instigatori la război.

permis să discute sau să comenteze termenii tratatului care le-a fost prezentat spre semnătură : toată lumea se aștepta ca ei să se prezinte la Versailles cu tocuri de scris, dar nu și cu limbă. Ei au fost împovărați cu acceptarea unei responsabilități oficiale pentru toate pagubele provocate de război, printr-o clauză care, inclusă în tratat pentru a justifica impunerea unor despăgubiri financiare cât mai mari, a zgîndărit resentimentul și indignarea germanilor din generația următoare, devenind unul dintre instrumentele cele mai de preț ale lui Hitler în drumul său spre putere și justificînd un nou război. Tratatul însuși era asemănător cu alte tratate, dar conferința care i-a dat naștere a fost o conferință între învingători, nu între învingători și învinși. A fost o gafă diplomatică și un dezastru psihologic. În Germania, Republica proclamată la Weimar în 1919 a fost, conform spuselor creatorilor săi, cea mai democratică democrație din lume – dar era atît de nesigură de ea însăși, încît a ales ca președinte un vechi feldmareșal de pe vremea dinastiei de Hohenzollern, nu a fost decît de scurtă durată și a fost urmată de cea mai cruntă tiranie din istoria Germaniei.

Intervalul dintre cele două războaie a fost atît de scurt – numai douăzeci de ani –, încît aceste războaie au fost privite ca două acte dintr-o singură dramă. Este o viziune greșită. Războiul lui Hitler a avut o sursă mult mai precisă și premeditată decît războiul kaiserului. Așa cum a pus în evidență în *Mein Kampf* – o carte atît de celebră încît referirile la ea sînt date întotdeauna sub titlul ei original⁷ –, Hitler și-a propus să declanșeze un război spre a cucerii pentru Germania teritorii spre est, fără de care rasa germană ar fi pierit. Era o idee deplasată, dar el ținea la ea și a proclamat-o, iar mai tîrziu, identificînd bolșevismul cu expansiunea internațională a evreilor, a fost în stare să-și combine cele două motive principale : antisemitismul și cucerirea unui *Lebensraum* pentru Germania în detrimentul Uniunii Sovietice. Planul și desfășurarea războaielor care au rezultat de aici au fost din fericire neizbutite, deși, la fel ca și Ludendorff în 1918, Hitler a fost foarte aproape de victorie (în Rusia în 1941 și în Atlantic în 1942). Dacă ar fi cîștigat, ar fi rearanjat Europa în conformitate cu două principii esențiale pentru el : că politica nu înseamnă nimic altceva decît putere în acțiune și că germanii sînt superiori, atît prin calitățile, cît și prin puterea lor, oricărei alte națiuni sau rase umane. De aceea, pentru el, Europa era încă o dată o formă geografică ce trebuia împărțită între germani și negermani așa cum considerau germanii că este de cuviință. Urma să se creeze o zonă locuită de germani (numită *Grossraum*) măsurată și delimitată în funcție de presupusele nevoi ale rasei germane, lăsînd estul Europei să fie parcelat în spații pentru popoarele inferioare ce trebuiau să satisfacă nevoile economice ale *Grossraum*-ului german. El nu avea ce face cu sistemul

7. A fost publicată în Germania, în două volume, în 1925 și 1926.

echilibrului de forțe. Sistemul său era unul de comandă, nu de management. Naționalismul său german excludea statutul egal pentru alte națiuni, în virtutea legilor naturii care-i decretaseră pe germani ca fiind mai buni decât negermanii. Întreaga lume, așa cum o vedea el, era literalmente a lui – sau cel puțin Europa.

Nici unul dintre aceste lucruri nu s-a întâmplat, deoarece, când a izbucnit războiul, englezii au refuzat să se plece în fața pretențiilor Germaniei, rușii au luptat cu îndârjire, iar americanii au intrat și ei în război ; dar când războiul s-a sfârșit, învingătorii au trebuit să nu uite faptul că programul celui de-al treilea Reich privind Europa reprezentase mai mult decât o simplă atracție pentru anumite categorii din poporul german. Învingătorii aveau, de asemenea, în minte eșecul predecesorilor lor din 1919, care nu reușiseră să găsească o soluție pentru Problema Germană. Aceste comparații erau sîcîitoare, dar și inexacte, deoarece situația Germaniei din 1945 nu era aceeași ca în 1919.

În al doilea război mondial, Germania a fost bătută zdravăn și în cele din urmă invadată din toate părțile și complet subjugată. Naziștii săvîrșiseră atrocități incomparabil mai îngrozitoare decât oricare altele din primul război mondial și numai o neînsemnată minoritate a refuzat să creadă acest lucru. Dezvăluirea acestor îngrozitoare fapte au lăsat o urmă adîncă și în Germania, astfel încît, după 1945, germanii au trebuit să înfrunte nu numai înfrîngerea, dar și oroarea și dezonoarea : amestecul bizar al înaltelor realizări și al culturii superioare germane cu barbaria. Pe de altă parte, învingătorii erau divizați, deoarece rușii (ei înșiși înfrînți înainte de sfîrșitul primului război mondial) obținuseră o victorie covîrșitoare la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, după ce suferiseră înfiorătoare pierderi și acte de cruzime la o scară imensă. Răzbumarea era nota dominantă din atitudinea lor, dar, de data aceasta, nu și în cea a occidentalilor. De aceea, nu s-a încheiat un tratat de pace cu Germania și nici un *Diktat* asemănător celui de la Conferința de pace de la Paris ; nu a existat nici o încercare de rearanjare a granițelor în Europa, decât doisprezece ani mai tîrziu ; și în mai puțin de cinci ani – mulțumită războiului rece – lua ființă o Republică Federală Germană democrată, considerată ca făcînd parte din alianța occidentală și sprijinită de americani, ceea ce a îndrumat-o pe calea spre prosperitate, respectabilitate, încredere și stabilitate. Dacă mentalitatea unei națiuni poate fi schimbată de evenimente dramatice, atunci experiența nazismului și neașteptatele sechele ale războiului ar putea face mult mai mult decât oricare alte experiențe din ultimele două secole pentru schimbarea modului de gîndire al Germaniei.

Republica Federală Germania (inițial, simplu, Germania de Vest) a exclus nu numai Austria, dar și o bună parte din Prusia, toată Saxonia, regiunea Saar și multe altele, dar a fost la fel de democrată ca Republica de la Weimar, mult mai norocoasă și mai înzestrată cu bunuri materiale și, de data aceasta, mult

mai sigură de sine. Patruzeci de ani mai târziu, ea a recuperat și teritoriile răsăritene care fuseseră înrobite de Uniunea Sovietică. Era condusă de un cancelar – Konrad Adenauer – care nu era mai puțin abil decît Bismarck și care s-a purtat cu un amestec mult mai plăcut de autoritate și bune maniere parlamentare⁸. El a căutat să obțină reabilitarea printr-o politică dublă : democrația internă și politica de unificare în Europa, cu care a reputat, în 1953, o victorie electorală strălucită. Direcția pe care se angajase a fost pusă în primejdie în anul următor, cînd Franța a respins proiectul Comunității Defensive Europene, dar reîntoarcerea lui De Gaulle la putere, în 1958, a consolidat acordul franco-german care dusesse la înființarea Comunității Cărbunelui și Oțelului și a CEE. Acest acord a devenit aproape axiomatic pentru succesorii ambilor oameni de stat.

II

Republica Federală Germania a durat pînă acum (în 1996) de cinci ori mai mult decît Republica de la Weimar. Ea și-a atins pașnic scopul primordial, cel de a reîncorpora Germania comunistă din Est, a stabilit în mod efectiv un sistem politic în esență bipartid, în care multe partide de dreapta alternează sau se combină la guvernare cu cele de stînga, a reușit să se bucure de sprijinul poporului german, al forțelor armate germane și al magnaților economici, s-a abținut să dea o replică jocului practicat de Est împotriva Vestului în maniera politicii de forță dinaintea războiului și a devenit principalul susținător al colaborării și uniunii în Europa. Dar este nehibzuit să avem prea mare încredere în schimbarea mentalităților. Termenul însuși este vag : schimbările din mintea unui popor sînt și mai greu de evaluat decît cele din mintea unui singur individ ; ele sînt în mod imprevizibil reversibile. Dar schimbări mai apar, iar schimbările de circumstanță, care nu sînt așa de dificil de observat, pot afecta mentalitățile.

Problema Germană trebuie pusă din nou și reexaminată în lumina împrejurărilor în continuă schimbare. Esența ei este sistemul statelor europene și poziția ocupată aici de Germania. Acest sistem trebuia să se bazeze pe distribuția puterii între statele membre, care erau puse să se confrunte unele cu celelalte, fiecare apreciind singur care îi sînt interesele proprii. Nici unul dintre aceste state nu trebuie să răspundă în fața vreunei autorități superioare. În acest sistem, Germania era cel mai puternic dintre state, exercitîndu-și puterea printr-un militarism asociat cu naționalismul – doi factori care au fost acceptați

8. Cariera politică a lui Adenauer a început în 1906. A fost întreruptă de naziști. Reluarea ei, după 1945, ne reamintește cazul unui renumit om de știință spaniol care, destituit din postul său de Franco, a reocupat acest post după moartea dictatorului, în 1975, ținînd un discurs ce începea prin aceste cuvinte : „După cum spuneam...”.

în mod axiomatic, timp de mai multe generații, ca fiind atribute necesare, proprii statului teritorial; acești doi factori erau în mod deosebit condiționați de poziția geografică a Germaniei în Europa – expusă pericolelor și ispitită să profite de toate ocaziile favorabile. Așadar, Germania poate fi privită foarte exact din trei direcții: dinspre vest, dinspre est și dinspre Rusia.

Astăzi, în mod evident, Germania nu rîvnește nici un teritoriu din Europa Occidentală atît de mult încît să merite să lupte pentru el: în schimb, temerile Europei Occidentale legate de agresiunea germană au devenit mai puțin presante decît invidia provocată de succesele Germaniei⁹. De la primul ei cancelar, Konrad Adenauer, Republica Federală Germania a așezat în fruntea relațiilor sale internaționale niște relații neobișnuit de strînse cu Franța și a adoptat fără rezerve o politică de aderare, de adîncire și lărgire a Uniunii Europene. Nu se mai pune problema folosirii puterii militare germane pentru asigurarea hegemoniei Germaniei asupra întregii Europe, în detrimentul celorlalți europeni occidentali. Chiar și în anii '30, obiectivul lui Hitler era să cucerească Estul Europei fără să fie nevoie să lupte și în Vest. (Enorma sa greșeală de calcul a constat în faptul că nu putea face una fără cealaltă.) Spre răsărit, perspectiva este mai neclară și, cu cît înapoiăm mai mult în acest spațiu, cu atît totul este mai neclar.

De-a lungul secolului al XIX-lea și pînă la prăbușirea Imperiului Otoman, Marile Puteri europene au urmat în Europa de Est o politică de ostilitate reciprocă declarată și foarte adesea generatoare de război. După dispariția Imperiului Otoman, care a coincis cu dispariția Imperiilor Țarist și Habsburgic, a urmat un scurt interval de timp în care Franța și Germania s-au întrecut în a obține înțietatea în estul Europei. Această confruntare a fost cîștigată de germani, nu prin folosirea forței, ci prin puterea lor economică superioară și prin coordonarea economică la fel de superioară a dr. Hjalmar Schacht. Cotropirea Uniunii Sovietice, ratată de Hitler, i-a oferit lui Stalin controlul practic incontestabil asupra unei mari părți din această arie geografică, din care era exclusă doar Grecia, lăsată în grija puterilor maritime occidentale, și Iugoslavia, în mîna comunismului indigen. Sfîrșitul războiului rece nu a mai creat un nou suzeran, ci a reinstaurat multitudinea de state (inclusiv statele care au apărut prin dezintegrarea federației iugoslave, produsă în același timp), toate dornice să adere la Uniunea Europeană, parțial căutînd sprijin economic și parțial ca o garanție împotriva unei noi agresiuni din partea Rusiei. Factorul predominant în perioada 1919-1989 este că, dacă înainte de această perioadă

9. Aici se poate face distincția majoră dintre atitudinea americanilor și a britanicilor față de Germania. Americanii nu sînt invidioși pe succesele germanilor, deoarece cred că ei le-au dat naștere, după război. Și nu se tem de concurența germană pentru putere în Europa sau în lume. În schimb, există o competiție anglo-germană în ambele direcții.

Balkanii au stîrnit ostilitate printre cele mai multe dintre puterile europene, după această perioadă, interesele acestor puteri au început să coincidă. Puteau să nu fie de acord în privința metodelor de a acționa într-o situație de criză – așa s-a întîmplat, cu siguranță, în privința crizei din Iugoslavia –, dar au căzut de acord asupra nevoii extreme de a asigura stabilitatea mai curînd decît să caute să profite în detrimentul altor state de pe urma acestei instabilități. Acaparările teritoriale nu erau pe agenda de lucru, iar disputele teritoriale ori de altă natură între state sau în interiorul unor state din Europa Centrală și din Balcani erau de acum înainte abordate de comun acord și în mod deschis. Pentru prima dată, interesele naționale ale statelor conducătoare coincideau mai mult decît erau divergente¹⁰.

Rusia pune probleme de altă natură și ea poate provoca ușor neînțelegeri printre statele europene conducătoare. Rusia a speriat sau și-a creat dușmani printre statele europene nu numai în timpul lui Stalin, ci și cu mult timp înainte de acesta. Ea ar putea deveni din nou o mare putere și probabil că așa va fi. Temperamentul ei este deosebit de imprevizibil, chiar dacă numai din cauză că istoria ei a fost atît de agitată în interiorul granițelor sale, ca și dincolo de ele. Problemele etnice sînt la fel de acute ca și în anii '20, iar economia merge și mai prost. Ea rămîne puternic înarmată, chiar dacă în prezent nu mai este o putere militară eficientă. Din punct de vedere economic este haotică, dar are vaste resurse naturale, pe care tehnologia modernă le va extrage și le va aduce pe piețele internaționale mai devreme sau mai tîrziu.

Dacă – vreodată – Ucraina și Bielorusia¹¹ se vor alătura din nou Rusiei, prin cine știe ce formă de reintegrare, acest lucru va avea consecințe grave pe plan teritorial în Europa Centrală, unde Rusia nu are în prezent nici un fel de frontiere. Aceste consecințe vor fi de mai mare importanță pentru Germania decît pentru țările europene care se află mai în vest. Este de așteptat, de aceea, ca Germania să vrea să coordoneze dezbaterile privind atitudinea față de Rusia, mai mult decît orice altă dezbateră pe orice altă temă. Aceasta este, pe scurt, Problema Rusească, dar nu cea din 1945 și din războiul rece. Noul stat rus va

10. Unii ar putea fi cinici în privința noțiunii „interese naționale vitale”. Ea se referă aparent la securitate – securitatea teritoriului național și, mai recent, „securitatea” locurilor de muncă. În primul sens, el a fost folosit prea des ca înveliș estetic pentru escapadele agresive sau ca acoperire pentru aventurile ilegale. În cel de-al doilea sens, este o manieră de a acuza un țap ispășitor străin de șomajul provocat de administrarea incompetentă a economiei interne.

11. Bielorusia este pentru Rusia ceea ce a fost Austria pentru Germania după 1919. Are multe motive să simtă nevoia unei asocieri mai strînse cu Rusia – cu care, spre deosebire de Ucraina, nu are conflicte etnice substanțiale. Majoritatea rușilor, ca și mulți germani de după 1919, nu sînt preocupați de ideea unei uniri, pe care ar putea-o primi cu interes, dar de care nu au nevoie. Unii ruși vor însă într-adevăr această unire cu Bielorusia, ca o replică la extinderea către est a NATO.

semăna cu Imperiul Țarist în întinderea și în pretențiile sale, mai degrabă decît cu lăbărțatul imperiu sovietic – care semăna cu Imperiul Țarist, dar era în realitate mai apropiat de Imperiul Habsburgic, năpădit de aceeași incoerență ca și acest imperiu, cît și de propriile sale contradicții fatale. Monstruosul imperiu sovietic a fost provocat la luptă de Statele Unite din cauza pretențiilor sale mondiale și mai tîrziu a fost distrus ; dar un imperiu rusesc reînviat ar putea deveni un element în sistemul statelor europene, și nu un protagonist într-un sistem mondial bipolar. Multe vor depinde de felul în care europenii, conduși cu înțelepciune sau împinși în mod insidios de Germania, se vor confrunta cu noua Rusie, după cum multe vor depinde și de forma și temperamentul acesteia, care sînt încă nedeterminate. Părerile vor fi împărțite. Unii vor încerca să țină Rusia într-o stare de slăbiciune economică și militară, așa cum au încercat și Alianții din 1919 să micșoreze puterea Germaniei (aplicînd politica transformării unei portocale într-o mandarină), alții vor găsi argumente pentru un compromis, așa cum au făcut Alianții occidentali din 1945 cu Germania. Iar Statele Unite vor lua și ele parte la această argumentare. Pericolul evident este naționalismul tăios al rușilor. Și mai periculoasă ar fi însă reapariția concomitentă a naționalismului în Rusia și în Germania. Victimele vor fi țările care le despart – victime ori ale ostilității ruso-germane, ori ale relațiilor de prietenie, așa cum le înțelegeau Friedrich și Ecaterina cea Mare și, pentru scurt timp, Hitler și Stalin, în 1939-1940.

Aceste posibilități alarmante presupun ca sistemul statelor europene să dăinuie în forma lui istorică, dar și acesta înregistrează schimbări. Europeanii își iubesc propriile state – în orice caz, în comparație cu alte state –, dar au început să fie neliniștiți în privința statului văzut în primul rînd ca unitate combativă și în privința unui sistem de state al cărui ultim regulator este războiul. Sînt nehotărîți în legătură cu statul : *vorrei e non vorrei*. Au apărut dezamăgiri considerabile din cauza statului, dar în același timp nu au existat alte încercări de a găsi alternative pentru stat ca garant al libertăților și conducător către progres. În zilele noastre, preocuparea pentru frontiere și teritorii este mai mică și, în consecință, există un apetit mai scăzut pentru competiții militare ; există însă o preocupare mai mare pentru bunăstarea comercială și financiară și, prin urmare, o preocupare și pentru cooperare, chiar și pentru o cooperare permanentă și instituționalizată. În realitate, puterea militară a statului s-a bazat întotdeauna pe resursele sale economice, dar cei care au exercitat această putere erau mai ales proprietari de pămînturi, avocați, politicieni de profesie – orice altceva decît economiști ; iar electoratul, unde exista, a fost convins cu destulă ușurință să aprobe bugete militare generoase și neeconomice sau să aprobe în mod tacit purtarea războaielor pe credit. Chiar și în democrația relativ deschisă a Statelor Unite, mai multe administrații

successive au avut intenția și li s-a permis să poarte războaie pe baza unor împrumuturi, în special războaiele din Vietnam și din Golf ; iar războiul rece, care a ruinat Uniunea Sovietică, a adus mari daune și economiei Statelor Unite, doar parțial mascate de faptul că pagubele provocate economiei sovietice au avut un efect mortal mai devreme în URSS decît în SUA. În timpul războiului rece, Franța și Marea Britanie au cheltuit sume uriașe pentru niște arme nucleare care ar fi fost complet inutile într-un război și care nu erau, prin urmare, nici pe departe un factor de intimidare, precum se zicea în mod obișnuit. Din contră, Germania, ca și Japonia, au devenit mari puteri și fără astfel de arme.

Jumătatea de secol care s-a scurs de la sfîrșitul războiului încoace a fost martoră la apariția unei percepții din ce în ce mai răspîndite referitoare la faptul că problema principală a exercitării puterii nu rezidă în acumularea unui arsenal comparabil cu al inamicului, ci în modul în care se răspunde la două întrebări diferite : cum poate fi exercitată puterea economică și cum afectează puterea economică scopurile și strategiile politice ? Friedrich cel Mare a moștenit și a desfășurat o forță militară superioară și a repurtat cu ea uimitoare succese, chiar dacă a neglijat sau a interpretat greșit nevoile economiei prusace. Contemporanii săi europeni au urmat aceeași cale, cu mai mult sau mai puțin succes, dar nici unul dintre succesorii lor moderni nu ar mai conduce afacerile de stat cu tot atîta miopie. Prin urmare, ei sînt obligați să considere că puterile statului ar trebui aranjate în moduri diferite și în scopuri diferite – mai ales nu pe cîmpul de bătălie, pentru a smulge un teritoriu de la un alt stat, deoarece dacă puterea economică este atributul suprem al unui stat, atunci războiul este un mod greșit de a afirma acest scop, de vreme ce războiul poate distruge și economia învingătorilor, și a învinșilor. După ce au transformat întreaga Europă într-un cîmp de bătălie, europenii au învățat lecția și, chiar dacă în silă, și-au adaptat gîndirea la aceasta. Germanii au făcut-o mai bine decît mulți alții.

Faptul că Germania a suferit două înfrîngeri în două războaie mondiale a creat niște împrejurări excepționale, la care norocul a adăugat oameni excepționali. Konrad Adenauer a fost urmat de alți doi cancelari remarcabili, Willy Brandt și Helmut Schmidt, în timp ce, ca o coincidență, în Franța, aceeași generație i-a dat pe Charles de Gaulle și Jean Monnet. Între acești doi au existat unele rezerve, dar ei își respectau reciproc talentul, caracterul și calibrul de oameni de stat. Cînd vremuri excepționale coincid cu oameni excepționali, este permis să vorbim de momente hotărîtoare ale istoriei și este important ca aceste momente să nu fie ratate. Germania nu poate fi altfel decît centrală și puternică, de aceea ea are mai multe opțiuni. În mod necesar, aceste opțiuni sînt descrise în termeni exacti, deoarece descrierea face ca lucrurile să fie mai exacte, astfel încît să fie mai ușor de înțeles ; dar în realitate, opțiunile nu înseamnă o alegere

între mai multe strategii radical deosebite, ci sînt opțiuni cu privire la modalități diferite de a combina aceste strategii. În termeni extremi, Germania ar putea să aleagă naționalismul și un sistem de state pe care ea l-ar domina fără să-i pese de alții sau, ca alternativă, un sistem federal care să nu admită compromisuri și care să fie radical nou. Sistemul echilibrului de forțe bazat pe statul suveran nu a funcționat cu rezultate bune în cazul Germaniei, pentru că, deși Germania devenise cea mai mare putere din acest sistem, ea a pierdut cele două mari războaie pe care sistemul le-a generat. Principii electori din Brandenburg nu admiteau (după cum a observat Macaulay) să-și accepte inferioritatea față de principii electori din Saxonia și Bavaria, iar regii prusaci și împărații germani nu admiteau să-și recunoască inferioritatea față de nimeni. Friedrich cel Mare a făcut din Prusia o mare putere, dar foarte puțini prusaci au ajuns să fie fericiți sau prosperi datorită acestui lucru, iar în cel de-al doilea război mondial Germania a suferit cu mult mai mult decît ce a suferit un sfert din Franța în timpul primului război mondial sau Anglia de-a lungul întregii sale istorii. În plus, lista rezultatelor pe care sistemul echilibrului de forțe le-a înregistrat de-a lungul timpului în menținerea păcii este, în cel mai bun caz, îndoielnică, în timp ce în probleme economice statul național este o aberație logică. Germania are nevoie de un alt sistem, în care puterea germană – în primul rînd economică, nu militară – va culege toate dividendele. Mai mult decît atît, întoarcerea economiei la vechiul sistem în forma lui de odinioară este aproape de neconceput. Ideea Uniunii Europene a prins rădăcini solide, a stîrnit mari speranțe și a trecut prin cîteva furtuni care au pus-o la încercare și, cu toate că poate pierde în amploare în anumite privințe sau poate fi întîrziată în altele, nu este în pericol de a fi abandonată. Alternativa extremă la reînființarea sistemului de state ar fi întărirea cu multă emfază a Uniunii – dar, încă o dată, acest lucru înseamnă o consolidare realizată prin expediente politice, care să nu forțeze rezolvarea problemelor contencioase pînă la blocarea totală a Consiliului de Miniștri. (Dificultatea nu este o monedă unică, în fond un element auxiliar absolut firesc al unei piețe unice, ci o politică externă comună.) Unele calendare de lucru vor face ceea ce fac în general planificările temporale (există o maximă legală care spune că timpul nu este în mod normal elementul cel mai important dintr-un contract). Dar Germania, care a avut timp de cincizeci de ani o *Ostpolitik*, cît și o strategie pentru Europa Occidentală elaborată împreună cu Franța, se consideră a fi pivotul sau elementul de legătură cu o Uniune Europeană pe care o consideră cîmpul ei de acțiune. Dacă această interpretare este corectă, înseamnă că avem cel puțin un motiv să credem că dezastrele acestui secol au schimbat în mod radical modul de a gîndi al germanilor; că există un curent în afacerile Europei pe care oamenii de stat și cei care se ocupă

cu elaborarea ipotezelor de lucru asupra viitorului ar fi periculos și neînțelept să încerce să-l oprească ; că vechea Problemă Germană a dispărut – una dintre puținele pierderi provocate de cel de-al doilea război mondial ce au fost întâmpinate cu bucurie. Neîncheierea unui tratat de pace cu Germania imediat după război apare retrospectiv ca o fericire ce părea inițial o nenorocire. Aceasta a dat Germaniei posibilitatea să fie reîncorporată în Europa și, o dată cu Tratatul de la Roma din 1957, să-și ocupe locul cuvenit în reordonarea continentului. Tratatul de la Roma a fost adevăratul sfârșit al celui de-al doilea război mondial în Europa, aducând speranța unei ordini mult mai stabile, pe care Tratatul de la Versailles nu reușise să o aducă. Nu a fost, prin urmare, un al doilea Versailles, ci o a doua Vienă.

Capitolul 8

RĂZBOIUL RECE CA EPILOG

I

Al doilea război mondial s-a sfârșit cu capitularea Germaniei și a Japoniei, la câteva luni una după cealaltă. Verdictul a fost total și incontestabil. Dintre învingători, doi – SUA și URSS – erau ridicați la rangul de superputeri. Totuși, cincizeci de ani mai târziu, Germania și Japonia erau printre cele mai puternice state din lume ; URSS încetase să mai existe și chiar și cea mai mare componentă a sa, Rusia, nu mai era o putere de prim rang. Statele Unite, deși încă predominante pe plan economic și militar, au suferit pagube importante și în anumite privințe erau inferioare Japoniei ; iar China devenea tot mai proeminentă. Președintele Clinton și-a început al doilea mandat proclamând importanța acordului americano-chinez în afacerile mondiale.

Acest aspect categoric al victoriei a făcut să se uite pentru câțva timp faptul că învinșii fuseseră aproape de victorie. Dacă Hitler ar fi câștigat Bătălia Angliei sau pe cea a Atlanticului, două confruntări directe, americanii nu ar fi putut să debarce cu armatele lor uriașe în Europa. Stalin a rezistat la Moscova și la Leningrad cu mare greutate. Japonia a decimat flota americană la Pearl Harbor, dar nu de tot și, înainte de a fi ea însăși înfrântă, a distrus imperiile francez, britanic și olandez din Asia Răsăriteană.

În mod curent, primele semne exterioare ale unui mare război sînt schimbările teritoriale, chiar dacă numai pentru faptul că războaiele sînt purtate de state, care sînt entități definite de granițele lor, și pentru că tumultul războiului ajută popoarele să-și afirme dreptul de a trăi în state proprii. După cel de-al doilea război mondial, schimbările de frontiere în Europa au fost ori puține, ori mascate. În Europa Occidentală, schimbările s-au limitat la a-i pune pe cei învinși înapoi în locurile din care pleaseră ; în Europa Centrală și de Est, schimbările – în afară de granițele ruso-poloneze – nu s-au văzut pe hartă, deoarece șase state suverane cu numele, dar reduse la vasalitate de Uniunea Sovietică, continuau să apară ca fiind independente, în loc să fie colorate în roșu : aspectele formale ascundeau realitatea. În afara Europei, Italia, ca și

Germania după cel de-al doilea război mondial, era deposedată de teritoriile ei din Africa, pierzîndu-și și vremelnica dominație de cinci ani asupra Etiopiei. În Europa nu a existat o redistribuire oficială de teritorii, comparabilă cu cea provocată de dezintegrarea Imperiilor Țarist, Habsburgic și Otoman. (Consecințele pentru Extremul Orient și zona Pacificului au fost, după 1945, asemănătoare celor din Europa de după 1919. Japonia a fost silită să se retragă nu numai din teritoriile recent cucerite, dar și din Taiwan, Coreea, insulele pe care le deținuse sub mandat în Pacific și Manciuria după 1895, 1910, 1920 și 1931 : acestea au fost amputări la fel de catastrofale ca acelea suferite de Imperiul Habsburgic.)

Totuși, în mod paradoxal, la scurt timp după cel de-al doilea război mondial și ca o consecință a acestuia, imperiile europene – imperiile învingătorilor – se dezintegrau. Războiul a accelerat cîteva mișcări majore care, deși vag plănuite înainte de război, erau privite la acea dată ca fiind foarte puțin probabile în viitor. În timp ce primul război a dezmembrat imperiile din Europa, cel de-al doilea a făcut același lucru cu imperiile asiatice și africane ale europenilor. Recucerirea independenței Etiopiei, retragerea englezilor din India, eșecul puterilor europene de a se reinstala în Asia de Sud-Est și chiar experiențele africanilor departe de aceste teatre de război au contribuit la apariția solicitărilor insistente și uneori violente de independență care au silit Marea Britanie, Franța și Olanda să cedeze în Asia și apoi în Africa. Acestea au fost urmate de Belgia și, în cele din urmă, de Portugalia și Spania. În decurs de o generație de la sfîrșitul războiului, numărul de state independente din lume s-a triplat. Evenimentul în sine nu era de neprevăzut, dar apariția lui în acel moment a fost aproape total neprevăzută.

În afară de faptul că erau numeroase, cele mai multe dintre noile state independente erau sărace sau foarte sărace – lipsite de resurse, de educație, de muncitori calificați, de servicii profesionale și standarde, de experiență în guvernare și în cunoașterea lumii. Se așteptau să ajungă repede să nu mai fie atît de sărace, dar multe dintre ele au fost lovite de două probleme lesne de înțeles : instabilitatea politică și explozia demografică fără precedent. Deși porneau la drum cu mari speranțe și multă bunăvoință, nu au reușit să transforme această bunăvoință în ajutorul material de care aveau nevoie sau în respectul care le-ar fi asigurat înțelegerea țărilor străine, în pofida corupției și incompetenței unor serii întregi de regimuri civile sau militare. Totuși, simpla existență a acestor state a schimbat fața lumii și afacerilor internaționale. În loc să fie domeniile unei anumite puteri imperiale, fiecare dintre ele a devenit un cîmp deschis atît oportunităților și oportunismului, cît și mașinațiilor și intereselor conflictuale ale mai multor puteri, în special legat de războiul rece, dar și în competiția generală pentru materii prime și piețe de desfacere. Ignorîndu-și interesele comune, tentate să se concureze unele pe celelalte, aceste noi state

și-au făcut singure destul rău, nefiind suficient de unite și nici îndeajuns de puternice, chiar atunci cînd erau unite. La Națiunile Unite, ele au schimbat tonul afacerilor internaționale și într-o oarecare măsură agenda de lucru, dar nu și chestiunile de substanță.

Cea mai remarcabilă consecință a celui de-al doilea război mondial a fost războiul rece, care a durat aproape cît întreaga jumătate de secol scursă de la victoria din 1945, aproape de zece ori mai mult decît durată războiului mondial însuși. Sursele războiului rece au inclus mai multe elemente culturale și ideologice, dar acesta a fost în primul rînd o luptă pentru putere și o consecință a unor calcule greșite¹. Protagonistii – Statele Unite și URSS – se temeau unul de celălalt. Este adevărat și că nu se agreeau, chiar se detestau reciproc ; dar dacă nu le-ar fi fost teamă, nu ar fi existat războiul rece: răceală da, cu siguranță, dar fără război. După cum europenii occidentali nu s-ar fi gîndit să intre în război împotriva lui Hitler înainte ca puterea germană să fi devenit amenințătoare, numai din cauza defectelor acestuia, tot așa Statele Unite nu ar fi atacat URSS numai din pricina tiraniei sale, dacă nu s-ar fi și temut de puterea sovietică.

Au existat temeri de ambele părți, în general exagerate. Temerile americanilor se bazau pe două presupuneri false : prima, că armatele sovietice ar putea înainta din Germania mai departe, spre vest, iar a doua, că partidele comuniste ar putea prelua puterea în Franța, în Italia sau în altă parte. Victoriile sovietice asupra armatelor germane în ultimii doi ani ai războiului le-au adus armatelor sovietice o reputație teribilă, care a ascuns epuizarea Uniunii Sovietice, cauzată de pierderile enorme de vieți omenești, de distrugerea producției industriale și agricole și de ruinarea economiei. Armatele sovietice erau capabile să-și impună autoritatea în Europa Centrală și de Est, în teritoriile pe care le invadaseră deja și unde nu întîmpinaseră nici o împotrivire, dar ideea că ar putea înainta pînă la Atlantic (așa cum se zvonea) sau că ar încerca măcar era o prostie. În mod asemănător, posibilitățile partidelor comuniste din Occident erau mult exagerate de teamă. Chiar și în Franța, unde baza comunistă dinainte de război fusese consolidată atît de faptele autentice, cît și de exagerările propagandistice ale rezistenței comuniste în fața germanilor, Partidul Comunist a trebuit să-și încerce norocul în alegeri. Dacă ar fi căutat să cîștige puterea prin alte mijloace, toate partidele comuniste din Europa Occidentală s-ar fi izbit de opoziția armatei.

1. Lipsa de înțelegere este veșnic atotputernică în relațiile internaționale. În cartea *The Making of the Middle Ages (Făurirea Evului Mediu)*, London, 1953, Richard Southern pune în evidență lipsa de înțelegere reciprocă drept prima sursă de conflict între creștinătatea din Vest și cea din Est, care a dat naștere la secole de înveninare prostească.

Aceste calcule greșite își aveau replica în oglindă și de partea sovieticilor, unde politica era făcută de Stalin, un bătrîn cramponat în perioada antebelică, ieșit destul de boțit din război, suspicios din fire și cu ochelari de cal, mai puțin sensibil la camaraderia superficială cu aliații din timpul războiului decît la teama veșnică de o nouă alianță occidentală (ce ar fi inclus, probabil, și Germania) împotriva Uniunii Sovietice. Stalin avea perfectă dreptate să se aștepte la o atitudine ostilă din partea celor din Vest, dar greșea total cînd presupunea că recentii săi aliați aveau vreo intenție să atace Uniunea Sovietică sau că erau capabili să găsească mijloacele necesare pentru a-l face să-și piardă puterea asupra sateliților săi din Europa de Est. Principalele trăsături ale războiului rece erau în număr de două. Prima era reprezentată de ornamentele pseudo-ideologice care îl caracterizau. Acestea făceau din războiul rece nu numai un război teritorial, ci unul de potențială amploare mondială. Ele au făcut ca, în ciuda primei victorii în criza Berlinului din 1949 (care, pe de o parte, a trasat liniile de demarcație din Europa, dar, pe de altă parte, a eliminat posibilitatea confruntărilor militare), războiul rece să continue și să fie ațîțat de victoria comunismului în China, de războiul din Coreea, de seria de războaie din Vietnam și de un lanț de lupte fătîșe sau ascunse în multe alte părți ale lumii. Un produs secundar al acestei prelungiri dramatice a ceea ce fusese inițial o luptă pentru putere în Europa a fost surprinzătoarea și extrem de rapida reabilitare a Germaniei și Japoniei de către ocupanții lor occidentali, cu o diferență totuși : Germania urma să fie integrată în asociațiile internaționale (ca NATO și Uniunea Europeană), în timp ce Japonia urma să devină o putere independentă de prim rang, mult mai puțin interesată de politica internațională decît de economia internațională.

A doua caracteristică majoră a războiului rece a fost inventarea armelor nucleare – arme privite pe bună dreptate ca fiind de o altă natură și nu doar ultimele din catalogul care începea cu arcul galez și mergea pînă la tanc. Aceste arme erau extrem de înspăimîntătoare, dar, din punct de vedere militar, aproape inutile. A trebuit să treacă o întreagă generație pînă cînd acest paradox a fost înțeles. Primele arme nucleare erau arme de distrugere în masă și, pentru scurt timp, numai Statele Unite le-au deținut. În acea perioadă, Statele Unite ar fi putut să le folosească împotriva Uniunii Sovietice, dar, deși le folosiseră împotriva Japoniei și mai tîrziu se gîndea serios să le folosească împotriva Chinei, utilizarea lor împotriva unei aliate atît de recente ca Uniunea Sovietică – și pe timp de pace – era imposibilă și, în orice caz, nu prea mai rămăsese mare lucru de bombardat în Uniunea Sovietică în primii ani de după război. Iar o dată ce Uniunea Sovietică a dobîndit și ea un arsenal nuclear, deși inferior celui american, riscurile de a declanșa o luptă nucleară sinucigașă erau prohibitive pentru ambele părți. O încercare de a scăpa de această constrîngere prin

inventarea unor arme de mai mare precizie, cu rază de distrugere mai mică – arme cu rază medie de acțiune și apoi arme tactice sau de luptă – a fost, din punct de vedere strategic și logic, o ineptie. Nici unui comandant militar nu îi plac armele care contaminatează zona în care își propune să avanseze și care mai degrabă ar duce la anarhie decât la victorie (anarhia fiind un lucru ce-i sperie pe comandanți la fel de mult ca și înfrîngerea); și, de vreme ce efectul de intimidare al unei arme nucleare mai slabe depinde de amenințarea implicită de a o folosi pe cea imediat superioară din seria armelor nucleare, amenințarea de a o folosi pe cea mai slabă depinde de amenințarea de a o folosi în ultimă instanță pe cea mai mare din serie, ceea ce, *ex hypothesi*, este exclus. Dezvoltarea unei serii de arme nucleare nu a eliminat elementul de mistificare care, deși prezent în toate manevrele politice internaționale, era, în cazul armelor nucleare, prea mare ca să asigure credibilitate. Armele nucleare erau menite să intimideze – dar ele intimidau ambele părți, deci nu erau eficiente pe plan politic. Un factor de intimidare are efect politic numai atunci cînd poate afecta un echilibru. Armele nucleare au menținut *statu quo*-ul, chiar și atunci cînd unul dintre protagoniști era mult mai slab decât celălalt: aceasta înseamnă că ele au menținut dezechilibrul.

Armele nucleare sînt atît de înfiorătoare, încît este greu să ne gîndim la ele în mod rațional. Principala lor caracteristică este capacitatea de a ucide un număr uriaș de oameni, dar uciderea acestora nu este un scop în sine (cu excepția cazului special al genocidului). Uciderea oamenilor este un mijloc folosit într-un scop politic, pentru schimbarea modului de a gîndi, a politicii și acțiunilor adversarului. Folosirea armelor nucleare în timpul războiului este un mijloc deosebit de inefficient de atingere a acestui scop: extrem de neselectiv și riscant pînă la sinucidere. Deținerea armelor nucleare în scopul intimidării este o armă la fel de proastă, deoarece împiedică adversarul să facă tocmai ceea ce, oricum, nu este în interesul lui să facă. Aceste considerații nu fac armele nucleare mai puțin însemnate, nici mai puțin ucigătoare, dar ne conduc spre concluzia că ele pot fi utile mai degrabă în arsenalele unor fanatici decât în cele ale unor puteri normale. Crima Marilor Puteri nu a fost de a acumula asemenea arme nucleare pentru sine – ceea ce este o prostie, nu o crimă –, ci faptul de a fi făcut atît de puțin pentru a împiedica răspîndirea acestora și printre alții.

Datorită armelor nucleare, războiul rece a pîrîut o competiție între două puteri aproximativ egale. Dar nu a fost deloc așa. Statele Unite au fost întotdeauna mai puternice decât Uniunea Sovietică, nu numai în privința armamentului, ci și a resurselor care le dădeau posibilitatea continuă de a-și dezvolta și multiplica armele, permițîndu-le totodată să suporte costurile acestei curse a înarmării. Prețul ridicat pentru producerea și menținerea armelor nucleare la o scară internațională a adîncit prăpastia dintre cele două superputeri, pînă cînd

Uniunea Sovietică, condusă incompetent și corupt și fiind și în mod inerent mai slabă, a fost silită să iasă din această competiție. Inegalitatea dintre cele două superputeri a fost cel mai clar atestată de faptul că Uniunea Sovietică a fost distrusă de războiul rece, în timp ce nu s-a pus niciodată problema că Statele Unite ar putea avea o soartă asemănătoare. Sub conducerea lui Stalin și a succesorilor săi de pînă la Gorbaciov, Uniunea Sovietică a încercat din răzputeri să se modernizeze, menținîndu-și în același timp toate handicapurile și neajunsurile unui *ancien régime*. Acest lucru era imposibil. Problema nu era dacă Statele Unite puteau continua să predomină, ci dacă o puteau face fără a suferi pierderi inacceptabile pe toată durata acestui proces.

Efectele războiului rece asupra protagoniștilor lui au fost foarte diferite. Asupra Uniunii Sovietice, ele au fost dramatice și ostentative. Imperiul sovietic din Europa s-a evaporat. Uniunea Sovietică s-a spart în bucăți – șapte state în Europa, cinci în Asia și trei între cele două continente.

Cel mai mare dintre aceste state noi, Rusia, a fost el însuși amenințat cu distrugerea, nu numai din cauza colapsului economic, ci și a cîtorva dintre cele douăzeci de zone etnice care beneficiaseră de un anumit grad de autonomie în fosta Republică Socialistă Federativă Sovietică Rusă. Statutul Rusiei în lume a devenit profund nesigur, iar politica sa externă la fel. Pentru Statele Unite, efectul imediat al sfîrșitului războiului rece a fost dispariția adversarului său. Statele Unite erau victorioase și, după cîte se părea, întruchipau puterea supremă. Dar au fost lăsate fără cadrul simplist pe care îl furnizase războiul rece pentru elaborarea politicii externe, fiind totodată și puternic afectate economic de către războiul rece. Și politica viitoare a Statelor Unite era nesigură. Pe plan politic, dilema era mai mare în Orientul Mijlociu (unde, ca și în alte părți, SUA nu dăduseră nici o rațiune de a fi politicii lor dincolo de antagonismul cu Uniunea Sovietică); pe plan economic, dilema consta în stabilirea unei ordini economice în care Japonia și Comunitatea Europeană erau în același timp niște rivali îndîrjiți, dar, în mod necesar, și niște asociați.

II

Cel de-al doilea război mondial a transformat Orientul Mijlociu pentru a doua oară în decurs de treizeci de ani. Primul război mondial a înlăturat puterea turco-otomană asupra arabilor, dar principalii beneficiari nu au fost arabii, ci britanicii și francezii, căroră, prin mandate internaționale, li s-au dat drepturi speciale, cum ar fi dreptul la o prezență permanentă și dreptul de a folosi armata pentru a guverna cele mai productive zone ale regiunii. În timpul celui de-al doilea război mondial, francezii au fost izgoniți, în primul rînd de englezi, care s-au împotrivit și intențiilor italienilor, și ale germanilor de a

ocupa aceste teritorii. După război, englezii au încercat fără succes să clădească un nou *ersatz-dominion*, prin reînvierea unor relații speciale cu Irakul și Egiptul, dar aceste țări se săturaseră de tutelă, iar pozițiile britanice au continuat să se erodeze prin renunțarea la mandatul asupra Palestinei și pierderea monopolului britanic asupra petrolului din Iran, subminat de naționalism și de intervenția Statelor Unite. Această transformare dintr-un puternic suzeran într-un foarte evident „fost” suzeran a început prin războiul canalului de Suez, când Marea Britanie, de comun acord cu Franța și Israelul, au încercat cu o nesăbuintă frenetică să răstoarne guvernul egiptean prin forță și au fost oprite de președintele Eisenhower (chiar dacă și el îl dezaproba puternic pe Nasser). În afară de faptul că a distrus dominația europeană în Orientul Mijlociu, al doilea război mondial l-a transformat într-un important teatru al războiului rece, a plasat în flancul său vestic statul Israel și, prin coincidență, i-a sporit importanța internațională: petrolul, extras acolo și expedit în Vest pentru prima dată la începutul secolului, s-a dovedit a fi mult mai abundent, în urma noilor explorări și descoperiri în timpul și după sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Asigurarea aprovizionării țărilor industriale averse de petrol a creat încă un conflict între producători și achizitori, care s-a adăugat la conflictele războiului rece. Acestea nu erau singurele conflicte, deoarece Orientul Mijlociu prezenta și un fenomen unic în toată lumea modernă. Era locuit de oameni care nu numai că profesau o religie aparte, dar și credeau în ea cu tărie și aproape în unanimitate, ceea ce nu permitea nici unei alte religii importante să se insinueze în conștiința lor. Prin urmare, conflictele puteau lesne deveni pătimașe și erau de obicei exprimate în termenii inflexibili de bine și de rău, deoarece naționalismul ce însuflețea această regiune era atât religios, cât și lingvistic și teritorial.

Războiul rece a fost în mod curent etichetat drept un război ideologic, ceea ce în realitate nu a fost niciodată, deoarece nu era nimic ideologic în conducerea sovietică postbelică. Puțini dintre liderii sovietici de orice nivel știau sau păreau interesați de comunism sau de Karl Marx, oricât de des ar fi scandat ei lozincile comuniste. Ei formau o clică sau o serie de clici asociate, incompetente și corupte, a căror principală grijă era să monopolizeze puterea și să se împăuneze cu ea. Principala lor contribuție la dogma comunistă a fost să transforme anticomunismul într-o ideologie și astfel să facă și mai confuz modul în care se purta războiul rece în țările democratice, aducând o mulțime de anticomuniști obtuși la nivelul moral și intelectual al unor veritabili granguri comuniști. Prin contrast, ciocnirile dintre Orientul Mijlociu și Vest au fost, în mod insolubil, niște ciocniri între islam și Occident – cu adevărat ideologice și caracterizate de o exasperantă lipsă de înțelegere.

Islamul face două afirmații fundamentale, ambele greu de înțeles pentru nemusulmani sau chiar greu de crezut și care îi împiedică pe musulmani să se

împace cu orientările moderne (adesea occidentale) pe care mulți adepți ai islamului ar dori să le asimileze, într-o măsură mai mare sau mai mică. Aceste afirmații îi despart pe musulmani de nemusulmani, ba chiar și pe musulmani între ei. Prima este unitatea sacră a islamului, care, ca o consecință, proscrisie sau, cel puțin, privește cu aversiune existența mai multor state musulmane separate, respingînd ideea unui stat conceput după modelul celor din Vest. Totuși, statele au evoluat și în lumea musulmană, la fel ca și în alte părți ale lumii, așa încît musulmanii se chinuie în prezent să stabilească dacă aceste state sînt niște excrescențe eretice sau entități valabile, subordonate totuși, într-o manieră neclară, unei entități mai mari și unei autorități superioare. A doua afirmație, complementară, este atotcuprinzătoarea și exclusivă autoritate (conform interpretării corecte a Coranului) a *Shariei* (Calea), care îmbrățișează toate aspectele vieții comunității, cît și comportamentul individual și care nu recunoaște distincția tranșantă făcută în Vest între religios și laic.

Temp de mai bine de un secol, lumea arabă (inclusiv Turcia și Iranul) a fost confruntată cu nevoile contradictorii de a făuri o economie și o societate modernă și de a păstra cu sfințenie sau de a reafirma, într-un context modern, valorile și învățăturile tradiționale ale islamului. În privința primelor, a fost necesar ca arabii să învețe de la Occident, celelalte implicînd atît adaptarea, cît și respingerea practicilor occidentale. Aceste preocupări nu erau noi. Modernizarea fusese un subiect predominant în dezbaterile din secolul al XIX-lea, mai ales în cercurile academice ale lumii arabe, aceasta deoarece politica practică era apanajul aproape exclusiv al metropolei otomane de la Istanbul. Dar, din secolul următor, dezbaterile au ajuns la nivel public, cele mai multe în stare de proiecte de viitor, iar apoi realitatea independenței a dat liderilor responsabilități pe care nu le mai exercitaseră de secole. Au trebuit să decidă ce să adopte și ce să respingă: chiar și cei mai convinși progresiști nu își puteau imagina că teoriile lui Comte și Mill ar putea fi integrate în islam cu ușurință, speriați fiind de întreaga serie de idei – ca educația și locul femeii, egalitatea în fața legii, libertatea conștiinței, impozitarea rezonabilă, munca organizată, redistribuirea averilor, miracolele științei și tehnicii și multe altele. Au trebuit, de asemenea, să decidă cît de mult să accepte ideea că aceste lucruri ar putea avea consecințe revoluționare insuportabile și, în special, cît de mult o serie de metode de lucru occidentale ar putea fi în mod inextricabil legate de o morală îndoielnică și respingătoare. Dezbaterile din cadrul islamului au fost deci și dezbateri despre lumea occidentală, care era, pentru unii, un depozit de cunoștințe și idei, iar pentru alții împărăția răului (ca să folosim expresia lui Ronald Reagan despre URSS). Pentru cei din urmă, Saddam Hussein reprezenta un rău mai mic decît Occidentul.

În acest climat ușor inflamabil, Statele Unite s-au confruntat cu probleme neobișnuite în domeniul artei guvernării, fără a reuși să le soluționeze, dintr-o lipsă de înțelegere agravată și de un anumit dispreț față de arabi. În perioada interbelică, puterea britanică și cea franceză din Orientul Mijlociu fuseseră clădite în jurul arabilor. Statele Unite au încercat să făurească însă o strategie în jurul statelor nearabe din zonă: Israel, Turcia, Iran. În timp ce Turcia era apreciată mai degrabă pentru că era anticomunistă, decât pentru legăturile ei cu Orientul Mijlociu, Iranul – în mod tradițional adversarul arabilor, nu în ultimul rând în Golf – a devenit un adevărat stîlp de susținere a poziției americanilor, pînă cînd regimul șahului, subminat și răsturnat de propriile sale excese, a fost înlocuit de un succesor antiamerican, ce vocifera și flutura steagul purității islamice. Celălalt stîlp de susținere era Israelul, chiar mai detestat de arabi decât Iranul.

Tratamentul abominabil la care au fost supuși evreii europeni de către naziști a întărit imboldul de a crea un stat evreiesc și a accentuat simpatia altor popoare pentru un asemenea stat. Cînd evreii au luat arma în mînă pentru a-l dobîndi, Marea Britanie a renunțat la mandatul asupra Palestinei, pe care îl deținuse încă de la primul război mondial, iar la Națiunile Unite s-a adoptat un plan pentru împărțirea Palestinei în două state suverane distincte, unul palestinian și altul evreiesc. Evreii au dat impresia că acceptau acest plan, dar negociau pe ascuns cu emirul arab din Transiordania să-l anuleze, prin anexarea pămînturilor atribuite Palestinei la Transiordania. Refuzul de a recunoaște un stat palestinian sau identitatea națională palestiniană a fost și rămîne un principiu fundamental al politicii Israelului. Cînd statele arabe învecinate au atacat Israelul, au suferit o serie de înfrîngeri: nu au fost capabile să distrugă noul stat care, la rîndul său, nu a fost capabil să le oblige să-l recunoască. Israelul a supraviețuit, robust și înflăcărat, dar nu ar fi reușit, decât cu foarte mari dificultăți, dacă nu ar fi fost sprijinit de americani.

Dimensiunea acestui sprijin l-a făcut să se deosebească radical de ajutorul acordat de americani altor state. Sursele lui erau multiple: dezgustul profund uman pentru holocaustul nazist, un pătrunzător lobby evreiesc în Statele Unite, căutarea unui bastion american în Orientul Mijlociu. Dar costurile au depășit așteptările, deoarece Statele Unite au dotat Israelul cu o mulțime de arme sofisticate și i-au asigurat o bună parte din bugetul intern. O dată cu sfîrșitul războiului rece, valoarea strategică a Israelului pentru Statele Unite a scăzut, dar „subjugarea” americanilor față de Israel a rămas și a împiedicat Statele Unite să acționeze ca un conciliator credibil în Orientul Mijlociu sau să pună la punct strategii coerente privind această zonă.

Lumea arabă postbelică era unică și într-o altă privință. Înainte de război, Irakul era sursa principală a comerțului cu petrol din Orientul Mijlociu. În

timpul războiului, și nu la sfârșitul acestuia, a început să fie extras petrol în cantități mari în Kuwait, în Arabia Saudită și în alte principate arabe din zona Golfului Persic. Ideea că petrolul urma să fie înlocuit de energia nucleară s-a dovedit a fi falsă și – cea mai mare schimbare dintre toate – exploatarea și prețul petrolului au ajuns sub controlul statelor din regiune, în loc să fie puse sub controlul unei corporații străine și al guvernelor occidentale. Astfel, s-a pus problema puterii și folosirii acestei puteri în Orientul Mijlociu. Cum puteau străinii să-și procure petrolul de care aveau nevoie, dat fiind că lumea întorsese spatele celei mai simple metode de a-l procura – adică ocupînd teritoriile ce-l aveau în subsol sau prinzînd într-o cravașă cvasiimperială guvernele acestor teritorii? Petrolul le era deosebit de necesar statelor industrializate, iar guvernele acestora aveau obligația să se asigure că-l vor obține – dar folosirea forței era de acum tabu, chiar interzisă de Carta Națiunilor Unite, pe care aceste guverne o semnaseră. Orientul Mijlociu era o regiune ce prezenta un interes mai mult decît regional. Domnea însă o incertitudine în privința modului în care cumpărătorii de petrol trebuiau să se poarte dacă petrolul le era refuzat. Guvernele puternice, care acasă la ele ridicau osanale forțelor pieței, nu erau deloc fericite să se bizuie pe acestea în străinătate, în calitate de cumpărători, căci ceea ce doreau să cumpere era o materie primă vitală.

Islamul nu este una dintre puterile lumii și nici nu dă semne că ar putea deveni o astfel de putere. Totuși, expansiunea islamică spre răsărit, pînă în Malaysia și Indonezia, și spre apus, pînă în Nigeria și în alte părți din Africa de Vest, au făcut absurdă viziunea unui domeniu islamic unic, iar o extindere continuă a sferei de influență politică a islamului în regiunile din Asia Centrală care au aparținut puterii sovietice va face să crească temerile nemusulmanilor în legătură cu puterea islamică, mai mult decît va crește puterea însăși (conflictul dintre Turcia, cu afinitățile ei etnice, dar fără granițe comune cu islamul, și Iran, mult mai apropiat teritorial, dar cu foarte mică afinitate islamică, nu este decît o foarte bună dovadă a acestei slăbiciuni). Cu secole în urmă, unitatea islamului, simbolizată de califat, a fost sfîșiată sau (după părerea unora dintre musulmani) chiar distrusă complet de victoriile dreptei credințe pe pămînturile nearabe și de preponderența popoarelor care au acceptat credința, dar care se supuneau propriilor hani sau sultani, mai degrabă decît califului. Totuși, solidaritatea arabă nu este un factor neglijabil în lumea afacerilor. Un plan ce a prins contur în perioada interbelică și care nu a dispărut avea în vedere reconstrucția Siriei (a Siriei moderne, Libanului, Palestinei și Iordaniei), urmată de o asociere între Siria și Irak, nu numai sub forma unui stat unitar, ci a unui parteneriat permanent, asemănător celui austro-ungar de după *Ausgleich*-ul *

* Compromis (n.tr.).

din 1867. Trecînd peste rezervele considerabile ale arabilor, acest plan ar accepta legitimitatea conducerii saudite asupra Peninsulei Arabice și ar căuta o formă de asociere mai laxă între Siria/Irak și Arabia Saudită, poate ceva în genul Commonwealth-ului britanic după Statutul de la Westminster din 1931. Egiptul, mai mult arab decît faraonic din secolul al XIX-lea încoace, ar adera și el, la fel și federația Maghrebului. Uniunea Maghrebului, ca și Consiliul Cooperării din Golf, este o mini-uniune ce aspiră să se integreze într-o organizație mai mare, care s-ar putea să nu se realizeze niciodată. Această versiune a naționalismului arab adaptat la secolul XX poate fi vizionară, dar nu mai vizionară decît Comunitatea Europeană dinaintea încheierii Tratatului de la Roma. Lumea arabă este mare și bogată, unită printr-o limbă comună și o componentă centrală a lumii islamice, care este destul de larg răspîndită și încă destul de coerentă pentru a avea un impact semnificativ asupra politicii și economiei internaționale, un impact fundamental diferit, prin natura sa, față de cel al oricărei alte puteri sau bloc de puteri. Forma în care își orînduiește propriile treburi este condiționată de interesele și acțiunile puterilor străine, în special ale Statelor Unite, care nu își pot permite să le lase la voia întîmplării, dar nici nu pot găsi o cale de mijloc între dominație și neimplicare. Primul scop al acestor puteri este stabilitatea, într-o regiune ușor de destabilizat prin intervenții nesocotite. Conflictul cultural dintre islam și lumea occidentală conține în stare latentă chiar mai multe neînțelegeri și calcule greșite decît cele care au stimulat războiul rece și, dată fiind natura credințelor islamice și a intereselor materiale occidentale, este un conflict încîlcit atît politic, cît și cultural. Există, de asemenea, o tentă răutăcioasă de dispreț, de ambele părți, iar aceasta, fiind mai mult religioasă și culturală decît economică, are o mai mare înclinație către violență decît cele mai aprige bătălii economice.

III

Ideile despre unitatea islamică, în interiorul sau dincolo de Orientul Mijlociu, se opun modelului dominant al unei lumi divizate în state distincte și suverane și înmulțirii unor astfel de state prin aplicarea principiului de autodeterminare chiar și la cele mai mici grupări etnice (sau grupări ce pretind că ar avea o identitate etnică). În Orientul Mijlociu, acest model statal dominant este relativ nou și de import, dar în Europa Occidentală este atît de ferm stabilit, încît poate fi privit ca un fapt natural. Totuși, aici acest model statal a fost pus în discuție în a doua jumătate a secolului, după cel de-al doilea război mondial. Principalele motive au fost, în primul rînd, aparent inevitabila și amenințătoarea pondere a Germaniei în orice sistem de state din Europa și, în al doilea rînd, declinul statelor vest-europene în raport cu puterea economică a Statelor Unite

și cu puterea militară a Uniunii Sovietice. Al doilea război european împotriva unei Germanii atotputernice și înfrîngerea Germaniei de către un stat din afara Europei, care încheiase o alianță pur întâmplătoare cu un stat doar marginal european, au stîrnit gînduri radicale în mintea europenilor. Dar teama de Rusia nu a anulat teama de Germania : acum existau două motive de teamă și, timp de patruzeci de ani, s-a tot pus problema abordării uneia în funcție de cealaltă.

În 1945, declinul relativ al Europei și apariția amenințării sovietice erau preocupări mai presante decît reînvierea Germaniei, astfel încît posibila asociere a Europei Occidentale cu Statele Unite a avut prioritate față de reorganizarea Europei Occidentale ca o uniune sau o federație, în locul unui mănunchi de state suverane mereu în competiție. Cînd totuși războiul rece și amenințarea sovietică au scăzut în intensitate, configurația politică și economică a Europei – și întrebarea dacă să se renunțe sau nu la sistemul statelor europene – au revenit în prim-plan. Aceasta s-a întîmplat într-un context schimbat în urma dizolvării puterii sovietice. În timp ce planurile pentru o Uniune Europeană căpătaseră contur într-o Europă divizată, tînăra Comunitate Europeană, lipsită de experiență, formată (în principal) din statele occidentale, a fost silită, pe la sfîrșitul anilor '80, să-și revizuiască direcțiile, în contextul reintegrării europene : sfîrșitul războiului rece a restituit ideii de Europa condiția ei de termen politic semnificativ. Deși căderea imperiului sovietic a abolit diviziunea Europei în două părți, nu a înlăturat considerabilele diferențe – în special economice, dar și politice – dintre Vest și Est, care existaseră și înainte de dominația de patruzeci de ani a puterii sovietice în Est. Orientarea Europei Occidentale către o uniune, ceea ce implică o anumită eroziune a suveranității, nu a fost egalată în Europa de Est unde, dimpotrivă, recucerirea independenței la sfîrșitul anilor '80 a consfințit ideea suveranității, determinînd, totodată, și crearea de noi suveranități prin distrugerea celor vechi. Experiența anilor interbelici și a celui de-al doilea război mondial însuși a zdruncinat încrederea țărilor din Vest în valabilitatea ideii de stat, dar în Est, dominația sovietică și omogenizarea practică de aceasta au avut exact efectul opus.

Pentru Europa Occidentală a mai existat încă o complicație, deoarece Europa a încetat să mai fie prinsă la mijloc între două superputeri, sectorul vestic a devenit nesigur în privința relațiilor sale cu Statele Unite – protector militar, dar rival pe plan comercial. Nevoia de trupe americane a devenit greu de înțeles – și greu de justificat în fața contribuabililor americani – în timp ce climatul economic general exacerba conflictul comercial dintre Comunitatea Europeană și Statele Unite. Cînd, spre sfîrșitul anilor '40, Statele Unite hotărîseră să rămînă puternice și prezente în Europa, pentru a contracara puterea sovietică, europenii occidentali au întîmpinat cu bucurie această hotărîre, iar alianța NATO i-a dat formă și substanță. Planurile pentru o Uniune Europeană,

pentru prima dată concretizate oficial în Tratatul de la Roma, în 1957, au fost puse în umbră de preocupările antisovietice, concretizate în Tratatul Atlanticului de Nord din 1949. Cincizeci de ani mai târziu, prioritățile au fost răsturnate de cele mai spectaculoase evenimente din Europa de la semnarea Tratatului NATO : sfârșitul războiului rece și reunificarea absolut logică a Germaniei.

Primele semințe ale Comunității Europene au fost sădite înainte de sfârșitul celui de-al doilea război mondial de către europenii îngrijorați de această problemă germană recurentă. După înfrângerea Germaniei în primul război mondial, învingătorii au căutat modalități de a o menține într-o stare de permanentă slăbiciune. Rezultatul a fost că Germania și-a recăpătat forțele și a declanșat un război european, la mai puțin de douăzeci de ani după ce îl pierduse pe primul. Lecția a fost învățată de vecinele cele mai apropiate ale Germaniei (Belgia și Olanda), care și-au dat seama că încercările de a menține Germania la pământ erau zadarnice și că, în orice caz, ele însele aveau nevoie de o Germanie prosperă, care să le cumpere produsele. Aceste observații au dus la concluzia că sistemul statelor nu mai servea țelurilor pe care le servise timp de trei secole – aproximativ de la Războiul de Treizeci de Ani încoace. Comunitatea sau uniunea europeană era concepută ca un antidot pentru puterea germană, a cărei prezență în centrul Europei reprezenta o amenințare permanentă pentru pace și stabilitate. O astfel de comunitate sau uniune urma să includă Germania, să creeze un teren favorabil pentru ambițiile germane în folosul Europei, nu împotriva ei și, de asemenea, urma să sporească la maximum importanța acțiunilor economice comune ale membrilor săi și chiar să creeze o putere economică de același nivel cu cea a Statelor Unite sau a Japoniei. Când aceste idei au fost adoptate atât de Franța, cât și de Germania, ele au devenit realitate politică.

Ele au contribuit la transformarea Germaniei, unde zonele din vest, reînsuflețite de banii americanilor și de propria lor îndemînare și disciplină, au devenit un scenariu al succesului, creat în asociație cu mulți dintre foștii învingători sau victime. Succesul economiei germane a fost hotărîtor pentru dezvoltarea Uniunii Europene. Dacă, după cum a observat Adam Smith, cea mai cinstită modalitate de a te folosi de cineva este de a-l pune să cîștige bani (o gîndire unilaterală, dar în nici un caz eronată), a fost hotărîtor pentru Republica Federală Germania faptul că a devenit mai prosperă decît fusese Republica de la Weimar între 1919 și 1933. Republica de la Weimar a cedat în fața celui de-al treilea Reich în special pentru că a fost lovită de tot felul de furtuni economice atât la începuturile ei, cât și la sfîrșit. Prin contrast, Republica Federală a constituit un exemplu de succes remarcabil timp de mai multe decenii, dar reunificarea Germaniei după prăbușirea dominației sovietice în partea de est a pus probleme economice mai mari decît toate cele prin care

trecuse pînă atunci Republica Federală, de la înființarea ei ; iar aceste probleme erau cu atît mai serioase pentru vecinii Germaniei, din cauză că la acea dată succesul Germaniei de Vest devenise axa centrală a Comunității Europene.

Răspunsul Bonnului la provocările create de reunificare a fost mai mult politic decît economic. Costurile erau subordonate importanței acestei ocazii, iar termenii stabiliți pentru integrarea celor două monede au fost meniji să le cîștige inimile și mințile est-germanilor în favoarea partidului conducător din Germania de Vest. Bonnul a propus să schimbe marca est-germană cu cea vest-germană la paritate. De asemenea, a subestimat destul de grav costurile regenerării economiei est-germane și a hotărît să acopere aceste costuri prin împrumuturi, mai degrabă decît prin fiscalitate. Aceste decizii puteau duce la apariția riscului de inflație, care a fost contracaraat prin dobînzii mari. Dată fiind supremația monedei germane asupra tuturor monedelor din Comunitatea Europeană, această creștere a dobînzilor i-a obligat pe vecinii și partenerii de afaceri ai Germaniei să-și mărească și ei dobînzile sau, cel puțin, să nu le micșoreze. În consecință, refinanțarea și ajutorul acordat Germaniei de Est a fost înăbușirea speranțelor de creștere economică în întreaga Comunitate. De vreme ce unul din primele țeluri ale Comunității Europene era prosperitatea economică a tuturor membrilor, aceste măsuri au alterat buna dispoziție comună, au făcut să se despartă instituțiile financiare comune și au obstrucționat planurile de a transforma cît mai curînd posibil Comunitatea într-o organizație mai restrînsă.

Comunitatea poseda multe din ingredientele principale ale puterii. Avea resurse materiale, calificare industrială și tehnologică, o bună educație, o bună guvernare și stabilitate politică. Dar îi lipsea motorul central al instituțiilor capabile să ia decizii și să le pună în practică ; și îi lipsea voința sau nu avea suficientă voință pentru a remedia acest defect. Un număr de membri ai săi, dintre care Marea Britanie era cea mai obstrucționistă, doreau avantajele materiale ale asocierii fără să renunțe la suveranitatea națională (adesea confundată, emfatic, cu identitatea națională). Alții credeau că țelurile Comunității nu puteau fi atinse fără un progres rapid, sigur și rezonabil, pornind de la uniunea comercială pînă la uniunea financiară, economică și politică. Principala problemă politică și constituțională, constînd în divizarea forțelor între diferitele niveluri ale guvernării, a atras atenția opoziției, ale cărei temeri legitime erau puternic susținute de prejudecățile emoționale. După discuții prelungite în anii '70 și '80, în 1991 a fost semnat Tratatul de la Maastricht, pentru a completa Tratatul de la Roma, care, la acea dată, era deja vechi de treizeci și patru de ani. Tratatul de la Maastricht a fost semnat de toți cei doisprezece membri ai Comunității. Prin el au fost create mai multe lucruri : Uniunea Europeană ; o cetățenie unică, comunitară, în plus față de cetățeniile naționale distincte ; și un Consiliu al Europei, format din șefi de guvern și dintr-un președinte al Comisiei.

Tratatul a preconizat dezvoltarea treptată a unor politici unitare externe și de apărare, cât și acțiunea concertată într-un număr de alte probleme comune, cum ar fi traficul de droguri, imigrarea, terorismul și alte delictе grave. În cadrul Uniunii, Comunitatea urma să-și continue integrarea economică, iar tratatul a stabilit condițiile și o agendă de lucru pentru introducerea unei monede unice și a unei bănci centrale pînă la sfîrșitul secolului XX.

Din punct de vedere constituțional, tratatul nu a făcut aproape nimic pentru a modifica poziția dominantă a Consiliului de Miniștri ori pentru a o mări pe cea a Parlamentului. Consiliul de Miniștri, format din șefi de state sau de guvern, fiecare cu drept de veto în privința celor mai importante decizii (acesta este organismul care ia decizii, în timp ce Comisia de la Bruxelles poate doar să recomande sau să pună în aplicare), a rămas autoritatea supremă, dar tratatul a fost un simbol al hotărîrii de a dezvolta Comunitatea într-o Uniune Europeană, în care puterea guvernelor și parlamentelor naționale să scadă treptat.

Scopurile economice ale tratatului au fost lovite de recesiune și de zbuciumul reunificării Germaniei. Telurile sale politice au fost înăbușite în fașă de războaiele din Iugoslavia, care au pus în evidență, într-un mod stînjenitor, incapacitatea Comunității de a lua o hotărîre comună în legătură cu ce era de făcut sau cum trebuia să facă ceea ce își propunea să facă. Criticii Comunității Europene au ridiculizat incompetența acesteia, în timp ce susținătorii ei au afirmat că era nevoie de instituții centrale mai puternice și capabile de o colaborare mai strînsă. Comunitatea era, în acel moment, la fel de neexperimentată pentru a formula sau a pune în aplicare o strategie externă comună, pe cît era de nepregătită pentru a-și desăvîrși uniunea economică și monetară. Totuși, puțini au fost cei care au presupus că se va atrofia sau că va dispărea. Dimpotrivă, vreo douăzeci de state sperau să adere cîndva la ea, într-o formă oarecare. Dar admiterea acestui număr mare de state ar fi transformat Comunitatea într-o organizație asemănătoare cu Organizația Statelor Africane, adică într-o asociație de state suverane mult mai puțin coerentă și eficientă decît corpusul preconizat în Tratatul de la Roma. O amenințare la adresa Comunității era tocmai popularitatea ei, care risca, prin acceptarea de noi membri, să devieze de la scopurile propuse.

Proiectele Uniunii Europene depind de ingeniozitatea ei de a reconcilia existența ei cu perenitatea viguroasă a naționalismului și statului. Concepută în scopuri politice și economice care au marcat – deși în moduri total diferite – o reacție împotriva sistemului statelor europene, Uniunea a zdruncinat cele două state profund naționaliste din Europa : Franța și Marea Britanie. Britanicii au acceptat Comunitatea ca pe o necesitate economică regretabilă, dar nu le-a plăcut și nici nu și-au bătut prea mult capul gîndindu-se la ea : politicienii englezi ori au evitat discuția, ori au înecat-o în superficialități emoționale de tot

felul. Franța, în schimb, a hotărît să adopte Comunitatea și să joace un rol central în cadrul ei, alături de Germania.

În timp ce Franța încerca astfel să ia ce este mai bun din cele două lumi, Marea Britanie a căzut în capcana de a lua ce este mai rău, fără a opri însă dezvoltarea Comunității Europene sau a o transforma în căi de dezvoltare mai puțin neplăcute pentru britanici. Ceea ce a făcut ca politica franceză să fie mai înțeleaptă decît cea engleză a fost starea specială a Europei de Vest la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. Pe lîngă factorii care au subminat sistemul de state, au mai fost și asemănarea și compatibilitatea excepțională a statelor înseși. Pînă la a doua înfrîngere a Germaniei, exista o incompatibilitate fundamentală între Franța, Marea Britanie și democrațiile vecine lor, pe de o parte, și structurile și mentalitățile nedemocratice ale Germaniei, în special; dar bătăliile purtate pentru a înșenunchea puterea germană au avut și efectul de a schimba natura statului german și de a determina statele vecine să privească Germania ca făcînd parte din Europa de Vest. În această situație schimbată, care există încă și pare că va dăinui, Uniunea Europeană, devenită un organism superior unei alianțe întîmplătoare, a devenit posibilă și robustă. Războiul rece a pus-o în umbră; sfîrșitul acestui război a survenit întîmplător într-un moment nepotrivit al dezvoltării sale; dar ea supraviețuiește ca o forță semnificativă, chiar dacă încă într-un stadiu incipient, nu numai în Europa, ci în întreaga lume.

IV

La apropierea unui nou secol, existau în lume două protagoniste universale: Statele Unite și Organizația Națiunilor Unite, primele avînd o mare putere, cealaltă fiind lipsită de putere. Se pune totuși întrebarea cît de departe și în ce termeni puteau SUA să lase Națiunilor Unite o parte din puterea lor și în ce scop.

Statele Unite erau, în termeni absoluți, dar și relativi, deosebit de puternice prin forțele lor armate moderne, mai mari decît ale oricărui alt stat sau oricărei coaliții de state, posedînd și capacitatea de a desfășura aceste forțe oriunde în lume. Dispariția Uniunii Sovietice a demonstrat această predominanță extraordinară, fără precedent în istorie, dar a existat și un cost ce nu a fost la fel de repede apreciat. Concentrarea de capital și inteligență orientată spre războiul rece a deviat resursele materiale și umane de la cursul lor firesc într-o măsură care a afectat economia internă, balanța de plăți externe, sănătatea, bunăstarea și stabilitatea societății americane, punînd în joc mult apreciată poziție, axiomatică la un moment dat, a Statelor Unite ca putere economică dominantă în lume – ceea ce a fost o lovitură dată mîndriei și încrederii naționale și o tendință către protecționism și retorică demagogică.

Principalul semn exterior vizibil al acestei deplasări de putere între începutul și sfârșitul războiului rece a fost o înfricoșătoare acumulare de datorii : datoria națională, cea față de sectoarele privat și public, deficitele bugetare și cele externe (ultimele cuprinzând atât balanța oficială a schimburilor de mărfuri, cât și ceea ce nu apărea în statistici). Asemenea poveri nu puteau fi suportate decât printr-o creștere economică fermă și substanțială, dar, în ultimele decenii ale secolului, rata creșterii economice era în declin.

Forța și prestigiul Statelor Unite în secolul XX s-au bazat pe inventivitatea și eficiența industrială americană, pe volumul producției sale și pe faptul că americanii își pavau străzile cu aur : aceasta fusese lozinca succesului economic de la începutul secolului, care a ajuns, după al doilea război mondial în Statele Unite, la un nivel cu totul aparte. SUA se bucurau și de reputația, ceva mai nesigură, că pot tempera asperitățile economiilor capitaliste prin valorile liberale (valori democratice, programe sociale și denunțarea prejudecăților rasiale). Statele Unite dădeau aripi speranțelor, nu inspirau teamă sau aversiune. Americanii înșiși, cât și alții, se așteptau ca Statele Unite să combine cu ușurință nesfârșitul progres material și social de acasă cu rolul lor conducător în problemele internaționale, economice și politice – să cheltuiască sume uriașe și să-și poată permite acest lucru. Războiul rece a necesitat cheltuieli masive din partea guvernului, iar sfârșitul acestuia a dat inițial impresia că va rentabiliza aceste cheltuieli, prin îndepărtarea din buget a celui mai împovărat și mai neproductiv element al său. Sacrificiile au meritat osteneala deoarece, chiar dacă administrația Reagan nu își condusesese în mod deliberat adversarul spre autodizolvare prin ridicarea ștachetelor economice, acesta a fost rezultatul obținut ; iar fără războiul rece, banii puteau fi folosiți în scopuri mult mai pașnice și mai productive, iar contabilitatea putea fi mai echilibrată. Faptul că Statele Unite câștigaseră pentru că erau mai bogate însemna că acea bogăție exista. Și ce altă întrebuintare decât războiul i se putea găsi ?

Dacă ne gândim bine, totuși, exista suspiciunea că Statele Unite nu învinseseră pe adevăratul dușman sau nu pe cel mai mare. Uniunea Sovietică se dovedise a fi un fel de tigrul de hîrtie, un vrăjmaș cu totul nedemn de oțelul american, în timp ce războiul rece promovase reabilitarea și redresarea Japoniei, ceea ce însemna o provocare mai puternică la adresa supremației americane. Ca și în cazul Germaniei, și în cazul Japoniei graba de a ierta și de a uita cel de-al doilea război mondial, pentru a putea începe războiul rece, a dat economiei japoneze posibilitatea să prospere enorm. Progresul său economic, analog celui al Statelor Unite din timpul celui de-al doilea război mondial, i-a îngăduit să anunțe oficial că va deveni centrul unei vaste zone economice care va cuprinde Asia de Est, Sud-Est și Sud și chiar Australia.

Timp de un sfert de secol după al doilea război mondial, regulatorul problemelor economice internaționale a fost sistemul Bretton Woods, un sistem formalizat conform dorințelor Statelor Unite, prin care era menținut cu sfințenie comerțul liber și a se asigura stabilitatea ratelor de schimb valutar. Sistemul era susținut de dolarul american, care era singura valută definită în raport cu aurul și care era destinat să servească drept agent monetar atât național, cât și internațional. Dar acest sistem s-a prăbușit, fiind distrus de excedentul de dolari emis de SUA pentru a-și plăti angajamentele strategice internaționale contractate prin importurile sale. Această sumă excedentară a afectat valoarea dolarului, fiind Statele Unite să suspende convertibilitatea acestuia în aur și să permită devalorizarea cu aproape o treime. Creșterea vertiginoasă a prețului petrolului, tot în anii '70, a dezechilibrat și mai tare sistemul. Ratele de schimb au fost lăsate să fluctueze, iar mecanismele internaționale de control au devenit terenul unei bătălii între, pe de o parte, expediente pe termen scurt găsite de guvern și băncile centrale (adesea prin convorbiri telefonice) și, pe de altă parte, speculanții interesați să destabilizeze piețele în care ei își aruncau plasele. Tehnologia modernă a comunicațiilor i-a ajutat mai mult pe speculanți decât băncile centrale și acest lucru a agravat instabilitatea. Acest eșec în managementul economic a dăunat prestigiului Statelor Unite, în special din cauză că se considera de la sine înțeles că Statele Unite sînt cea putere destul de mare și înțeleaptă pentru a stabili ordinea economică mondială. Dolarul, la fel ca marca germană în sfera mai mică a Europei, s-a dovedit a fi o valută uimitor de puternică, fără a fi însă destul de puternică pentru a îndeplini toate lucrurile ce i se cereau – și aceasta fie că exista Uniunea Sovietică sau nu.

Încercarea de a face prea multe a fost un eșec al diplomației. A fost un eșec ce s-a produs în niște împrejurări de o incomparabilă dificultate, dar care a fost exacerbât în mod inutil de o risipă prostească, în anii '80, cînd președinția lui Reagan și apoi cea a lui Bush au transformat Statele Unite în cel mai mare datornic al lumii și le-au răpit o mare parte din stima pe care o inspiraseră altor state. Dacă, după războiul rece, principalul duel urma să fie cel cu Japonia (și poate cu Comunitatea Europeană), politica americană era în pericol să alunece spre regionalism și protecționism – reversul aspirațiilor sistemului Bretton Woods și o reîntoarcere potențial dezastruoasă la economia de tipul „cerșitului prin vecini”. Statele Unite au început să dezvolte o regiune economică americană, cuprinzînd și Canada și Mexicul într-o zonă de comerț liber (NAFTA), dar a făcut aceasta fără tragere de inimă și înfruntînd temerile că industria americană se va muta în Mexic, în timp ce mexicanii se vor năpusti spre Statele Unite. În viitorul încă neclar, această zonă ar fi putut include și unele părți din America de Sud, dar acest lucru era mai puțin previzibil politic, dat fiind că era

mai probabil ca NAFTA să graviteze mai degrabă în jurul zonei nipono-pacifice. Toate zonele de acest fel au într-o oarecare măsură un caracter iluzoriu ; ele par mai compacte și mai coerente pe hartă decît sînt în realitate, dacă sînt supuse la o analiză mai riguroasă, care dezvăluie discrepanțele interne care ar putea suprasolicita economiile sau bunăvoința partenerilor mai puternici. Din acest punct de vedere, tensiunile ce există în actuala Comunitate Europeană – de exemplu, cele dintre extreme, Germania și Grecia – par mai puțin dăunătoare decît cele ce s-ar putea naște într-o zonă americană sau japoneză. NAFTA este lipsită, în special, de sistemul logic ce ar putea face din ea o armonioasă contragreutate a Comunității Europene ; ea ar putea chiar să micșoreze mai degrabă decît să mărească ponderea economică a Statelor Unite în lume.

Japonia, al cărei produs intern brut din 1950 fusese o zecime din cel al Statelor Unite, a devenit o țară producătoare și exportatoare extrem de prosperă, fără să pară a se neliniști fără rost de conflictul dintre universalism și regionalism : ea dorea să ia ce era mai bun din amîndouă. Calitățile sale definitorii, cum sînt hotărîrea, buna pregătire profesională, disciplina riguroasă și inventivitatea tehnică, au putut găsi sprijin în cheltuielile militare extrem de scăzute și, caracteristic pentru anii '70, în capacitatea de a lua decizii îndrăznețe și corecte în momentele dificile : un exemplu impresionant este inventarea unui nou aranjament comercial legat de petrolul din Orientul Mijlociu – nou din punctul de vedere al stabilirii prețurilor și al condițiilor de livrare –, ceea ce i-a subminat pe cumpărătorii occidentali și a mărit enorm prețul petrolului, fără să ruineze economia japoneză ; și, în același timp și la un cost foarte ridicat, înlocuirea unei baze economice de succes cu una și mai nouă, automatizată și robotizată. Douăzeci de ani mai tîrziu, au început să se facă simțite unele îndoieli : este oare sistemul japonez de învățămînt și cel industrial, extrem de bine reglementate, aproape militarizate, cel mai bun punct de pornire pentru a înfrunta ritmul din ce în ce mai rapid al schimbărilor tehnologice ; și nu a scăpat oare Japonia din vedere, atunci cînd a combinat propriile tradiții cu ceea ce învățase din exemplul dat de americani, unul dintre elementele majore ale experienței germane de după război : valoarea cooperării dintre capital și clasa muncitoare, dintre guvern și sindicate (element pe care, în Marea Britanie, curentul Thatcher l-a respins cu dispreț, punînd prejudecățile politice mai presus de simțul economic) ? Japonia era o macro-putere globală și, de asemenea, o stăpînă necontestată într-o zonă care cuprindea economiile eferescente din Coreea, Taiwan și Singapore și dintr-o mulțime de alte state mai mărunte din zona Pacificului și din Asia de Sud-Est. Deși confruntării dintre Japonia și SUA i-a lipsit larma zăngănitului de arme, ea s-a desfășurat totuși cu înverșunare, cu

o reînnoită lipsă de înțelegere și cu o extravaganță bombastică – de exemplu, în momentul în care președintele Bush a afirmat că Statele Unite trebuie să înfigă steagul american pe planeta Marte pentru a ascuți caracterul competițional al americanilor, iar Japonia a declarat că are intenția să înființeze o colonie pe acea planetă în anul 2057.

Creșterea economică miraculoasă a Japoniei i-a uimit pe spectatorii ocazionali. Această creștere a dat semne de ezitare, dar speranțele concurenților săi, legate de grave sau permanente piedici în economia japoneză, sînt probabil deplasate. Japonia va alege, probabil, căi noi, la fel de riscante ca acelea cu care s-a confruntat în anii '70, și va descoperi că aceste noi căi nu pot fi urmate la fel de ușor precum cele dinainte, dacă se păstrează aceeași izolare față de restul lumii: tendința spre concurență va trebui temperată printr-o mai mare dorință de cooperare. Cel mai important concurent al său vor fi tot SUA, dar, dat fiind faptul că mai există și alte entități economice comparabile, Japonia va fi într-o oarecare măsură liberă să joace mai tare într-o direcție și mai blînd într-alta.

În ultima vreme, a început să se vorbească de trei conglomerate economice majore – un model flexibil, mai degrabă decît unul bipolar rigid –, dar identitatea celui de-al treilea jucător probabil că se va schimba. În Uniunea Europeană, realizarea potențialului economic este blocat din cauza tendinței naționaliste centrifuge, astfel încît apare riscul pierderii valului economic. Pe de altă parte, China a început să se contureze ca o a treia forță – fiind a treia producătoare din lume de bunuri și servicii, după SUA și Japonia, înregistrînd rate foarte mari de creștere economică, redobîndind Hong Kong-ul la sfîrșitul secolului și nepierzîndu-și speranța într-o relație specială și deosebit de profitabilă cu Taiwanul (dar încercînd să-și întindă aripile economiei într-un sistem politic bătut în cuie, ceea ce este echivoc și foarte riscant). Atît China, cît și Rusia – și, de asemenea, India – încearcă să instituie economii de piață după modelul capitalist, fără să-și dea seama că una dintre cele mai mari forțe de piață din capitalismul modern este cea a speculanților – o forță dăunătoare ce poate transforma o piață liberă într-un cîmp deschis pentru escrocii mai abili decît politicienii. Africa este dată uitării, fiind marginalizată de pe la sfîrșitul războiului rece, nemaiprezentînd de atunci interes pentru Statele Unite (care nu aveau strategii potrivite pentru Africa, în afară de cele anticomuniste) și din cauza chinurilor pricinuite de fărîmițarea sa, de guvernările ineficiente, de foamete și epidemii, de explozia demografică, de datoriile imense și pierderea speranțelor de independență. Aceste neajunsuri au fost mai mult decît suficiente pentru a spulbera aspirațiile neexprimate, dar fundamentale la independență și pentru a distruge speranțele că statele nou-apărute ar putea fi modernizate și puse pe picioare într-un deceniu sau două. O dată cu sfîrșitul războiului rece,

Africa a ieșit din preocupările politice mondiale. Ea nu dă semne că ar juca vreun rol important în economia internațională și deține un loc de frunte numai în cererile repetate de ajutor. Îmbunătățirea economică depinde de fondurile străine, în special de la Banca Mondială și de la Fondul Monetar Internațional, ambele insistând asupra unor măsuri economice concomitente care, prin faptul că supun majoritatea populației la greutăți și privațiuni, nu pot fi puse în practică decât de dictatori. Cea mai mare întindere de pământ rămasă – Antarctica –, cu toate bogățiile sale ipotetice, poate fi lăsată deocamdată în grija adeptilor lui sir Ranulf Fiennes (dacă o fi avînd vreun adept).

V

Națiunile Unite reprezintă o organizație internațională clădită pe o contradicție. Este o asociație de state suverane, care a fost înființată de aceste state pentru a stăvili sau a remedia deficiențele instituției statului. Ea afirmă suveranitatea statului și interzice – în afara cazurilor excepționale – orice intervenție străină în problemele interne ale statului; dar pentru a fi eficientă în realizarea primului ei obiectiv, astfel de intervenții sînt o necesitate. Organizația Națiunilor Unite este o încercare mondială de a modera interacțiunea dintre independență și interdependență, într-o lume în care interdependența este inevitabilă, dar adesea și insuportabilă. Independența și interdependența nu mai sînt alternative. Ele sînt parte integrantă dintr-o simbioză esențială. Lumea a devenit unitară din anumite puncte de vedere, dar nu din toate. Ea însăși nu se simte unitară.

Statul este o realitate remarcabilă. Are o identitate proprie, delimitare teritorială, legitimitate, capacitatea de a lua decizii și de a-și organiza și desfășura puterea; el pretinde loialitate și este privit pe scară largă, chiar dacă în mod eronat, ca un fenomen natural. Oamenii nemulțumiți de statul în care trăiesc doresc de regulă să plece sau să formeze alt stat. În același timp, statul poate fi și neadecvat și chiar periculos. Prosperitatea lui depinde de alte state; calitatea vieții pe care o asigură este adesea scăzută, din cauza unor guverne neglijente sau tiranice; și are tendința de a declanșa sau de a se amesteca în războaie.

Imunitatea statului la reglementare și constrîngere nu a fost niciodată absolut indiscutabilă, în special în ceea ce privește legile războiului, care circumscriu dreptul statului de a participa la război și comportamentul său în modul în care desfășoară războiul. Suveranitatea nu a fost niciodată neîngrădită. Moraliștii, avocații și oamenii de stat au recunoscut existența a ceva superior statului, care limitează libertatea de acțiune a acestuia și a celor care-l guvernează.

Organizația Națiunilor Unite, ca și Liga Națiunilor, a fost creată în speranța reducerii numărului de războaie dintre state. Liga a fost considerată un eșec,

deoarece nu a împiedicat sau nu a condamnat războaiele care au avut loc în diferite părți ale lumii în anii '20 și '30, dar aceste eșecuri au fost interpretate ca o necesitate de a înființa o ligă mai bună, nu de a o desființa definitiv. Așadar, Națiunile Unite au fost o Ligă relansată, avînd, în primul rînd, puteri mai mari și un număr mai mare de membri. Dar, prin distanțarea de modelul Ligii, ONU urmărea și un țel mai larg decît menținerea păcii pe plan internațional. În niște termeni ce nu se regăsesc în Acordul Ligii Națiunilor, Carta ONU a expus îndatoririle Națiunilor Unite, de a promova anumite principii și niveluri de comportament (de exemplu, drepturi egale, nediscriminarea, respectarea drepturilor omului).

Pentru a-și îndeplini aceste angajamente, ONU este uneori obligată să intervină în problemele interne ale statelor. Cu toate acestea, articolul 2 (7) din Carta ONU a interzis astfel de intervenții, cu excepția unei amenințări sau încălcări a păcii sau a unui act de agresiune – considerînd că aceste condiții preliminare se referă la pacea sau agresiunea internațională, nu la tulburările interne ale unui stat care nu au un impact asupra relațiilor internaționale. Articolul 2 (7) a stabilit ca regulă de bază imunitatea statelor față de intervențiile internaționale, cu excepția cazului în care Consiliul de Securitate hotărăște că pacea mondială a fost încălcată sau pusă în pericol. Dacă totuși Consiliul de Securitate constată acest lucru, atunci devin operative dispozițiile capitolului VII din Carta ONU, iar articolul 2 (7) nu se mai aplică.

Intervenția poate îmbrăca mai multe forme, de la presiuni diplomatice, măsuri economice și alte măsuri nemilitare pînă la folosirea forței militare, iar capitolul VII trasează o linie de demarcație între măsurile care nu se impun cu forța și cele care presupun folosirea forței. Cele dintîi pot fi impuse de Consiliul de Securitate și toți membrii săi sînt obligați să le aplice. Celelalte măsuri pot fi și ele impuse de Consiliul de Securitate, dar membrii se pot abține să ia parte la ele. Distanța se face între măsurile ce trebuie adoptate, și nu între scopurile ce trebuie îndeplinite. O dată ce Consiliul a luat o hotărîre care face operativ capitolul VII – adică a hotărît că s-a creat o anumită stare de fapt –, se poate aplica oricare dintre măsurile prevăzute în capitolul VII. Excluderea articolului 2 (7) depinde, prin urmare, de descoperirea unei anumite realități de către Consiliu.

În practică, membrii Consiliului și în special cei cinci membri permanenți cu drept de veto au fost refractari la ideea de a pune în aplicare prevederile capitolului VII. Capitolul VI, cuprinzînd reglementările pașnice ale conflictelor, îngăduie Consiliului să investigheze cauzele conflictelor și să recomande procedurile necesare pentru a le aplană, tot în contextul în care acestea ar reprezenta o amenințare la adresa păcii și securității internaționale; în conformitate cu acest capitol, Națiunile Unite au desfășurat o serie de misiuni de monitorizare

a acordurilor de încetare a focului, au stabilit linii de demarcare pentru armistiții, au supravegheat alegeri și au întocmit rapoarte cu privire la desfășurarea acestora. Astfel de misiuni, fără să fie de mare anvergură sau costisitoare (costul lor total anual în anii '90 nu a depășit unu la sută din bugetul militar al Statelor Unite), sînt menite să mențină pacea, dar nu să facă pace sau să intervină într-un război ; și nu pot pătrunde pe teritoriul unui stat membru al ONU fără consimțămîntul aceluia stat. S-au cerut din ce în ce mai multe misiuni de acest fel, în toată lumea, dar ele sînt inadecvate în conflictele mai grave, la care se referă capitolul VII. Una dintre principalele slăbiciuni ale ONU, ca și în cazul Ligii Națiunilor, a fost neputința sa în fața acestor conflicte, care sînt, prin definiție, bine cunoscutele amenințări la adresa păcii mondiale. Printre principalele surse ale acestei slăbiciuni se numără aversiunea statelor membre ale ONU de a încălca principiul suveranității statelor ; insuficiența informației și a serviciilor diplomatice ale ONU ; lipsa avertismentelor convenabile, în privința tulburărilor ce vor apărea ; și lipsa unor forțe proprii, care să poată fi desfășurate prompt într-o situație critică. Organizația Națiunilor Unite a fost dezavantajată și mai profund de refuzul repetat al principalilor săi membri de a-și plăti cota-parte din cheltuieli, atît cele pentru bugetul organizației, cît și cele privind costurile misiunilor speciale.

O explicație obișnuită a performanțelor slabe ale ONU în acțiunile de menținere a păcii a fost declanșarea războiului rece. Cele mai multe războaie moderne au fost scurte, dar războiul rece a durat aproape patruzeci de ani, în tot acest timp Națiunile Unite fiind transformate într-o zonă de conflict al superputerilor. Războiul rece a sufocat mecanismele destinate menținerii păcii și ameliorării condiției umane. Totuși, ar fi dubios să se atribuie războiului rece toată vina pentru atrofierea ONU, presupunînd în același timp că ONU ar fi acționat într-un mod total diferit dacă nu ar fi fost războiul rece. Dar ONU nu face decît ceea ce membrii săi binevoiesc să facă și, în euforia victoriei din 1945, Carta – în special prin renunțarea membrilor ONU la dreptul de a purta alte războaie cu excepția celui de apărare și prin transferarea la Consiliul de Securitate a dreptului de a face uz de forța armată – a înaintat destul de bine spre ceea ce guvernele, poate și oamenii obișnuiți, găseau potrivit pentru un organism internațional ; totuși, multe dintre aceste guverne au ajuns la concluzia că merseseră prea departe. Războiul rece este o scuză convenabilă pentru refuzul de a da o posibilitate Organizației Națiunilor Unite să facă ceea ce speraseră fondatorii săi că ar putea face. Sfîrșitul războiului rece nu a înlăturat definitiv aceste rezerve.

A existat totuși o a doua împrejurare, contemporană cu războiul rece, dar mult mai de durată. A apărut o schimbare neprevăzută în principalele surse de moarte și distrugere. La sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, moartea

violentă reprezenta, în primul rînd, una provocată de războaiele dintre state și anume modul de agresiune pe care Pactul Briand-Kellogg, cît și Acordul Ligii Națiunilor și Carta ONU speraseră să-l facă mai puțin frecvent. În următorii cincizeci de ani, nu a mai existat însă nici un război de acest gen, dar există un teribil preț, materializat în nenorociri și spaimă, din cauza războiului civil și a tiraniei. Numai într-o țară – în Sudan – au murit cel puțin un milion de oameni în timpul războaielor civile, iar regimurile barbare ale lui Idi Amin, Bokassa, Pol Pot și ale altora, din alte țări, și-au făcut treaba murdară, fără ca acest lucru să însemne o amenințare clară la adresa păcii internaționale. Din cauza acestor orori, intolerabile din punct de vedere moral și, de asemenea, deoarece acest lucru se înscrisa printre îndatoririle ONU, a crescut și dorința de a stabili o nouă distincție între intervenția internațională pentru a împiedica războaiele dintre state și intervenția internațională în scopuri umanitare – o încercare riscantă și profund controversată dacă, de exemplu, scopurile umanitare nu pot fi realizate fără răsturnarea guvernului (ales, poate, în mod democratic) al unui stat membru ONU. Sublinierea repetată de către Carta ONU a necesității respectării drepturilor omului și a datoriei internaționale de a veghea la respectarea acestora [de exemplu, în articolele 1 (3) și 55] pare să îndreptățească și chiar să impună asemenea intervenții. În 1991, Consiliul de Securitate a hotărît să aprobe folosirea forței armate pentru protejarea kurzilor din nordul Irakului, fără a invoca acel capitol VII și sfidînd guvernul legitim din Irak. A procedat astfel din motive în principal emoționale : reacția împotriva persecutării acestor kurzi și obsesia președintelui Bush în legătură cu Saddam Hussein (asemănătoare sentimentelor lui Anthony Eden pentru Nasser, în 1956). Din punct de vedere legal, totuși, acest fel de intervenții, în afară de faptul că nu îi includeau și pe kurzii din Turcia sau din altă țară, nu coincideau cu prevederile Cartei [numai dacă fraza din articolul 2 (7) „esențialmente depinzînd de jurisdicția internă a fiecărui stat” nu trebuia interpretată în felul următor : dincolo de o anumită limită, comportamentele scandaloase încetează să mai fie de ordin intern, deoarece stîrnesc indignarea internațională și teama sau, mai pertinent, încalcă convențiile internaționale semnate de statul care este acuzat de acele delictе]. Hotărîrea de a-i ajuta pe kurzii din Irak a fost un punct de plecare ce spera să creeze un precedent, dar, fără o serie de intervenții similare, ar fi rămas un caz special, care nu putea fi integrat cum se cuvine în spiritul legii stabilite de Carta ONU. Un caz de intervenție umanitară apare cînd scopul umanitar este precumpănitor, dar este nechibzuit să presupunem că scopul umanitar ar putea fi detașat cu ușurință sau complet de alte scopuri, mai puțin umanitare.

Perspectivile legii și ale ordinii în lume în secolul viitor sînt legate în primul rînd și în mod covîrșitor de Statele Unite – o priveliște care îi sperie pe americani și, totodată, una nu prea încurajatoare pentru ceilalți. Puterea și

acțiunea americană sînt indispensabile. Dar nu sînt suficiente, din moment ce puterea americană, deși poate ajunge în orice colț al lumii, nu este destul de mare pentru a fi desfășurată în mai multe părți simultan și nici nu este suficient sprijinită de economia americană pentru a acționa pe o durată nelimitată. Statele Unite nu sînt în măsură să fie polițistul universal.

Faptul că nici ONU nu poate fi polițistul universal nu mai are nevoie de explicații, deoarece nici nu a fost destinată acestui scop. Ea a fost creată de Marile Puteri pentru a făuri reguli și mecanisme de acțiune internațională pe multiple planuri, în special în menținerea păcii și extinderea aplicării legii între state și, cu titlu de încercare, și în interiorul statelor. Nu se poate acționa într-o situație dată fără aprobarea și cooperarea activă a Marilor Puteri, printre care Statele Unite sînt predominante.

Statele Unite au de ales. Acesta este unul dintre avantajele statutului de Mare Putere și, de asemenea, una dintre responsabilități. Statele Unite pot alege să acționeze singure, după modelul unei puteri imperiale, sau pot alege să conducă Națiunile Unite. Un stat înzestrat cu putere, cu interese precise și cu credința în justiția țelurilor și a judecății sale are, evident, motivele lui să acționeze de unul singur. Mai mult decît atît, acțiunea după modelul imperial este mult mai ușoară decît era odinioară, deoarece tehnologiile moderne permit folosirea forței fără a cuceri sau ocupa teritorii, cum făcea odinioară imperialismul și cum declară ritos Statele Unite că nu vor să facă. Argumentele împotriva unor astfel de procedee sînt covârșitoare, deoarece ele sînt, din punct de vedere moral, inadmisibile, creatoare de complicații și costisitoare. (Războiul din Golf, inițiat și purtat de SUA, a fost plătit de alții.) Mai mult, imperialismul prin orice mijloace trebuie, pentru prima dată în istorie, să se mențină acum în anumite limite geografice. Britanicii, de la înălțimea extraordinarei lor puteri mondiale, au ales într-o manieră devenită celebră să nu anexeze China la imperiul lor, dar dacă Statele Unite doresc să făurească o lume în care propriile interese să fie salvagardate, iar valorile lor să fie promovate, trebuie să aibă voința și capacitatea de a acționa în întreaga lume. Acesta este un lucru pe care SUA nu îl pot face singure. Alternativa este acțiunea prin și de comun acord cu Națiunile Unite. Tentația este să încerce să facă puțin din amîndouă în același timp. A încerca să profiți la maximum de pe urma a două lumi nu este în mod intrinsec un lucru rău, dar să încerci și să dai greș poate fi catastrofal: în Somalia, Statele Unite au făcut un joc dublu, inconsecvent, în detrimentul lor într-o oarecare măsură și în detrimentul mult mai mare al ONU și al scopurilor urmărite de aceasta, în timp ce în Haiti au pus la cale o operațiune americană sub egida ONU, operațiune despre care președintele american a declarat că nu este nici de menținere a păcii, nici una menită să împiedice atrocitățile și încălcările drepturilor omului.

Războiul din Golf, din 1991, a fost un avertisment. În acea stare de urgență, Statele Unite au intenționat să-i alunge pe irakieni din Kuwait, să salvgardeze producția de petrol și să-l răstoarne pe Saddam Hussein. Mijloacele folosite erau forțele armate americane și o alianță internațională sub egida ONU. Alianța fusese formată pentru eliberarea Kuwaitului prin orice mijloace, inclusiv forța, dar scopurile alianței nu cuprindeau și răsturnarea lui Saddam Hussein, la care se împotriveau unii dintre aliați. A existat totuși o oarecare duplicitate din partea americană. A existat și o confuzie și o pierdere a calmului când guvernul irakian nu s-a prăbușit și când nu s-a materializat nici una dintre conspirațiile împotriva lui Saddam Hussein : Bush nu a plănuit căderea acestuia, ci mai mult o sperase, ca apoi să o lase în seama altora. Eliberarea efectivă a Kuwaitului datorită acțiunii conjugate a americanilor și a ONU a fost întunecată de atacul violent împotriva Irakului, care a devastat la întâmplare țara și s-a dovedit, în final, a fi un eșec. Încercarea de a schimba guvernul Irakului sub acoperirea, dar fără acordul ONU a fost ineptă și a discreditat viitoarea politică americană în Orientul Mijlociu. Statele Unite și-au demonstrat puterea, necontestată de nimeni, și hotărârea lor, care a ajuns să fie contestată ; dar, lăsînd la o parte aceste demonstrații, Statele Unite, prin încercarea de a duce o politică duplicitară, au căzut cel mai prost. Au dat greș în încercarea de a-și îndeplini scopurile naționale și, de asemenea, în încercarea de a-și întări rolul conducător internațional. În plus, nu au putut plăti pentru războaiele pe care le declanșaseră și care fuseseră finanțate virînd cutia milei sub nasul japonezilor și al diverșilor arabi.

Urmările nedorite ale războiului din Golf au ridicat o nouă întrebare. Ceea ce a început ca o ripostă la o extrem de agresivă încălcare a păcii și securității internaționale s-a transformat într-o încălceală de responsabilități internaționale privind protejarea minorităților etnice oprite de un stat. Dacă era adevărat că, o dată cu sfîrșitul războiului rece, ONU trebuia folosită mai bine, oare la ce anume s-ar fi putut ea folosi ? Să se ocupe numai de pericole sau și de atrocități ? Nu toate atrocitățile reprezintă pericole internaționale. Atrocitățile din Somalia nu erau periculoase decît pentru Somalia. Nu era evident nici că ororile din Bosnia reprezentau un pericol pentru pacea internațională (deși probabil că așa era). Totuși, cererea ca ONU să intervină și să facă ceva este mai insistentă în fața ororilor decît în fața amenințărilor la adresa păcii și în fața încălcării legislației internaționale și ar fi incontestabil de mare ajutor dacă ONU ar fi capabilă să diminueze aceste orori. Dacă, dintr-un motiv oarecare, nu poate face acest lucru, este o nebunie să trezească false speranțe care, pe lîngă faptul că produc dezamăgire, dăunează stabilității ONU și capacității sale de a-și îndeplini responsabilitățile statutare.

Războiul rece a pus în valoare ceea ce ulterior s-a numit managementul crizelor, precum și acțiunile rapide cu efect pe termen scurt. Crize vor continua să apară și să trebuiască rezolvate, dar acum, la terminarea războiului rece, este nimerit să insistăm asupra faptului că situațiile de criză, deși pot duce la concentrarea eforturilor și atenției, tind, de asemenea, să ia locul întrebărilor esențiale legate de obiectul activității ONU și de tipul de probleme pe care această organizație este echipată în mod adecvat să le rezolve. Iar aceste întrebări nu pot primi un răspuns pur și simplu în lumina intențiilor din 1945, deoarece cursul evenimentelor din timpul războiului rece și în cei câțiva ani de când acesta s-a încheiat a scos în evidență ambiguitatea mecanismelor Cartei ONU pentru menținerea păcii, cât și jalnica inutilitate a multora dintre încercările sale de a rezolva crizele.

O situație de criză necesită o acțiune promptă, care este adeseori de o legitimitate îndoielnică, de o eficacitate la fel de îndoielnică și alarmant de dependentă de o cantitate imposibilă de noroc. Crizele generează o stare de confuzie care produce pagube Organizației Națiunilor Unite înseși, fără a veni întotdeauna în ajutorul celor pe care aceasta ar dori să-i ajute. Kurzii irakieni, de exemplu, au fost protejați o vreme în spațiile de securitate create pentru ei de unii dintre învingătorii din războiul din Golf, dar condiția lor mizeră din Irakul lui Saddam Hussein – neglijată mulți ani de zile de comunitatea internațională, iar apoi înrăutățită de încercarea lui Bush de a se folosi de ei pentru a-l răsturna pe Saddam – a fost, în cel mai bun caz, ușurată temporar de acele spații de securitate și apoi condamnată să se cufunde încă o dată în uitare, pe măsură ce războiul dispărea în trecut și, o dată cu el, atât angajamentul internațional față de kurzi, cât și fondurile internaționale pentru salvarea lor. Dreptul ONU de a interveni în Irak pentru alte motive decât eliberarea Kuwaitului era îndoielnic; iar dacă tratamentul aplicat de Saddam kurzilor și šiitilor a îndreptățit această intervenție, nu era totuși sigur că prin Carta ONU s-a acordat Consiliului de Securitate autoritatea necesară pentru a-i proteja pe aceștia în Irakul condus de Saddam sau mai degrabă pentru a răsturna regimul lui Saddam, văzînd în această răsturnare singurul mijloc de a-i salva.

Bosnia a creat o și mai mare enigmă. Oricum ar fi interpretate evenimentele ce au dus la război în această republică, faptul esențial a fost hotărîrea Serbiei și Croației de a împărți și anexa cât mai mult, dacă nu chiar tot, din Bosnia. Uniunea Europeană, avînd intenții mai presus de orice suspiciune, încurajată de guvernul american și cu o spontaneitate aproape fără precedent, și-a asumat funcțiile și răspunderea unei organizații regionale europene, deși ea nu era așa ceva; competența ei era limitată la teritoriile statelor sale membre. UE încercase să exploreze mecanismele de concertare a politicilor externe comune, dar

nu ajunsese prea departe, oprise pentru moment procesul de creare a unor politici de apărare (a se înțelege militare) comune și nu avea, în legătură cu Iugoslavia, nici o unitate de scopuri. În plus, era stînjenită de incapacitatea constituțională a celui mai mare campion al acestei intervenții (Germania) de a-și trimite trupele în străinătate. Principala consecință a penibilelor încercări ale UE de a face mai mult decît putea a fost să pună în umbră Națiunile Unite, organismul internațional competent, ceea ce dădea impresia unei sciziuni între ONU și UE. ONU s-a îndepărtat de practicile stabilite, a trimis în Bosnia unități de protecție mici, pe care le-a împrăștiat în zonele unde nu fusese încă impus sau negociat nici un acord de pace. În consecință, aceste unități au devenit inoperante, inutile și, în cîteva cazuri, au fost chiar luate ca ostatici.

Sarcinile ce trebuiau îndeplinite în Bosnia erau variate, într-o oarecare măsură contradictorii, dar și imposibil de disociat. Ele cuprindeau protejarea, hrănirea și ajutorarea victimelor civile ale luptelor; protejarea protectorilor acestora; negocierea de armistiții locale sau generale și supravegherea respectării acestora; oprirea luptelor și realizarea unui acord politic, prin argumente pașnice sau prin amenințarea cu forța. Protejarea victimelor și a salvatorilor lor cerea o măsură de bunăvoință din partea combatanților, dar un acord politic, fie negociat, fie impus, trebuia, inevitabil, să stîrnească reaua-voință a unora, dacă nu a tuturor. Folosirea forței pentru alte motive decît autoapărarea unităților umanitare era fără discuție în afara competenței Organizației Națiunilor Unite, inefficientă, dacă era exercitată într-una din formele puse în discuție (atacuri aeriene, operațiuni terestre) și, cu siguranță, extrem de neplăcută pentru statele cărora li s-ar fi putut cere să contribuie cu forțe pe termen nelimitat. Erau mai multe discuții și mai mult loc pentru discuții decît pentru acțiune. Concomitent, în Somalia, Bush, ale cărui speranțe de re alegere începeau să dispară, s-a angajat pe două căi, aproape incompatibile. El s-a oferit să aducă întăriri pentru ineficienta acțiune UNOSOM a ONU, constînd în 3000 de militari americani, și a pregătit în același timp o expediție americană independentă, de zece ori mai mare, menită să faciliteze aprovizionarea cu alimente, medicamente etc. De asemenea, el a promis să părăsească Somalia în cîteva luni, angajament care a făcut imposibilă dezarmarea facțiunilor care jefuiau 10-20% din proviziile primite ca ajutoare. Și a pus la cale un plan, continuat de Clinton, care, departe de a sprijini eforturile ONU de pacificare și reconciliere a facțiunilor războinice, s-a dezvoltat într-o încercare de a distruge cea mai puternică dintre aceste facțiuni și de a-i uide conducătorul, Aideed (pe care, la început, SUA îl sprijiniseră împotriva rivalilor săi). Tot concomitent, John Major insistă ca, în Bosnia, forțele britanice înrolate în forțele ONU să nu fie expuse unor riscuri inacceptabile, fără să explice cum se poate stabili nivelul acceptabil de risc sau de ce trebuie folosite forțele armate doar în operațiunile lipsite de riscuri. Atîta

timp cît guvernele și oamenii cred că forțele lor armate trebuie să-și riște viața și sănătatea pentru a-și apăra propriul stat, dar nu și pentru alte misiuni, acțiunea internațională este în mod serios, chiar absurd, stăvilită. În Bosnia, Statele Unite (ca și alții) s-au abținut să folosească forțele armate în luptele terestre, cînd numai o mică parte din ele ar fi putut face mult bine, iar apoi, după trei ani de război, au impus Acordul de la Dayton, care a pus capăt luptelor cu prețul creării de state etnice, o soluție ireală și eronată.

VI

Sfîrșitul războiului rece a fost sfîrșitul unei epoci, o epocă ce se distinge prin natura sa mai degrabă decît prin durata sa. Principala caracteristică a sfîrșitului unei epoci este tentația de a exagera importanța perioadei respective. Războiul rece a durat o jumătate de secol sau un pic mai puțin. Ca și Războiul de Treizeci de Ani, de exemplu, el și-a definit epoca în termeni de ostilitate, emoții, uneori acțiune, dar nu în termenii acelor forțe persistente numite idei : din punct de vedere intelectual, aceasta a fost o epocă aridă. Nu a fost o epocă în sensul în care, în Europa, Renașterea sau epoca marilor descoperiri sau Secolul Luminilor denotă un tumult al ideilor. Războiul rece, prin concentrarea inteligenței asupra unui fenomen trecător, a promovat puține lucruri care să-i supraviețuiască. În timp, el va fi privit ca o perioadă ce a făcut mai mult pentru a masca sau a întrerupe, mai curînd decît pentru a schimba cursul evenimentelor și, pentru acest motiv, consecințele sale imediate sînt de-a dreptul deconcertante, pe cît de pline de bucurie și de ușurare, pe atît de pline de griji, de nedumeriri și de ezitări.

Cînd, după primul război mondial, Imperiul Habsburgic și cel Otoman s-au destrămat, nu au lăsat în urma lor o ruină totală, cum făcuse Imperiul Țarist. Acesta a reînviat, dar numai pentru a avea o și mai ciudată soartă. În timp, a avut soarta tuturor imperiilor, dar nu în timpul unui război și nici ca rezultat al vreunui război. El a pierit sau a suferit o implozie din cauza inadecvării economice, fără să mai fie nevoie să se pună la socoteală loviturile crunte suferite de pe urma bătăliilor pierdute, și aceasta este prima dintre concluziile principale (chiar dacă provizorii) ce trebuie trase din războiul rece : că un superstat, extrem de puternic, poate fi făcut praf fără să se tragă focuri de armă ; că războiul economic între adversari suficient de înverșunați poate fi la fel de catastrofal ca războiul purtat cu mijloacele convenționale. Poate că războiul rece a fost un prototip embrionar al unui război economic dintre SUA și Japonia. (Ar fi totuși o prostie să presupunem că nu va mai fi niciodată un stat rus în eșalonul superior al sistemului mondial de state.)

În al doilea rînd, prăbușirea imperiului sovietic a oferit cea mai convingătoare ilustrare modernă a străvechii interacțiuni dintre universal și particular. După ce Uniunea Sovietică s-a dezmembrat și pe plan intern, și pe plan extern, fostele ei elemente constitutive și-au afirmat forța centrifugă de autodeterminare, deoarece, oricare ar fi fost impactul resentimentului antiimperialist și al indignării antiguvernamentale, ceea ce a răzbătut din aceste convulsii – din Polonia și Estonia pînă în Turkestan și Tadjikistan, trecînd prin Ucraina și Georgia – au fost vechile identități naționale, care își afirmau eul teritorial, religios și lingvistic împotriva celorlalți, ca și împotriva foștilor lor conducători. Aceste noi (și totuși vechi) identități sînt mai relevante pentru viitor decît imperiul sovietic, care a devenit un lucru ce aparține trecutului. Totuși, în alte părți din lume, se impune situația opusă. Cea mai mare parte a Europei – partea ei cea mai prosperă – încearcă să se integreze și să sfideze procesul de autodeterminare, făcînd acest lucru în detrimentul identităților naționale individuale. Opoziția față de Tratatul de la Maastricht, manifestată în multe țări membre ale Comunității Europene, și ostilitatea generalizată față de Comunitatea Europeană, afișată în unele țări (de exemplu, Elveția) ale căror guverne au depus cereri oficiale de aderare, au arătat cît de ușor se pot înșela conducătorii în privința celor pe care îi conduc, atunci cînd este vorba de niște probleme atît de profunde cum este cea de definire a habitatului politic. Și pe continentul american, unde SUA experimentează o formă mai restrînsă de integrare prin acorduri comerciale libere cu Canada și cu Mexicul, ezitățile dezvăluie confuzii asemănătoare și o anumită stinghereală în privința măsurilor ce par să submineze imaginea familiară a statului suveran, deși în acest caz nu este vorba de o integrare tot atît de cuprinzătoare, din punct de vedere funcțional sau geografic. O zonă comercială nord-americană, suprastatală, dar fără să fie o uniune, este, în fond, din punct de vedere concurențial și regional, o cale de a întări economia americană în fața Japoniei și Uniunii Europene. Gradul de integrare folosit pentru aceasta nu trebuie să fie prea supărător față de sentimentele și tradițiile individualiste.

În al treilea rînd, fluxul și refluxul acestor forțe, acoperite de războiul rece, dar independente de el, sînt guvernate de state care au capacitatea de a crea și singure organizații de state. Aceste organizații, mai mult fabricate decît dezvoltate progresiv, sînt lipsite de personalitate. Imperativele integrării sînt în special, dar nu în totalitate, economice: bastioanele particularului sînt mentalitățile, stările de spirit. Problema practică este valoarea relativă a acestora. Pentru o astfel de problemă nu există soluții matematice. Este o problemă pentru conducători, nu o demonstrație; o problemă de judecată și de persuasiune, dincolo de orice calcul sau intuiție. Conținutul ei depășește bunăstarea materială,

rială, mîndria națională și spiritul național. Este salvarea și amplificarea ordinii în lume : în primul rînd, în limitarea războaielor prin reglementarea pașnică a conflictelor (calde sau reci, militare sau economice), iar în al doilea rînd, în creșterea ordinii prin apărarea activă și promovarea păcii și echității interne, a unei bune guvernări și a fericirii umane. Acestea au fost țelurile oamenilor de stat și ale celorlalți în 1945, înainte de începutul războiului rece, ca și țelurile multor generații anterioare – iar războiul rece nu le-a putut schimba. Sînt țeluri politice a căror realizare depinde de organizațiile și mecanismele politice, cît și de bunăvoința personalităților politice care ar trebui să recurgă la ele. Indiferent dacă *polis* este un oraș ori o societate mai extinsă, creată prin permanenta expansiune tehnologică (în special tehnologia comunicațiilor), acest lucru nu afectează țelurile înseși, ci mijloacele necesare pentru realizarea lor. Din această perspectivă, războiul rece a fost o întrerupere, iar sfîrșitul acestui război a scos în evidență necesitatea de a ne aținti din nou privirile asupra mingii.

Ce scria pe acea minge ? Faptul că un conflict militar este cu neputință de eradicat total, dar nu este ireductibil și că un conflict economic este la fel de periculos sau chiar mortal, iar modalitățile de apărare împotriva lui sînt mult mai firave. Există o percepție foarte răspîndită a ororilor și absurdităților războiului, chiar și printre cei care recurg la acesta ; dar nu există o percepție la fel de răspîndită a pericolelor și a iminenței unui conflict economic ; iar războiul rece, cu accentul pus pe pactele militare și pe războiul nuclear, a făcut ca războiul economic să pară relativ inofensiv. Mecanismele pentru prevenirea conflictelor militare există, chiar dacă pînă acum nu s-au ridicat la înălțimea așteptărilor ; mecanismele pentru rezolvarea conflictelor economice sînt mult mai precare. Totuși, producătorii lumii nu reușesc, nici prin volumul producției lor, nici prin mecanismele de distribuire a acesteia, să satisfacă necesitățile economice elementare ale consumatorilor din întreaga lume, iar acești consumatori, înmulțindu-se într-un ritm fără precedent, ori nu mai pot fi hrăniți acolo unde se află, ori nu pot migra liber către țările unde ar putea fi hrăniți. Presiunile pentru îmbunătățirea sau menținerea standardelor actuale de viață produc șovinism și protecționism economic, conflicte determinate de „cerșitul prin vecini”, fenomene pe care organismele internaționale nu sînt capabile să le preîntîmpine. Aceste conflicte devin domeniul cel mai greu de rezolvat al luptei dintre particular și universal, dintre părți și întreg, într-o lume în care o parte, oricît de puternică ar fi, nu se poate purta ca și cînd ar fi un întreg.

Toate formele de asociere între parteneri inegali trebuie să împace egalitatea în drepturi a partenerilor și recunoașterea ponderii diferite a fiecăruia. În cadrul Organizației Națiunilor Unite, această problemă se rezolvă prin dreptul de veto care se acordă unora dintre membrii permanenți ai Consiliului de Securitate.

Unul dintre scopurile acestui sistem este de a conferi statelor puternice dreptul de a conduce și de a contracara împărțirea responsabilităților între prea mulți membri, prin concentrarea acestor responsabilități în mîna unor membri anume – ceea ce are drept corolar faptul că unele organisme, precum Consiliul de Securitate, pot fi distruse dacă membrii lor conducători le limitează sau le subminează activitatea. În organismele de conducere ale Băncii Mondiale și ale Fondului Monetar Internațional, există prevederi similare privind calitatea de membru și regula votului ponderat. În sfera economică, s-a încercat un model alternativ, prin crearea în anii '80 a unui organism distinct, restrîns la cele cîteva mari puteri economice ale lumii. Acesta a fost Grupul celor Cinci miniștri de finanțe din SUA, Japonia, Germania, Franța și Marea Britanie, înființat în 1982 și devenit, patru ani mai tîrziu, Grupul celor Șapte (G7) prin acceptarea, din motive mai degrabă politice decît economice, a Italiei și Canadei. Forța grupului constă în dimensiunile sale reduse; slăbiciunea sa constă în incertitudinea creată de faptul că nu se știe dacă este un forum al compromisurilor sau al impulsurilor constructive. În anii '80, impactul pozitiv a venit din partea parteneriatului strîns dintre Franța și Germania, exemplificat de Valéry Giscard d'Estaing și Helmut Schmidt, care, în afara faptului că puneau bazele unui Sistem Monetar European, au încercat, prin acordurile de la Plaza și de la Luvru, să inventeze diverse modalități de control unitar al unităților valutare folosite în întreaga lume, care să înlocuiască vechiul sistem Bretton Woods. După această mărire a numărului de membri, Grupul celor Șapte a alunecat însă pe panta micilor reparații *ad-hoc*, evitînd tensiunile provocate de supraevaluarea grosolană a yenului japonez și de uriașele surplusuri comerciale japoneze, tensiunile provocate de prejudiciul adus dolarului din cauza bugetelor create fără nici o disciplină și de impasul plin de invective în care au intrat discuțiile legate de Acordul General al Tarifelor și Comerțului (GATT)* în runda Uruguay. Grupul celor Șapte a eșuat, de asemenea, în înfruntarea realistă a consecințelor sfîrșitului războiului rece (în special inflația foarte mare din Rusia și pericolul politic concomitent creat de aceasta).

Cele mai presante nevoi ale lumii, pe măsură ce secolul se apropie de sfîrșit, includ, prin urmare, mai multă creativitate în inventarea unor mecanisme care să rezolve crizele economice și problemele economice internaționale existente în prezent. Nu mai puțin presantă este nevoia de a revizui competența și capacitatea de acțiune practică a Consiliului de Securitate în rezolvarea conflictelor și crizelor politice. Membrii fondatori ai ONU au preconizat folosirea forței sub egida Consiliului de Securitate, pentru menținerea păcii în anumite limite, dar există în Carta ONU anumite lucruri ambigue și inconsecvente. De

* Precursorul actualei Organizații Mondiale a Comerțului (n.tr.).

la semnarea Cartei încoace, au intervenit considerabile schimbări în cauzele recunoscute ale relelor pe care Consiliul de Securitate trebuie să le preîntâmpine sau să le remedieze. O serie de calamități a pus în evidență necesitatea de a înlătura aceste ambiguități într-un fel sau altul, pentru a facilita acțiunea eficientă și oportună, în timp ce însăși înmulțirea acestor calamități – Bosniei i se dă mai multă atenție, deși nu este nici mai înfiorătoare, nici mai periculoasă decât Angola, Somalia, Liberia, Cambodgia – a demonstrat necesitatea limitării sferei intervențiilor internaționale la aspectele practice și la ceea ce guvernele și popoarele consideră ca fiind practic. O astfel de evaluare ar recunoaște în mod deschis ce nu se poate întreprinde în stadiul în care se află acum lumea și ce nu trebuie, prin urmare, considerat ca fiind posibil. Aceste lucruri încă se mai discută, dar la întâmplare; ele ar trebui discutate de grupuri mici (sau, pentru început, de grupuri foarte mici) de oameni, ale căror vederi, caracterizate mai degrabă prin bunul lor simț decât prin rangul înalt al inițiatorilor lor, vor face treptat priză, pînă cînd va apărea un set de propuneri care să poată fi prezentate secretarului general al ONU pentru a fi dezbătute în Consiliul de Securitate. Aceasta este șansa creată de sfîrșitul acestui episod dezordonat, numit războiul rece. Dar nu este o simplă șansă. Este un imperativ, deoarece nimic nu este mai înfricoșător în lumea contemporană decât consecințele probabile ale eșecului de a defini cu precizie modalitățile practice de acțiune și de creare a parteneriatului dintre ONU și cele mai puternice dintre statele sale membre, în special Statele Unite ale Americii.

INDEX*

A

Abwehr 83, 84s
 acordul de procentaj 90
 Adenauer, Konrad 112, 125, 146, 146s,
 147, 150
 Africa de Nord 78-82, 93-95, 97-98
 în cel de-al doilea război mondial 9,
 22-23, 78-82
 Africa de Sud 65
 Albania 20, 80, 122
 Alep 84
 Alexandria 27, 75
 Alger 99, 104, 110
 Algeria 75, 80, 95, 97-98, 128
 alianța franco-engleză 73-76
 Aliații occidentali 78, 81-82, 85-88
 Alsacia 94, 106-107, 112
 americanii: în cel de-al doilea război
 mondial 9, 9-10s, 11-12, 38-39, 50,
 78-79, 84-85
 v. și Statele Unite
 Angola 185
 antisemitismul 117-118, 144
 Anvers 51
 Anvil 110
 apartheid 65
 Aquino, Sf. Toma d' 57
 Arabia Saudită 83, 162-163
 arabii: lumea arabă 83, 158-163
 Ardeni 50, 52
 Aristide 54
 armele nucleare 10-11s, 25, 150, 156-157
 Armenia 83

Asia postbelică 154, 162-163
 Asquith, H.H. 72
 Atena antică 54
 Augustin, Sf. 56
 Austria 89, 107, 121, 140-143, 145
 Axa 80-81

B

Bagdad 80, 83
 Balcani 80, 82, 89, 121, 132s, 148
 Baldwin, Stanley 68, 131
 Balzac, H. de 100
 Banca Mondială 173, 184
 Basra 84
 Baudoin, Paul 74
 Bătălia Angliei 21-22, 24, 38, 79, 153
 Bătălia Atlanticului 9, 79, 153
 Beauvoir, Simone de 103
 Beaverbrook, lord 32, 72
 Beck, feldmareșalul Ludwig 14
 Belgia 37, 76, 78, 112, 154, 165
 Belgrad 80
 Bell, dr. George 15
 Benghazi 79
 Berlin 14, 16, 21, 27, 32, 36, 49,
 83-84, 96, 139, 156
 Berlin, Congresul de la 24
 Berlusconi, Silvio 126
 Bielorusia 148, 148s
 Bismarck, familia 14
 Bismarck, Otto von 107-108, 123, 139,
 141, 146
 Bletchley Park 22, 52, 80s

* Unele referințe secundare au fost omise; notele de subsol sînt indicate printr-un „s”.

- Bokassa, J.B. 176
 bolșevismul 144
 Bormann, Martin 29
 Bose, Subhas Chandra 84
 Bosnia 62-65, 178-181, 185
 Brandenburg, Marele Elector de 139
 Brandt, Willy 150
 Brauchitsch, feldmareșalul Walther von 16
 Bretton Woods, sistemul 170, 184
 Briand-Kellogg, pactul 58, 176
 Bruck, Möller van den 137s
 Budapesta 90
 Bulgaria 88-89
 Bush, președintele 170, 172, 176, 178-180
 Butler, R.A. 40, 41, 77
- C**
- cabinetul britanic 40
 Calley, lt. 64s
 Cambodgia 185
 Canada 170, 182, 184
 Canalul de Suez, compania 83
 Canaris, amiralul Wilhelm 14, 83
 capitalismul 102, 105-106, 172
 Carol cel Mare 111, 138
 Carol, regele României 120s
 Carta Atlanticului 10
 Casablanca 9-13, 15, 17-20, 47-50, 59, 81, 84, 98
 Caucaz 9, 83-84
 cavalerismul 55
 Cecenia 133
 Cehoslovacia 15
 Chamberlain, Neville 14-15, 39-42, 68, 72-73, 77, 93
 Chanel, „Coco” 102
 Chatham, lord 71
 Chemnitz 50
 Cherwell, lord, v. Lindemann, profesorul
- China 88, 153, 156, 172, 177
 Churchill, lord Randolph 68
 Churchill, W.S. 31-32, 34, 40-42, 111
 alianțele 22, 78-82, 85-88
 cariera și caracterul 67-71, 73, 85-86
 și Europa de Est 88-91
 și India 67, 69-71
 și națiștii 18, 39, 69-70, 115
 politica 68-69, 84-85, 130
 și războiul 47, 51-52, 67-68, 70-73, 79-80, 82
 și sovieticii 19, 40, 42, 70-71, 88-89
 v. și Casablanca; Québec
 Cincinnatus, sindromul 135
 civilii 60, 93s, 143s
 Clinton, președintele 153
 Codreanu, Corneliu 117, 119s
 coloniile 120, 143, 154
 Comandamentul Bombardierelor 45, 47-51, 53
 comerțul liber 106, 170-171
 Comisia de Drept Internațional 62
 Commonwealth 79-80, 131, 163
 competitivitatea 46, 84s, 147-148, 158, 164-165
 comunismul 103s, 116, 125, 131-132
 atitudinile față de comunism 15, 20, 29, 44, 102, 119-120, 159
 Comunitatea Cărbunelui și Oțelului 106, 112, 128, 146
 Comunitatea Defensivă Europeană 146
 Comunitatea Economică Europeană 112, 146, 166-167
 Constantin cel Mare 55
 cooperarea anglo-americană 49-50, 86-87
 Coreea 154, 156, 171
 Corsica 97
 Cortina de Fier 21
 creștinismul și războiul 55, 57
 Creta 80, 83
 crimele de război 57-65

Cripps, Stafford 31
 crizele internaționale 179, 184
 Cuba 70

D

Dakar 98
 Dalmația 121
 D'Annunzio, Gabriele 121
 Dante 122
 Dardanele 67
 Darlan, amiralul Jean 74-75, 97-98, 98s
 Davis, președintele Jefferson 11
 Dayton, Acordul de la 181
 Declarația privind Europa Eliberată 90
 democrația 129, 130s, 134
 Déroulède, Paul 107
 Dietrich, generalul Sepp 52
 Dill, sir John 80
 Disraeli, Benjamin 83
 Dönitz, amiralul 23, 36
 Dresda, atacul aerian 45-46, 50-53, 60
 Dunărea, bazinul 89

E

Ecaterina cea Mare 149
 echilibrul de forțe 25, 83, 115, 142, 144-145, 150-152
 economia, factorii economici 149-152, 158, 170-172, 182, 184
 Eden, Anthony 89, 176
 Eduard al VIII-lea, regele Angliei 67, 130-131
 Egee, marea 89
 Egipt 27, 159, 163
 Eisenhower, președintele 159
 El Alamein 79, 80
 el-Husseini, Haj Amin 84
 Elțin, Boris 12s
 Elveția 27, 111, 182
 Estaing, Valéry Giscard d' 184
 Estonia 182

étatisme 104

Etiopia 79, 109, 122, 154

Europa

federalizarea 112-113, 130
 în perioada postbelică 24-25, 90, 95-97, 153-154, 164-165, 168
 sistemul statal 25, 108, 142, 149, 151, 163-164

Europa de Est, v. Churchill ; Stalin

evreii 15, 61, 95, 102, 109, 117-118, 124-125, 128-129, 144, 161

v. și antisemitismul

F

fascismul 44, 102, 114

conducătorii 117, 124-125, 135

definiția 116-119

în Europa 115, 119-122, 134-135

Federzoni, Luigi 121

Felmy, generalul Helmuth 83-84

Fiennes, sir Ranulf 173

Fiume 121

Flandin, Pierre-Étienne 96-97

Fondul Monetar Internațional 173, 184

forțele aeriene 45-53

Franco, generalissimul 70, 146s

Frankland, dr. Noble 50-51

Franța 78, 115, 127-129, 159

afacerile externe 106-107, 110-114

alianțele 108-109, 114, 146

flota franceză 74-76

în cel de-al doilea război mondial 12, 20, 38, 43, 73-74, 76, 79, 93, 101

în epoca modernă 99-101, 102-105

în perioada ocupației 93s, 94-99, 101-102

în perioada postbelică 24, 108, 110, 110s, 111-114, 154

politica 103-106, 119

Rezistența franceză 93s, 95, 98-99, 101, 103-104

v. și Vichy

Friedrich, regele Prusiei 139, 140, 149-151

Funk, Walther 36

G

Galland, generalul 50

Gallipoli 67, 83

Gaulle, Charles de 73, 76, 87, 90, 104, 112

caracterul 98-99, 99s

în perioada ocupației 94-95, 98-99

în perioada postbelică 103-104, 128, 146

poziții 94, 109, 127-129, 151-152

Geneva 29-30

Geneva, Convenția de la 56, 58

Gensoul, amiralul 75-76

George al VI-lea, regele Angliei 30

Georgia 182

Germania 10, 88, 119, 158

armata germană 124-125

atitudini față de Germania 70, 107-108, 147s

bombardarea 47-52

industria 48, 50-51

în perioada celui de-al doilea război mondial 51-53

în perioada interbelică 143-145

în perioada postbelică 17, 20, 24-26, 111-113, 125-126, 135, 145, 150-152, 156, 164-166

puterea germană 37-38, 44, 137

Republica Federală 145-146, 166

și Vestul 105-106

unificarea 114, 141-142, 146, 165-167

Gestapo 13, 16-17, 31

Gibraltar 70, 75

Giraud, generalul Henri 98-99, 99s

glasnost 133

Goebbels, Joseph 29, 31

Goerdeler, Karl 14

Golful Persic : statele din zona Golfului 162

Gorbaciov, președintele 12s, 158

Göring, Hermann 28-29, 32, 34-36, 41-42, 54, 77

Grant, generalul Ulysses S. 11

Grecia 20, 54, 79-80, 82, 88-90, 101, 127, 147

Grossraum 144

Grotius, Hugo 57

Guderian, generalul Heinz 16

H

Habsburgii : Imperiul Habsburgic 107, 138, 138s, 141-142, 141s, 147, 154, 181

Haga : Convenția de la 56, 58, 64

Haiti 177

Halder, generalul Franz 16

Halifax, lord 40, 41, 73, 76-77

Hamburg 49, 49s

Hamilton, ducele de 30-31

Harris, mareșalul aerului Arthur 47-49, 53

Hassell, Ulrich von 14

Haushofer, Albert 28-30

Haushofer, Karl 28

hegemonia 70, 126, 142-143

Henric al VIII-lea, regele Angliei 138s

Hess, Rudolf 12, 41, 62

caracterul 28-29

identitatea 30-34, 41-42

misiunea de pace 27, 30-31, 33-34, 37-38, 41

procesul 34-36

sănătatea 31-33

și Hitler 28-29, 34, 36

viața 27-29, 32-37, 41

Hess, Wolf 27

Himmler, Heinrich 16, 19, 41-42

Hiroshima 60

Hitler, Adolf 9, 118, 123-125
 adversarii 14-17, 14s
 atitudini față de Hitler 13, 77, 108
Mein Kampf 28-29, 39, 109, 137s, 144
 puterea militară 22-23
 și Africa de Nord 79-80
 și cuceririle 18, 39-40, 43, 96-97, 106, 146-147
 și Marea Britanie 30-31, 38-39, 78
 și războiul 37-39, 144-145
 și Uniunea Sovietică 12-13, 15, 20, 22-23, 29s, 44, 78
 Hoare-Laval, planul 122
 Hohenzollern, familia 103, 139, 141, 144

I

Ialta 88, 90
 Idi Amin 176
 Ierusalim 83-84
 imperialismul 118
 Imperiul Otoman 138s, 147, 154, 182
 Imperiul Țarist 147, 149, 154
 independența 154-155, 164
 India 67-68, 70, 80, 154, 172
 v. și Churchill
 Indonezia 162
 informații, operațiuni de spionaj 22-23, 51-53, 80s
 intelectualii și artiștii 132s, 139-140, 140s
 internaționalismul 128
 Iordania 162
 Irak 80, 83-84, 159, 161-163, 176, 178-179
 Iran 84, 120s, 159-162
 Irlanda de Nord 130
 islamul 111, 160-163
 Israel 43, 159, 161
 Istanbul 89, 160
 Italia 10, 81-82, 89, 94, 109, 115, 158
 importanța pentru Germania 81-82

 în perioada postbelică 126-127, 153-154, 184
 în cel de-al doilea război mondial 21, 82
 statul papal 139
 Iugoslavia 20, 65, 88, 119, 132, 147-148, 167, 180

J

Japonia
 capitularea 45
 în perioada postbelică 153-156, 169-172
 în cel de-al doilea război mondial 10, 10-11s, 29s, 60-61, 78, 78s, 88
 Jirinovski, Vladimir 133
 Jocurile Olimpice 55, 55s
 Jodl, Alfred 74

K

Karadžić, Radovan 65
 Keitel, Wilhelm 74
 Kesselring, Albert 80-81, 80s
 Khomeini, ayatolahul 120s
 Kleist, familia 14
 Kluge, feldmareșalul Gunther von 16, 18-19
 Kohl, Helmut 18, 112
 Köln 48, 112
 Kursk 9, 21, 21s, 79, 84
 kurzii 176
 Kuwait 83, 162, 178-179
 Kyoto 50

L

Laval, Pierre 23, 95-97, 109, 110s
 Lawrence, ministrul justiției 36
Lebensraum 118, 144
 Lebrun, președintele Albert 74
 Lee, generalul Robert E. 11
 legea și legalitatea 54-61, 64-65

Leipzig 14, 50, 140-141
 Lenin 119, 133
 Leningrad 153
 Le Pen, Jean-Marie 128-130
 Liban 162
 Liberia 185
 Liga Națiunilor 109, 173
 Lincoln, președintele Abraham 58s
 Lindemann, profesorul 47
 Lloyd George, David 68, 72, 78s
 Locarno, Conferința de la 121
 Londra 31-32, 52, 76, 87, 95, 98-99, 104, 110
 Lorena 94, 106-107, 112
 Lübeck 48
 Ludendorff, Erich von 28, 125, 144
 Ludovic al XIV-lea, regele Franței 69, 104
 Ludovic al XVIII-lea, regele Franței 98
 Luftwaffe 12, 45, 50, 52

M

Maastricht, Tratatul de la 112-113, 166, 182
 Madrid 29-30
 Maghreb 163
 Maginot, linia 73, 109
 Major, John 180
 Malaysia 162
 Malta 79
 Manciuuria 109, 154
 Manstein, generalul Erich von 16
 Marea Britanie 106, 113, 115, 159
 colonială 154
 pacea 76-78
 problemele politice 106, 129-130
 v. și Bătălia Angliei; Hitler
 Marea Criză 119, 122, 127
 Marlborough, primul duce de 69, 71
 Maroc 80, 97
 Marshall, planul 105
 Marx, Karl 159

Mediterranean 70, 79-81, 83, 90
 Mendès-France, Pierre 129
 menținerea păcii 174-175
 Mers el-Kébir 75, 76, 111
 Mexic 170, 182
 Mica Antantă 109
 Mihai, regele României 89
 Mitterrand, François 114
 Mladić, Ratko 65
 Molotov, V.M. 21
 Moltke, Helmuth von 14
 Monnet, Jean 104-106, 113, 150
 Monnet, planul 105-106
 Monte Cassino 82
 Montgomery, viconte B.L. 85
 moralul 13, 23-24, 46-47, 49-50
 Morgenthau, Henry 18
 Morgenthau, planul 111
 Moscova 88-89, 153
 Mosley, Oswald 129
 München, Conferința de la 14
 Mussolini, Benito 10, 38, 70, 82, 118
 regimul Mussolini 120-124, 128

N

NAFTA 170-171
 Nagasaki 50, 60
 Napoleon I 71, 106-107, 111, 124, 127, 129, 131-133, 142, 147, 149, 151, 159, 163, 167
 Napoleon al III-lea 103
 Narvik 73
 Nasser, președintele 159, 176
 NATO 113, 148s, 156, 164-165
 naționalismul 18, 106, 118-119, 118s, 122, 126-129, 131-133, 142, 147, 148s, 149, 151, 159, 163, 167
 Națiunile Unite 60, 64-65, 155, 161, 173-177, 180
 Carta 56, 64, 174-175, 184
 nazismul 17-18, 118, 122-123, 145
 atitudini față de nazism 12-14, 19

Neurath, baronul K. von 36
 Nigeria 162
 Normandia, debarcarea 49, 81-82
 Norvegia 38, 71, 73, 76
 Nürnberg, procesele 26-27, 31-32, 34, 37, 41-42, 56, 58-65

O

Olanda 78, 154, 165
 ordinea mondială 182-183
 Orientul Mijlociu 79, 83-84, 143, 158-163, 171, 178
 Oster, generalul Hans 16
Ostpolitik 151
Overlord 23-24, 48, 84-85, 110

P

pacea 12, 39, 42-43, 76-78, 111, 143-144
 Pacific, insulele 154
 pacifismul 55
 Pactul de Oțel 122
 Pactul germano-sovietic 115
 Palestina 159, 161, 162
 Papagos, feldmareșalul 80
 Passchendaele 46, 78s
patrie 104, 113
 Pearl Harbor 78, 86, 153
perestroika 133
 Pétain, mareșalul 23, 74, 94-98, 102
 petrolul 48-49, 83, 159, 162, 170, 171
 Petru cel Mare 139
 Peugeot 102
 Peyrouton, Marcel 99
 Plutarh 54
 politica de influență 89
 Polonia 15, 87-90, 109, 125, 182
 Pol Pot 176
 Portal, mareșalul-șef al aerului sir Charles 47, 49
 Portugalia 154
 Poujade, Pierre 126, 128-129

Praga 21
 Problema Germană 106-107, 114
 definiția 137, 146-147
 originile 108-109, 137-139, 142-143
 Prusia 107, 139-140, 142, 145, 151
 Reichul 137, 141
 soluțiile 108-109, 112, 145, 151-152
 problemele morale 53-54
 Prohl, Ilse (dna Hess) 28
 Prusia, v. Problema Germană
 puterea navală 22-23, 74-76, 83
 v. și submarinele

Q

Québec 18

R

Raeder, amiralul 36, 76
 Rashid Ali al Ghilani 83, 84, 84s
 rasismul 117-118
 războaiele mondiale, cel de-al doilea război
 19, 24-25, 128
 urmările 145, 153
 v. și forțele aeriene; civilii; puterea navală
 războaiele mondiale, primul război 11-12, 46-47, 101, 107
 războiul civil american 58s
 războiul civil spaniol 109, 122
 războiul din Golf 133, 177-179
 războiul franco-prusac 102, 110
 războiul rece 21, 25, 44, 71, 112, 133, 148-149
 caracteristicile 156-157, 159
 cauzele 155-156
 efectele 157-158, 163-164, 168-170, 182-183
 sfârșitul 175, 181-182
 războiul ruso-finlandez 73
 Reagan, Ronald 160, 169-170
revanche 107

Revoluția bolșevică 119
 Revoluția franceză 99-100, 111, 127
 Reynaud, Paul 74, 93-94
 Rhodesia 130
 Ribbentrop, Joachim von 32
 Richard de Cornwall 138s
 Richelieu, cardinalul 106
 Robertson, sir William 78s
 Rolland, Romain 107
 Roma 50, 82
 Roma, Tratatul de la 113, 152, 163, 165, 167
 România 27, 88-90, 117, 119
 Rommel, Erwin 80
 Roosevelt, Franklin D. 67, 88, 98, 111
 ca aliat 85-87
 și De Gaulle 109-111
 și sovieticii 19, 21, 88, 90
 v. *și* Casablanca; Québec
 Rostock 48
Roundup 22, 24
 Rundstedt, feldmareșalul Gerd von 16
 Rusia 132-133, 148-149
 v. *și* Uniunea Sovietică
 Rwanda 64-65

S

Saddam Hussein 160, 176-179
 Salamina 54
 Sardinia 47, 82
 Schacht, dr. Hjalmar 147
 schimbarea socială 122-123
 Schirach, Baldur von 36
 Schlabrendorff, Fabian von 16
 Schmidt, Helmut 150, 184
 Schuman, planul 104, 112
 Schuman, Robert 106
 Sedan 103
 Serbia 143
 Sfântul Imperiu Roman 122, 137-140, 142
 Sicilia 21, 47, 82, 110
 Sigmaringen 103
 Simon, lord 31, 37
 Singapore 72
 Siria 79, 84, 162
 Sistemul Monetar European 184
 sistemul statal, v. Europa
 slavii 109, 118, 124
Sledgehammer 21, 24
 Slovacia 88
 socialismul 119
 Somalia 177-178, 180, 185
 Somerville, amiralul James 75-76
 Somme 46
 Sorge, Richard 29s
 Sounion 84
 Spania 119, 122, 126, 154
 Speer, Albert 36, 48
 Staël, Madame de 107
 Stalin, Iosif 20, 67, 71, 119
 și Aliații 10, 12
 și Europa de Est 88-91, 93, 131-133, 148-149
 și pacea 31, 42
 și Polonia 87-88
 în perioada postbelică 156-158
 victoriile sale 20-21, 24-25, 84-85
 Stalingrad 9, 14s, 24, 47, 79, 80s, 84
 Statele Unite 111, 114, 126, 135, 149, 153
 ca aliați 85-86, 109
 în perioada postbelică 168-173, 177-178, 182
 și Europa 133
 și Germania 18, 78
 și Japonia 78
 și Orientul Mijlociu 161-162
 și Stalin 89slavii 109, 118, 124
 și Uniunea Sovietică 156-158
 Stauffenberg, contele Claus von 16
 Stimson, Henry L. 54
 submarinele 22, 51, 79, 83, 86
 Sudan 70, 176

Suedia 73
 Suez, războiul 159
 superputerile 25, 153, 157-158
 suveranitate 99-100, 106, 164

T

Tadjikistan 182
 Taiwan 154, 171-172
 Talleyrand, C.M. de 107, 143
 Taylor, Telford 35
 Teheran 84, 88-89
 Temistocle 54
 Thatcher, guvernul 36, 105, 114, 127, 130-131
 Thomas, Hugh 32-33, 36, 41-42, 42s
Thunderclap 49
 Tobruk 72
 Tokyo, bombardament 60
 Tokyo, procesele de la 58, 60, 64
Torch 22
 Transiordania 161
 Tresckow, colonelul Henning von 16
 Tribunalul Internațional de la Haga 64
 Tripoli 80
 Trott, Adam von 14, 17
 Tunisia 80, 81, 97
 Turcia 82, 84, 160-162, 176
 Turkestan 182

T

Țările de Jos 38, 73, 111

U

Ucraina 148, 148s, 182
 Ungaria 119
 Uniunea Europeană 64, 104, 106, 112, 114, 128, 147, 156, 166, 168, 172, 179
 Uniunea Sovietică 12, 77-79, 114
 atitudini față de 19, 111

dezintegrarea 114, 148-149, 157-158, 164, 182
 invadarea URSS 9-10s, 12-13, 116
 puterea sovietică 89-90, 93

V

Vatican 14, 77, 120, 126
 Versailles, Tratatul de la 36, 39, 58, 101, 108-109, 111, 113, 122-124, 123s, 143, 152
 Vichy, guvernul de la 23, 75-76, 94-99, 101-103, 110, 127, 129
 atitudini 102-104
 Viena 21, 82, 141, 143
 Viena, Congresul de la 107, 140
 Vietnam 64s, 133, 150, 156

W

Wartenburg, Peter Yorck von 14
 Washington 11, 21, 89, 104, 110
 Wavell, contele A.C.P. 79-80
 Webster, profesorul C.K. 50
 Weimar, Republica 135, 144-146, 166
 Wilhelm al II-lea, kaiserul 123, 141
 Wilson, Woodrow 12
Wirtschaftswunder 105
 Wurm, episcopul 14

Z

Ziuganov, Ghennadi 133

CUPRINS

<i>Introducere</i>	5
Capitolul 1 – Capitularea necondiționată	9
Capitolul 2 – Hess, falsul Hess și prețul păcii	27
Capitolul 3 – Dresda : război, lege și moralitate	45
Capitolul 4 – Winston Churchill, om de stat	67
Capitolul 5 – Franța și reînnoirea	93
Capitolul 6 – Ce s-a întâmplat cu fascismul ?	115
Capitolul 7 – Problema germană	137
Capitolul 8 – Războiul rece ca epilog	153
<i>Index</i>	187

HISTORIA

Dinamică, incisivă și provocatoare, cartea lui Peter Calvocoressi analizează impactul pe care cel de-al doilea război mondial l-a avut asupra procesului fără sfârșit de reîmpărțire a Europei, explorând o serie de consecințe controversate încă, de o relevanță specială pentru Europa postbelică.

Discursul deopotrivă politic, juridic, moral și istoric acoperă diverse subiecte, rezultatul fiind o înlănțuire cauzală complexă ce unește Europa celui de-al doilea război mondial de războiul rece și consecințele acestuia.

«După primul război mondial, *marele efort de reconstrucție a lumii* s-a dovedit a fi o sarcină mult prea utopică pentru politicienii realiști și un teren fertil de vînătoare pentru cinici. Al doilea război mondial a făcut să apară perspectiva unei restructurări mai ușor de realizat a Europei și aceasta este probabil cea mai însemnată moștenire a înfrîngerii totale a Germaniei.

Războiul rece, declanșat la scurt timp după cel de-al doilea război mondial, a înăbușit dezbaterile asupra reorganizării structurii politice europene. Pentru Europa, războiul rece a constituit o desprindere violentă de tradiția continentului, deoarece a adus în prim-plan mai degrabă aspecte ideologice decât teritoriale – nu era vorba nici măcar despre Europa, deși de aici începuse totul. Războiul a mai scos la iveală și faptul că europenii au fost alungați din tabăra învingătorilor lumii, devenind în același timp mai dependenți ca niciodată de materiile prime, finanțele și relațiile din afara Europei.» (Peter Calvocoressi)

- **Capitularea necondiționată**
- **Hess, falsul Hess și prețul păcii**
- **Dresda: război, lege și moralitate**
- **Winston Churchill, om de stat**
- **Franța și reînnoirea**
- **Ce s-a întâmplat cu fascismul?**
- **Problema germană**
- **Războiul rece ca epilog**

